

Irodalomtörténeti Közlemények

2025. CXXIX. évfolyam 6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Kétszáz éves a Magyar Tudományos Akadémia

Kecskeméti Gábor: Akadémiát teremtő nemzet – nemzetet teremtő Akadémia.

A Magyar Tudományos Akadémia 200 éve a magyar szellemi életben	677
<i>Debreczeni Attila</i> : Kazinczy és a Csokonai-nemzedék	685
<i>Vaderna Gábor</i> : Berzsenyi Dániel 1808-as kötetkompozíciója	711
<i>Lengyel Réka</i> : „Buzdítottván a’ nagytekintetű Tudós Társaság által”. Akadémiai bírálatok Sebestyén László fordításairól	731

Műhely

<i>Gyimesi Emese</i> : „Kedélyed gyermek, szíved asszony és a lelked férfi”. A Petőfi házaspár imázsa és identitása a szabadságharc előestéjén	759
<i>Hegedüs Béla</i> : A pietizmus nyelve	779

Szemle

<i>Bene Sándor</i> : Egy reneszánsz magyar író. Andreas Pannonius (<i>Lázár István Dávid</i>)	790
<i>Szelestei N. László</i> : Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon (<i>Bartók István</i>)	793
<i>Arany János</i> : Shakespeare-fordítások 1. A szent-iván éji álom. Kritikai kiadás (<i>Ruttkay Veronika</i>)	799
<i>Major Ágnes</i> : Csáth Géza atipikus kultusza. Biofikciók és adaptációk (<i>Asztalos Veronka Örsike</i>)	804

Krónika

<i>Bezeczky Gábor (1955–2025) (Bárány Tibor)</i>	810
--	-----

Akadémiát teremtő nemzet – nemzetet teremtő Akadémia

A Magyar Tudományos Akadémia 200 éve a magyar szellemi életben

KECSKEMÉTI Gábor

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, kutatóprofesszor, igazgató

Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, egyetemi tanár

ORCID: 0000-0003-2473-2946

Egészen bizonyos, hogy a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200. évfordulójáról szóló megemlékezésnek nem szabad megmaradnia a ceremoniális, formális keretek között. A múlt, benne saját múltunk feltárása mindig olyan tanulságokkal jár, amelyek messzemenően hozzájárulhatnak a jelen értelmezéséhez és a jövőbeli mozgásirányok feltárásához, kialakításához. Jól tudta ezt az a történész, Mikó Imre, akit 1858-ban választottak meg az Akadémia tagjává, egy időben Arany Jánossal és Jókai Mórral, s aki egy évvel később az erdélyi akadémia szerepét betöltő Erdélyi Múzeum-Egyesület egyik alapítója lett, a kiegyezés után pedig egy személyben szolgált közlekedésügyi miniszterként és a Magyar Történelmi Társulat első elnökeként. Mikó 1855-ben indította meg forráskiadás-sorozatát, az *Erdélyi történelmi adatok* köteteit, s ennek bevezetésében a történetírásról mint a tettek és mulasztások jegyzőkönyvéről beszélt, mint olyan élet-számvetésről, amely megmutatja a helyesen és a balul meghozott döntéseket, s amely elkülöníthetővé teszi mindazt, ami „önbűneink méltó következménye”, attól, ami „a balsors nem érdemlett csapása”. Intézményi évfordulónk most alkalmat ad arra, hogy a történetírásnak ezt a küldetését önmagunkon is alkalmazni próbáljuk. Felelősségünk nem csekély: Mikó Imre arra figyelmeztet, hogy a későbbi kor is „aként [fog] tartani fölöttünk felmentő vagy kárhoztató ítéletet, a mily alakban [...] múltunkat összeállítani bírjuk”.¹

* Az *Irodalomtörténeti Közlemények* ünnepi összeállítását bevezető tanulmány annak az előadásnak az alapján készült, amely 2025. november 3-án hangzott el Pozsonyban, a Magyar Tudományos Akadémia és a Szlovák Tudományos Akadémia *Magyar-szlovák tudományos kapcsolatok az Akadémia történetében és jelenében – Kontakty maďarskej a slovenskej vedy v dejinách a súčasnosti akademie* című, közös ünnepi konferenciáján. A szöveget csak a legszükségesebb jegyzetekkel láttam el.

1 MIKÓ Imre és SZABÓ Károly, szerk., *Erdélyi történelmi adatok*, 4 köt. (Kolozsvár: Ev. Ref. Főtanoda ny., 1855–1862), 1:XXII–XXIII.

Amikor az Akadémia évfordulójára emlékező, sok száz eseményből álló rendezvénysorozat és a hozzájuk kapcsolódó számos kiadvány előkészítését megkezdtük, mi is abban a reményben voltunk, hogy legalább a magyarországi tudománytörténetről és a tudományok mindenkori megszervezésének intézménytörténetéről új, átfogó képre tehetünk majd szert. A készülődés hozama azonban – büszkén mondhatom – már messze meghaladta ezeket a várakozásokat. Bebizonyosodott, hogy aki a múltba tekint, annak valamilyen módon a jelenét is látnia, értékelnie kell, sőt a jövő felé mutató mozgásokat is meg kell pillantania, köztük mind a történetből szervesen következő, mind a korábban be nem váltott további lehetőségeket. Milyen tanulságokat látunk máris?

A világ számos más, tudományos és művészeti akadémiajától eltérően a Magyar Tudós Társaságot nem fejedelmi alapító aktus, hanem közadakozás hozta létre. A társaság felállítására irányuló felajánlások a magyar rendi országgyűlés főúri és nemesi résztvevőinek körében kezdődtek 1825-ben, majd jóval szélesebb körre terjedtek ki. Mindez azonban nem összegezhető akként, hogy az Akadémiát a magyar nemzet alapította volna meg. Modern magyar nemzet a kezdeményezés pillanatában ugyanis nem létezett, hanem csak egy jóval archaikusabb, államnemzeti jellegű nemzettudat, amely a Magyar Királyság lakóit egyetemlegesen felölelte, nyelvre, származásra, kultúrára való tekintet nélkül az ország lakóiként azonosította őket. A szlovák történeti szóhasználatban nagyon világos megkülönböztetés jelzi ezeknek az állapotoknak a maiaktól való eltérését: a 19. század kezdetén még nem volt Maďarsko, hanem csak Uhorsko létezett, amely egyszerre volt a hazája magyar, német és sokféle szláv anyanyelvet beszélő lakóinak, s ahol az összetartozás megnevezésére a mindezeket különbségtétel nélkül felölelő latin jelző, a *Hungarus* szolgált.² A *Hungarus* összetartozás tudata rendi ideológia volt, amely mindenekelőtt a magyar nemesség hagyományos erénykatalógusából, értékeszményeiből és történelemfelfogásából táplálkozott, de kifejtésében már meghatározó szerepet kaptak épp a mai Szlovákia területén született és nevelkedett, német vagy szláv anyanyelvű, többnyire polgári eredetű értelmiségiek is.³ Ez az értelmiségi réteg nagyrészt még az egyházak kebelében dolgozott, a különböző felekezetek lelkipásztori vagy iskolai tanítói feladatait végezte, de egyre fokozódó mértékben ellátta a világi, az állami irányítási és szervezési feladatokat is, vagyis – a történettudomány szakterminusát használva – szekularizálódott. Ez a szekularizálódó egyházi értelmiség élenként érdeklődött a tudomány művelése iránt is, felnőttként is tanult, művelődött, kísérletezett, természettudományi és történeti adatokat gyűjtött, dolgozott fel, tett közzé.⁴

2 A fogalom tudománytörténetéről: SZILÁGYI Márton, „Filológiából eszmétörténet: Tarnai Andor *Extra Hungariam...* című monográfiájának tudománytörténeti helyéről”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmétörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, ReKonf: Reciti konferenciakötetek 7, 83–91 (Budapest: reciti, 2020), <https://www.reciti.hu/2020/6029>; Tóth Kálmán, „Tarnai Andor *Hungarus*-hazafiság koncepciójának politikai gondolkodástörténeti vonatkozásai”, in PAPP I., *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmétörténet...*, 171–178.

3 TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita...* (Egy szállóige történetéhez), Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), <http://mek.oszk.hu/05400/05453/>.

4 Ingrid PAPP, „Vedecké a literárne myslenie Ladislava Bartholomaeidesa v diele *De Sajone amne*”, in *Podoby literatúry na prelome 18. a 19. storočia: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*

A 19. század első fele Közép-Európában a modern nemzetek és nemzeti identitások kialakulásának időszaka. Ez közjogi értelemben is igaz; nem véletlen, hogy az Akadémia megalapításának évét hagyományosan a reformkor, a modern állami intézményekért folyó küzdelem kezdetének tekintik. A magyar állam politikai, jogi, közgazdasági kereteit kialakító tudósok jelentős részben az Akadémia tagjai közül kerültek ki. A magyar nemzet kulturális identitásának, történelmi tudatának, irodalmi, szellemi és művészeti hagyományainak a megformálásában pedig a magyar állam hosszú évtizedekig nem is rendelkezett más olyan intézménnyel, amely erre a kivételes feladatra vállalkozhatott volna. A hagyományos nemesi nemzet tehát Akadémiát teremtett, az Akadémia viszont a modern, polgárisult magyar nemzet megteremtésének vált a motorjává. Az Akadémia máig megőrizte az e történeti sorsközösségből, a közpolitika számára is iránymutató szerepéből fakadó, különleges hitelességet és tekintélyt. A modern magyar nemzetnek és a Magyar Tudós Társaságnak egy a születésnapja, közös a története. Dicsőséges és tragikus korszakaik is egybeesnek. Az 1848-ban felálló első magyar nemzeti kormány nyolc minisztere közül ötven (Széchenyi István, Deák Ferenc, Eötvös József, Szemere Bertalan, Mészáros Lázár) az Akadémia tagjai voltak. A forradalom vérbe fojtása után az abszolutista kormányzat az Akadémia működését is korlátozta, új akadémikusok megválasztására legközelebb csak 1858-ban kerülhetett sor.

A társadalmi modernizációnak nagyon sokféle területe van: a 19. század eleji Magyar Királyság híján volt az állami szakigazgatás legkülönbözőbb intézményeinek, a szakszerű kormányzás egész ágazatainak. A Magyar Tudományos Akadémia működésének első évtizedeiben a modern állam kialakításának az az előfeltétele került a törekvések előterébe, amely a modern nemzeti és államnyelv kialakítását célozta. A magyar állam hivatalos nyelve egészen 1844-ig a latin volt, s már a latin nyelv fenntartása is olyan eredménynek volt tekinthető, amellyel a rendi-nemesi kormányzat és a vármegyék a bécsi udvar által ismételt szorgalmazott német hivatalos nyelv bevezetését kívánták és – rövid átmeneti időszakokat nem számítva – tudták is megakadályozni. A nemesség egyes (alsóbb) rétegei, de főként a Hungarus értelmiség nemzedékek óta sürgette és szorgalmazta a magyar nyelvű művelődés lehetőségeinek megteremtését, s ez lett végül a reformkori modernizációs intézkedéseknek az az első csomagja, amely mögé intézményt sikerült állítani, mégpedig a Magyar Tudós Társaságot, a mai Akadémiát. Már az intézményt törvénybe iktató 1827. évi XI. törvénycikk is „A hazai nyelv művelésére fölláltandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról” címet viseli, s rögzíti, hogy az alapítás részben „a hazai nyelvnek [...] terjesztésére”, részben „a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére” irányul. Ez a nyelvművelő és nyelvterjesztő célkitűzés kezdettől összekapcsolódott a mind a nyelv pallérozásában, mind a nemzeti kultúra képviseletében kitüntetett jelentőségű szépirodalom alkotó művelésével. Az 1830-ban megválasztott első akadémikusok között ott találjuk két emberöltő magyar irodalmának meghatározó művelőit, közöttük a magyarság kulturális identitására máig alakító hatással bíró nemzeti klasszikusokat (Kazinczy Fe-

pri príležitosti 250. výročia narodenia Bohuslava Tablica (1769–1832) a Ľuraja Palkoviča (1769–1850), szerk. Martin BRAXATORIS és Miloslav VOJTECH, 126–133 (Bratislava: Univerzita Komenského, 2021).

rencet, Kisfaludy Sándort és Károlyt, Berzsenyi Dánielt, Kölcsey Ferencet, Vörösmarty Mihályt). Első évtizedeiben az Akadémia mindenekelőtt a magyar nyelvi mozgalmat és a szépirodalmat, mellettük a többi bölcsészeti tudományt és a jogtudományt mozdította elő, a magyar nemzeti kultúra kiterjesztése, a nemzeti múlt feltárása, a nemzeti közpolitika jogi kereteinek megalkotása céljából. A természettudományoknak a nemzetközi tudományos élettel párbeszédet folytatni képes kiművelése, intézményes alapjaik megteremtése csak a 19. század utolsó évtizedeiben jelentkezett ezekkel egyenrangú célkitűzésként. Ekkortól vált kiegyensúlyozottabbá az a kettős küldetés, amelyet a ma hatályos akadémiai törvény preambuluma ír le: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására, a tudomány szolgálatára hozta létre.”

A szépirodalom művelőinek akadémiai megbecsülése és a nyelvtudománynak jutott domináns szerep hosszú ideig meghatározóak maradtak. A tudós testület tűzte ki célul, irányította és végezte el a modern magyar nyelv, a mai magyar köznyelvi norma és irodalmi nyelv kialakítását, dolgozta ki a magyar helyesírás egységes szabályrendszerét és a szuverén magyar állam intézményeiben használt hivatalos nyelv normáit. Itt készítették el a magyar nyelv értelmező, történeti, etimológiai és tájszótárait. A magyar helyesírás szabályzatának első kiadása 1832-ben jelent meg, és a magyar helyesírást ma is az Akadémia szabályozza (a legutóbbi, ma érvényes, 12. kiadás 2015-ös). Az Akadémia nyelvtudós tagjai, a 20. század második felében kiegészülve a nyelvtudomány kandidátusaival és akadémiai doktoraival, még később mindazokkal a nyelvtudományban doktori fokozatot szerzett kollégákkal, akik köztestületi taggá váltak, 1951 és 2019 között pedig az Akadémia irányításával működő Nyelvtudományi Intézet kutatóival is, a magyar leíró, a magyar történeti és az általános nyelvtudományi kutatások minden ágában gazdag munkásságot hoztak létre. A lexikográfus, vagyis szótárakat összeállító nyelvtudósok egyik klasszikusa, Simonyi Zsigmond pedig megfogalmazta azt is, hogy „A nyelvnek legbecesebb része, eszmei tartalma [...] annál magasabbá, annál finomabbá fejlődik, mennél műveltebb [...] a nemzetnek szellemi élete”, ezt pedig az irodalmi nyelv fejezi ki, „az irodalom a műveltségnek, a szellemi életnek fő letéteményese és gyarapítója”.⁵

Egy 19. század közepi közép-európai tudós társaság munkálkodásának természetes része a nyelvreíró, nyelvszabályozó és nyelvbővítő működés, ennek elsődleges szerepe mégsem magától értetődő. Amikor Juraj Ribay, a Csehországban is jó kapcsolatokkal rendelkező, ám előbb Pesten, legtovább Cinkotán, élete végén pedig már szerb területen tevékenykedő lutheránus lelkész az 1790-es években egy szlovák tudós társaság megalapítását szorgalmazta, majd amikor Bohuslav Tablicnak az 1810-es években sikerült egy, a bányavárosokban működő tudós értelmiségi kört csakugyan megszerveznie, ők sokkal inkább az ország- és tájleírásra, a folklórhagyományok rögzítésére, a nép mindennapi tárgyi kultúrájának leírására koncentráltak.⁶ Teljesen érthető a dolog: a Bécs

5 Idézi KULCSÁR SZABÓ Ernő, „A nyelv, a dolgok és az alapító megnevezés: A nyelvi alkotás és a mai szépirodalom”, in *A magyar nyelv jelene és jövője*, szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor, 433–461 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2017), 443, 36. j.

6 Ferdinand MENČÍK, *Jiří Ribay: Kapitola z dějin literární* (Bécs, 1892); [TÓTH-]SZABÓ Zoltán, „A cseh–tót szellemi közösség kezdetei: Ribay György életműve”, *Egyetemes Philológiai Közlöny* 61 (1937): 169–209; DEÁK Eszter, „»Mit Sehnsucht erwartete ich den Katalog von Eurer Excellenz«: Juraj Ribay levelei Széché-

által szorgalmazott és a katolikus felekezetre támaszkodó ausztrorszláv törekvésekkel szemben a protestánsok körében a cseh orientáció, s így a cseh nyelv fejezte ki a szláv egységet, míg az önálló szlovák nyelv kanonizálásának szorgalmazása csak a század közepén vette a kezdetét, s a turócszentmártoni Matica Slovenskában találta meg a bázisát. Az ebben az intézményben a szlovák nyelv és irodalom kiművelését célzó munkálatok már nagyon hasonlítottak a budapesti Akadémia a magyar nyelvet és irodalmat pártoló törekvéseire, miközben a folklórgyűjtések, a népi kultúra szellemi és zenei emlékeinek feltárása és kiadása Erdélyi János, Arany János és Tompa Mihály, később Bartók Béla és Kodály Zoltán nyomán a magyar Akadémián is felerősödött. Ez sem csoda: a nyelv tudományos kutatása mindig elválaszthatatlan a nyelvet használó közösség tanulmányozásától, így a nyelvtudományi vizsgálatok a magyar nyelvközösség, vagyis a magyar nemzet életterének, népességének, történetének, művelődésének, kultúrájának kutatásával kapcsolódtak össze.

A kiegyezéssel beköszöntő gazdasági felvirágzás és társadalmi átrendeződés a kultúrában is új korszakot nyitott, de a Magyar Tudományos Akadémia továbbra is irányító szerepben biztosította a nemzeti hagyományok feltárásához és a nemzeti kulturális identitás megerősödéséhez szükséges intézményes kereteket, a társadalmi modernizáció számára pedig a közjogi és közgazdasági gondolkodás fórumait (tudományos társaságok, pályázatok, könyvkiadás, folyóiratok). Megbecsülését jól mutatja, hogy a ma is a székházul szolgáló, pompás Duna-parti palotájának megépítése – az intézmény megalapításához hasonlóan – ismét közadakozásból vált lehetségessé, amely ezúttal már a legszelebb társadalmi rétegekre terjedt ki: éppúgy részt vett benne a 48-as kormány mártír miniszterelnökének, Batthyány Lajosnak az özvegye, mint a különféle, hivatásrenddé ekkor átalakuló polgári foglalkozások képviselői: tanárok, ügyvédek, mérnökök, orvosok, vagy akár azok az egyszerű sorsú asszonyok, akik nem pénzzel járultak hozzá, hanem a nemzeti intézmény otthonossá tételére szánt tárgyak kétkezi elkészítését, szövő, díszítő munkájukat ajánlották fel.⁷ A nemzetnek Akadémiája, az Akadémiának pedig nemzete lett, egyik sem jött volna létre és ma sem lenne éppen ilyen a másik aktív közreműködése nélkül. Az ambiciózus, nagyvonalú palota a nemzeti elhivatottság öntudatos megtestesítője lett, jó húsz évvel azelőtt, hogy az Országház építkezésén az első kapavágást megejtették. Amikor az Országgyűlés 1896-ban először tanácskozott az Országházban, az ülés a magyar honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplésébe illeszkedő, szimbolikus aktus volt – ennek a honfoglalásnak a pontos időpontjáról pedig 14 évvel korábban a vallás- és közoktatásügyi miniszter – történetesen maga is akadémikus: Trefort Ágoston – kérdésére a Magyar Tudományos Akadémia adott történeti szakvéleményt.

A 20. században az Akadémia vagyonát világháborúk és az azokat követő inflációk tizedelték meg, s így nem maradhatott volna fenn, ha nem részesül az állami költ-

nyi Ferencnek”, *Lymbus: Magyarságtudományi Forrásközlmények* 9 (2011): 331–354; Martina BEKEŠOVÁ, *Ediční činnost Bohuslava Tablice: Kapitola z dějin slovensko–českých lingvoliterárních a kulturních vztahů* (Praha, 2007); BRAXATORIS és VOJTECH, *Podoby literatury...*

7 KLEMENT Judit, szerk., *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai* (Budapest: MTA–HUN–REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2024).

ségvetésből évente folyósított támogatásban. Az első világháború után a kivételes kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno konszolidálta az intézményt. Azóta sem látott sikerrel fogadtatta el a felismerést, hogy a történelmi Magyar Királyság összeomlásából, a gazdasági válságból és a társadalmi paralízisből az mozdíthatja ki az országot, ha Széchenyi kezdeményezéséhez tér vissza: a „kiművelt emberfők” gyorsan növekvő számában, felkészültségük igényességében talál erőforrást ahhoz, hogy a magyarság számára regionális vezetőszerpet biztosíthasson. A kultúrnemzetté válás programja az iskoláztatás általános szorgalmazása mellett értékes magaskultúra megteremtését is célozta, s ebben az egyetemi fejlesztések mellett is megmaradt az Akadémia iránymutató szerepe. Az állami támogatás nagyvonalúsága ugyanakkor Klebelsbergnél együtt járt az akadémiai ügyekbe való beavatkozás korlátozásával: „...nem szabad visszaélnünk az- zal, hogy az Akadémia ma nehéz szituációba került [...]. Nekünk akkor, amikor az Akadémián az állami szubvenciót felajánljuk, [...] garanciával kell körülbástyáznunk az Akadémiát arra nézve, hogy a jövő kormányoknak se juthasson eszébe és ne is álljon módjában az Akadémia tudományos működését befolyásolni” – fogalmazott.⁸

A második világháború után, a koalíciós idők elmúltával, a kommunista berendezkedés kárpótlás nélkül elvette az Akadémia földjeit, épületeit. Ekkor úgy tűnt, hogy a Horthy-korszak konzervatív szellemi életéért felelőssé tett Akadémiát teljesen kiszorítják a tudományos élet irányításából; a Magyar Kommunista Párt szovjet mintára egy országos tudományos tanács felállításával kívánta perifériára szorítani. Tagságának csaknem felét megfosztották akadémikusi jogaitól, a művészeket befogadó alosztályát 1949-ben feloszlatták. Végül az eredeti szándék ellenkezője történt: a tisztogatáson átesett Akadémia már alkalmas volt arra, hogy a kommunizmus évtizedeiben mintegy tudományos minisztériumként működjék. Ez volt az az időszak, amikor felépítette kivételes jelentőségű, a bölcsészet-, a társadalom-, a természet- és a műszaki tudományok legszélesebb körét felölelő kutatóhálózatát, a kommunista ideológia által uralt időszakban az alapkutatások szerves rendszerét egészében képviselő egyetlen országos intézményt, amely viszont még a legkényesebb, bölcsészet- és társadalomtudományi területeken sem volt sikertelen abban, hogy kutatásai számára bizonyos mozgásteret, csak korlátozott hatékonysággal működő politikai kontrollt, az elvárásoktól való viszonylagos függetlenséget biztosítson. A Klaniczay Tibor által már a hatvanas évek végén kezdeményezett, s másfél évtizedes küzdelem után végül 1983-ban megindított, egy évtizeden át a kulturális kormányzat és az Akadémia által együttesen irányított tárcaszintű kutatási főirány (ma azt mondanánk: nemzeti stratégiai alapkutatás), a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program keretében több mint négyszáz alapvető kézikönyv készült el és jelent meg a történet-, irodalom-, nyelv-, néprajz, zenetudomány, könyvészet, régészet, művészet-, egyház-, oktatás-, egyetem-, tudománytörténet területén: szótárak, névtárak, lexikonok, bibliográfiák, katalógusok, repertóriumok, forrás- és kritikai kiadások, történeti földrajz, helységnévtárak, topográfiák.⁹ A Hóman Bá-

8 KLEBELSBERG Kuno, *Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926* (Budapest: Athenaeum, 1927), 133.

9 KLANICZAY Tibor és PETNEKI Áron, *Nemzeti örökségünk: A „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” című kutatási program tevékenységének összefoglalása, különös tekintettel az 1986–1991 közötti munkára* (Budapest: Arbor Kiadó, 1992).

lint kultuszminisztersége alatt, 1941-ben felállított Teleki Pál Intézet 1948-as felszámolása után három és fél évtizeddel ez a program vállalta fel és teljesítette először a maga teljességében a kulturális hagyományok megőrzésére és dokumentálására célzó nemzeti kultúrpolitika küldetését. Ha nem így történt volna – ha nem történt volna meg –, akkor könnyűszerrel válhatott volna a kommunista társadalommérnökök legkedvesebb álma: ma Magyarországon nem nemzeti közösség élne, hanem többé-kevésbé (még) magyar nyelven beszélő, szedett-vedett, kulturálisan igénytelen, identitásában bizonytalan, értékrendjében megtépzott, „metafizikai értékek elsajátítására alkalmatlan” lakosság. A nemzet és a lakosság közötti különbségtétel Szörényi Lászlónak, a pártállam nemzeti gondolkodású ellenzékijének még a Kádár- és Aczél-időkben írott, de csonkítatlanul csak a rendszerváltás idején megjelent, emlékezetes esszéjéből való.¹⁰ Szörényi abban az intézményben dolgozott, a budapesti Irodalomtudományi Intézetben, az Akadémia kutatóintézetében, ahol akkor is koordinálták és ma is összefogják a nemzeti identitásban meghatározó fontosságú klasszikus magyar írók és költők életművének teljességére kiterjedő, mértékadó, a közoktatás és az egyetemi képzés alapjául szolgáló, úgynevezett kritikai szövegkiadások sorozatait.

A kommunista uralmat követő rendszerváltáskor az Akadémia is alapvető változásokon esett át. Kizárt tagjait – nagyrészt posztumusz – 1989-ben rehabilitálta, tag-ságukat helyreállította; a művészetek befogadására 1992-ben társintézményt alapított, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémiát. Az 1994-ben hatályba lépett akadémiai törvény a Magyar Tudományos Akadémia működését köztestületi alapra helyezte, vagyis képviseleti elven helyet adott benne a tudomány valamennyi magyarországi és határon túli magyar művelőjének. Testületei, bizottságai azóta a szakmai erők legszélesebb körű bevonásával szerveződnek, s az egyes tudományterületek önrendelkezését biztosítják. Kutatóintézetei is az Akadémia irányítása alatt maradtak, egészen 2019-ig, amikor csaknem teljes körű hazai elutasítás és jelentős nemzetközi tiltakozás ellenére a kutatóhálózatot a magyar kormány leválasztotta róla, s azóta más formában való működtetésének módját keresi.

Az Akadémia még ugyanabban az évben, 2019-ben megújította küldetésnyilatkozatát; új jogi lehetősége birtokában, kérésükre, pályázati úton értékeli és tanúsítja a magyarországi kutatóhelyek kiválóságát; továbbra is részt vesz a tudományirányításban, saját és átruházott forrásokból pályázatokat működtet a tudományos könyv- és folyóirat-kiadás finanszírozására, a tudományos társaságok fenntartására, nemzetközi konferenciák hazai szervezésére és külföldi konferenciákon való részvételre, a kutatóknak karrierjének előmozdítására, a határon túli magyar kutatóhelyek támogatására, kiválósági pályázatokon Bolyai-ösztöndíjat ítél oda egyéni kutatóknak, a nagyon kompetitív Lendület-pályázatokat pedig olyan kutatócsoportoknak szánja, amelyek nemzetközi pályázati megmérettetésre készülnek fel. A teljes magyar kutatói közösség dinamizálásában, forrásokhoz juttatásában, minőségének erősítésében, életpályamo-

10 Legutóbbi megjelenése: SZÖRÉNYI László, „Nemzet és lakosság”, in SZÖRÉNYI László, *„Multaddal valamit kezdeni...”*. Tanulmányok, Magyar esszék, 7–16 (Budapest: Nap Kiadó, 2021²). Korábbi kiadásainak (1980, 1981, 1989) adatai: uo., 229.

delljeinek kialakításában ma is kulcsszerepe van. A Magyar Tudományos Akadémia feladata, hogy összefogjon minden olyan erőt, amely elkötelezett abban, hogy világszínvonalú tudományos kutatás valósulhasson meg Magyarországon a nemzet javára, okos és kiszámítható tudományszervezés támogatásával, stratégiai tudományirányítási célok mentén. 2022-ben indult új nemzeti kutatási programjai a magyar társadalom, gazdaság és kultúra számára nemzetstratégiai jelentőségű tématerületeken végeznek hiánypótló munkát, s bár nem tudják pótolni egy, közvetlenül akadémiai irányítással működő kutatóhálózat feladatvállalását, mégis kifejezik az Akadémia elkötelezettségét kiemelt jelentőségű nemzeti, köztük nemzettörténeti kutatási irányok kialakítására és támogatására. Mert ma is érvényes Mikó Imre figyelmeztetése: utókorunk akként mond „fölköttünk felmentő vagy kárhoztató ítéletet, a mily alakban [...] múltunkat összeállítani bírjuk”.

A lankadatlan tevékenység magabiztos, nyugodt ereje. A nemzeti közösség hasznára való törekvés öntudata. A nemzetközi tudományos és tudományszervezési, tudományirányítási trendekkel való egyenértékű partnerség kiegyensúlyozottsága. Mindezek az Akadémia mai jellemzői. A kétszáz éves történet összes tapasztalata egybevág: a tudomány szakmai és etikai mércéivel, a nemzeti és az emberi közösség javára véghez vitt, következetes és fáradhatatlan cselekvésnek ma sincs alternatívája, és nemigen tehető ennél vonzóbb ajánlat a társadalom javára.

Kazinczy és a Csokonai-nemzedék

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet,
egyetemi tanár
ORCID: 0000-0001-7465-6035

KAZINCZY Ferenc and the CSOKONAI generation

Abstract | The study, which is a chapter of a monograph on KAZINCZY Ferenc currently in preparation, draws attention to KAZINCZY's role and significance in the history of literature and attempts to provide points of reference for describing it. It starts from the premise that KAZINCZY's relationship with younger generations was always decisive throughout his career. On the one hand, this meant the establishment of mentoring relationships, and on the other, it meant that the inspirational power of his works ensured that his aesthetic program and genre aspirations were passed on to the younger generation.

The article investigates the complex relationship between KAZINCZY Ferenc and the generation of poets associated with CSOKONAI VITÉZ Mihály, reassessing their literary and ideological interactions within the late 18th- and early 19th-century Hungarian public sphere. Rather than portraying KAZINCZY as the unchallenged leader of linguistic and aesthetic reform, the study explores reciprocal influences and tensions between the sensibility of KAZINCZY and the CSOKONAI generation. Through close readings of correspondence, periodicals, and poetic texts, the essay illuminates the shifting boundaries between language cultivation, poetic innovation, and cultural politics, within broader European contexts, offering a nuanced perspective on the dynamics of canon formation in Hungarian literature.

Keywords | KAZINCZY Ferenc, CSOKONAI VITÉZ Mihály, canon formation, generation, sensibility

* A tanulmány, amely a HUN-REN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre, egy készülő Kazinczy-monográfia fejezete, s részletes kidolgozása a 2025. június 23-án elhangzott MTA rendes tagi székfoglaló előadás utolsó harmadának.

Kazinczy Ferenc irodalmi teljesítményének felmérése az átlagosnál nagyobb mértékben függ össze alakulástörténeti jelentősége megítélésével, hiszen művei önértékkünnél fogva nem tartoznak a kánon első vonalába. Korábbi tanulmányainkban Kazinczy programjának és projektumainak a tájolását az előző és a kortárs nemzedékekhez való viszony oppozíciói és mintái alapján végeztük el, a művek hatástörténetének kezdeteire a kortársakkal folytatott viták vetettek fényt.¹ Az alakulástörténeti potenciál vizsgálatára leginkább a Kazinczy utáni nemzedék nézőpontjából nyílik lehetőség, felmutatva, hogyan kapcsolódtak rá a Kazinczy-művekre, mit és mi módon vittek tovább azok inspirációja nyomán, s mindebből milyen irodalmi teljesítmény született.² Ennek teljességre törekvő kibontása a jelen keretek között természetesen nem lehetséges, csupán arra vállalkozhatunk, hogy a Kazinczy és a Csokonai-nemzedék közötti kapcsolódást és erőátvitelt megragadjuk. A rákapcsolódás és erőátvitel kifejezések a tengelykapcsoló módszertani metaforájából következnek, mely az alakulás történéseit kívánja érzékeltetni: a változás keletkezésének folyamatát, melynek során a Kazinczy műveiben születő „új” áttevődik a fiatal nemzedék műveibe, s jelentős teljesítményeket generál. Csokonai nemzedékén az 1760-as, 1770-es évek tágabb fordulója körül születettek értjük, akik az 1780-as évek legvégén, az 1790-es évek elején kezdték irodalmi pályájukat, s akik között ott vannak a századforduló legjelentősebb írói, költői. E nemzedéket Csokonai névvel jelöljük, mert Kazinczyhoz fűződő viszonyában fellelhetőek a legfontosabb nemzedéki jellemzők. A Kazinczy és a Csokonai-nemzedék közötti kapcsolat és erőátvitel vizsgálatában külön kell választani a közvetlen (levélbeli és személyes) kapcsolatokat a művek inspirációjától. Az első két alfejezet ennek megfelelően először a közvetlen kapcsolatok fogság előtti és utáni időszakát tekinti át, majd szintén két alfejezet tárgyalja a Kazinczy-művek sajátta olvasását és azok inspirációjának továbbíródását.

1. Kapcsolatok a fogság előtt

A fogság előtti közvetlen kapcsolatoknak négy jellemző elemét (fázisát) különíthetjük el: a fiatal irodalmi pályakezdő bejelentkezése Kazinczynál, az elfogadás Kazinczy részéről, a Kazinczy mentorálta együttműködés és a mentori szerep visszaigazolásának gesztusai. A fiatal pályakezdő nemzedék Kazinczynál az 1780-as, 1790-es évek fordulóján *bejelentkező* tagjai a tanügyi munkatársakon túl központi papi szemináriumokban, református kollégiumban, evangélikus líceumban végezték tanulmányaikat, a

1 Lásd DEBRECZENI Attila, „A tanfelügyelő Kazinczy programja”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 441–476, doi: [10.56232/Itk.2022.4.01](https://doi.org/10.56232/Itk.2022.4.01); DEBRECZENI Attila, „Idyllium és román: Kazinczy pályakezdő projektumai”, *Irodalomtörténet* 104 (2023): 276–299, 394–419; DEBRECZENI Attila, „Játszószín: Kazinczy Orpheus idején indult projektuma”, *Irodalomismeret* 35, 3. sz. (2024): 4–29; DEBRECZENI Attila, „Előfeltevésektől mentes, életre való Philosophia: Kazinczy *Orpheusszal* indult projektuma”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 128 (2024): 533–567, doi: [10.56232/Itk.2024.5.01](https://doi.org/10.56232/Itk.2024.5.01).

2 A nemzedék, a változás állapota és a változás keletkezése fogalmainak szemléleti összefüggéseiről bővebben lásd DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 19–71.

megpezszdült irodalmi nyilvánosságtól lelkesülten önképzőköröket alakítottak, s keresték a kapcsolatot az előttük járókkal. Nem kizárólag s nem is feltétlenül elsőként Kazinczyval, de a kapcsolati háló körülötte láthatóan sűrűbb, mint mások esetében, ez még a korlátozottan rendelkezésre álló forrásokból és a Kazinczy-levelezés túlsúlyának torzító hatása ellenére is egyértelműen kivehető. A fiatal nemzedék minden jelentősebb tagja bejelentkezett nála az *Urániát* kiadó Kármán József és Pajor Gáspár, illetve az ekkor még katonáskodó Fazekas Mihály kivételével. Kazinczy szűkebb és tágabb tanügyi munkatársi köréből Aszalay János, Szentjóni Szabó László, Vályi András, Vitéz Imre irodalmi törekvései találtak utat Kazinczyhoz, a hivatalnok bátyja mellett Kassán tanuló Pápay Sámuel személyesen nem ismerte, csak műveit tisztelte, Aszalay 1791-es elbocsátásuk után is Kazinczy közelében maradt. A pozsonyi és a pesti központi papi szemináriumokból Csergits Simon, Dayka Gábor, Döme Károly, Fejér György kereste Kazinczyt, a pozsonyi királyi akadémián tanuló és a kispapokkal kapcsolatban lévő Kisfaludy Sándor csak jóval a fogság után. A szemináriumok 1790-es megszüntetését követően a literátor kispapok helyben, valamint Győrben és Egerben folytatták tevékenységüket, Dayka és Döme ekkor is szoros kapcsolatban volt Kazinczyval. A soproni evangélikus liceum diáktársaságával 1792-től adatolható a kommunikáció, a tagok közül Kis János, Lakos János és Németh László lett Kazinczy levelezőtársa, az ugyan-csak itt tanuló Berzsenyi ekkor még kisdiák, csak a fogság után jelentkezett be nála Kis János közvetítésével. A debreceni református kollégiumból Csokonai, Horváth József, Nagy Gábor, Nagy Sámuel szintén 1792-től került kapcsolatba vele.

Kézenfekvő a kérdés, miért éppen Kazinczyt kereste ennyi fiatal, noha valójában maga is irodalmi pályakezdőnek tekinthető az 1780-as évek végén, hiszen első, névvel jegyzett verse 1787 végén, első önálló könyve 1788-ban jelent meg. A jelenségre nehéz egzakt és általános magyarázatot találni, két dolog azonban bizonyosan szerepet játszott ebben. Az egyik Kazinczy hivatali és irodalmi pozíciója. A *Magyar Museum* szerkesztőjeként 1788-ban egyik pillanatról a másikra központi szerepben találta magát az éppen szerveződni kezdő irodalmi nyilvánosságban. Osztottak vele ebben szerkesztőtársai és más ugyanekkoriban indult lapok szerkesztői, a fiatal kezdők legtöbbször mégis Kazinczyhoz fordultak. Előnyt jelenthetett tanfelügyelői hivatala által szerzett ismertsége, a tanfelügyelő-szerkesztő pozíciója ezzel együtt is szükséges, de nem elégséges feltételnek tekinthető. A másik, meghatározó okot abban a (később tárgyalandó) intenzív befogadásban lelhetjük fel, mellyel a pályakezdő nemzedék tagjai a Kazinczy-műveket sajátjukká olvasták. Ez (Fazekas kivételével) azokra is vonatkozik, akik csak később vagy egyáltalán nem fordultak hozzá.

A Kazinczynál bejelentkező levelek és az *elfogadást* megfogalmazó válaszok nem nagyon maradtak fenn, Kazinczy levelezése számottevő részét megsemmisítette letartóztatása előtt. A kapcsolatfelvételekről más levelek utalásaiból tudunk, ezért ezek nem vizsgálhatók úgy, mint tette azt Merényi Annamária az 1810-es évek pályakezdő fiataljaival folytatott Kazinczy-levelezés kultikus nyelvhasználatáról értekezve.³ A rendel-

3 MERÉNYI Annamária, „A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, 57–72 (Budapest: Kijárat, 2000).

kezésre álló adatok alapján az valószínűsíthető, hogy a fogság előtt e kapcsolatokban a virtuális közösséget építő szertartásosság helyett inkább a praktikus vonatkozások domináltak. Kazinczy potens irodalomszervező volt, s pozíciója a folyóiratok megszűnésével sem rendült meg, egészen a fogságig. Két fennmaradt elfogadó válaszevele közül a Kis Jánosnak írott némileg már a későbbi kultikus nyelvhasználatot előlegezi: „Elfogadom ajánlott szeretetedet, kedves új Barát, kedves Társ! 's forró csókom buzgó esedezés a' Barátság 's Hazai Literatura Istenségeihez, hogy az a' szövetség, melyet Veled ímé itt kötök, legyen felbonthatatlan szent Szövetség!”⁴ A „szövetség” kifejezés kétszeri használatából az első azonban még nem metaforikus, hiszen arra utal, hogy Kazinczyt a soproni diáktársaság külső tagjának hívták meg, amit ő örömmel fogadott el (magát az 1794-es *Sztella* címlapján is a soproni társaság tagjaként nevezte meg). E „Társaságra kelés”-t levelében a kassai társaság és az árkádiai társaság tervének felidézésével az 1780–1790-es évek fordulója társaságalkítási törekvései sorába illeszti mint a szerveződő irodalmi élet egyik fő elemét (noha tagsága nyilvánvalóan csak formális lehetett, annak elfogadása részéről pusztá gesztus).

A Csokonainak írott, töredékesen fennmaradt válasz közvetlenebbül praktikus iránnyultságú, mert a dicséretetek és bírálatok után publikációs ígérettel zárul: „Kérem közöljön többeket is velem az Ur, és engedje-meg hogy a' Világ élébe én vezessem az Urat. Helikoni Virágimban szándékozom azt tenni.”⁵ S bár egy év múlva megismételte ígéretét,⁶ az mégsem teljesedhetett be, Kazinczy almanachja ugyanúgy nem jelent már meg, mint folyóirata. Megelőzőleg azonban minden fiatalnak, aki megkereste őt, helyet adott valamelyikben, leginkább mindkettőben, így tett volna Csokonai esetében is. Néhányuknak ez nem az első költői színrelépést jelentette, mégis fontos publikációs tér nyílt meg számukra. S nem pusztán megjelenéshez jutottak, de olyan támogatóhoz is, aki nem elégedett meg a beküldött szövegek közzétételével, hanem a szerzőkkel való szorosabb kapcsolat kiépítésére törekedett. Dicsérte és bírálta a megkapott műveket, a szerzőiknek saját programos elképzelései szerinti irányt mutatott, s közösen végzendő irodalmi terveket vázolt fel. Nemcsak szerkesztőként viselkedett tehát, aki a szövegek begyűjtésére és kiadására szorítkozik, hanem sokkal inkább mentorként, aki folyamatosan kapcsolatban áll ifjú szerzőivel, s táborot igyekszik szervezni belőlük maga köré. Mindez egyértelműen kiemelte őt más korabeli szerkesztők közül.

Az *együttműködés* egyik fő területe tehát a műbírálat volt, amely szerkesztői alapfeladat, de Kazinczy számára különös jelentőséggel bírt. Csokonaihoz írott első levelének fennmaradt része magyarázatokkal ellátott hosszú lista a kapott levélben és versekben „Megjegyzett Szók és Szólások”-ról, melyeket hibásnak talált akár helyesírásilag, akár költőileg. Úgy tett, mint vele Ráday Gedeon, mikor a Gessner-fordításon ment végig sorról sorra, vagy mint ő maga tette Aranka György románjával, s mint majd ten-

4 Kis Jánosnak, 1793. július 27., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25. köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 2:296, 424. sz., a továbbiakban: KazLev.

5 Kazinczy Ferenc – Csokonainak, 1792. [augusztus 6. előtt], in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 7–9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 9.

6 Uo., 21.

ni fogja Kozma Gergely drámája esetében és sok más alkalommal. Kritikai vénája e nagyobb önálló bírálatok mellett egyébként minden pillanatban működött, még a dicséretetekbe is beleszövéődött. Jellemző, ahogy Döme Károly hozzá írott verséről ír: „A’ TE soraid valóban igen szépek. A’ gondolat, festés, és az elevenség a’ mellyel a’ gondolat és festés elő adattatott, igaz, és jobbíthatatlan [...] tsak az utolsó sor az, a’ mellyet másként ohajtanék. Tsináld-ki magad, ha méltónak ítéled követni tanátsomat”, s itt közli a saját verzióját.⁷ Ilyenből nem kevés található a levelekben, s nemcsak Dömének címezve, Kis János egyik versét például így magasztalja: „A’ Bölcsességhez (nem Bölcsességhez) írt éneked mennyei dal.”⁸ Másik versét pedig verselése ellenére mondja szépnek.⁹

Kazinczy nem elégszik meg a dicséret és bírálat orientáló erejével, közvetlenebbül is törekszik iránymutatásával bevonzani a fiatalokat projektumai erőterébe. Jellemzően a műfaj-hangnem-verselés hármassága által fémjelzett esztétikai törekvéseit vetíti rájuk, ezek alapján várva tőlük saját költői karakterük kibontakoztatását. Dömének írta elégiái kapcsán, hogy

Alagytát még Magyar szebben sohasem írt, mint Te és DAYKA. Ez magát most Pétzeli formájú verseknek írására adta, és szerentsésen írja azokat is; én pedig tüzeltem tüztét, Heloisnek Abelárdhoz írtt verseit küldvén meg a’ Fordításra. Te legszerentsésebben fogsz Ódáknban és Alagykában dolgozni.¹⁰

Döme ódát és elégiát, Dayka elégiát és heroidát hivatott írni Kazinczy szerint, ez utóbbinak ő maga adott fordítási feladatot, s az elkészült munkát utóbb ki is akarta adni, de a cenzúra nem engedélyezte. Dömét Tibullus fordítására igyekezett rávenni, Csokonait, mint Kis Jánosnak írta, arra biztatta, hogy hagyjon fel az alkalmi versekkel, inkább „dallja a’ szív szelíd érzékenységeit, szerelmet, barátságot, bort, természet szépségeit”,¹¹ vagyis a dalköltészet irányába igyekezett terelni. Azt is kérte tőle, írjon valamit Horváth Ádámmal, Aszalay Jánosnak pedig ő ajánlotta Lessing meséinek lefordítását, amelyet saját, valószínűleg érdemi javításait követően Herder-fordításával egybekötve adott ki.¹²

Ez utóbbi esetek arra is példák, hogy az iránymutatás esetileg közvetlen feladatki-jelölést jelentett, ami az elkészült szöveg közös csiszolásához vezetett. Még szorosabb közös munkálkodást feltételeztek olyan ötletei, hogy együtt fordítsanak valamit. A Dayka által küldött Secundus-fordításról írta Dömének, hogy „nem elégszem meg véle. Magam is hozzá fogtam, de ezzel sem lehet meg-elégedni. Hárman addig fogunk rajta dolgozni Édesem, míg valahogy elsütjük.”¹³ Döme más versét Virág Benedek for-

7 Döme Károlynak, 1790. január 1., in *KazLev*, 2:2, 279. sz.

8 Kis Jánosnak, 1794. március 4., in *KazLev*, 2:340, 436. sz.

9 Kis Jánosnak, 1794. március 17., in *KazLev*, 2:346, 438. sz.

10 Döme Károlynak, 1791. április 10., in *KazLev*, 2:189, 372. sz.; korábban: *KazLev*, 2:125, 345. sz.

11 Kis Jánosnak, 1793. július 27., in *KazLev*, 2:297, 424. sz.

12 KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 811–812.

13 Döme Károlynak, 1791. január 22., in *KazLev*, 2:140, 352. sz.

dításával párban akarta kiadni, ahogy azt folyóirataiban többször tette ugyanazon mű különböző fordításai egymás mellé helyezésével. Dayka azt a Stolberg-költeményt fordította újra, melyet Kazinczy elsőként megjelentetett a saját nevével (*Az Esthajnalhoz*).¹⁴ Más típusú együttműködést jelentett, mikor Debrecenből Nagy Sámuellel, s az ő közvetítésével Horváth Józseffel a lélek mibenlétének és halhatatlanságnak kérdéseiről folytatott levélbeli eszmecsere.¹⁵ Megint másféle kooperáció bontakozott ki Dömével, aki a *Heliconi virágok* pozsonyi nyomtatásának ügyintézésében segédkezett ott helyben.¹⁶

A dicséret, bírálat, iránymutatás és közös munkálkodás által törekedett Kazinczy az utána következő nemzedék nála jelentkezett fiataljait magához kötni és esztétikai programja, projektumai vonzáskörébe vonni. Úgy tűnik, a pályakezdő fiatalok mentorának tekintette magát, aki támogat, irányít, és csoportot képez maga körül. E törekvése legtisztábban talán akkor fogalmazódik meg, amikor nem tud megvalósulni. Kis Jánosnak az *Uránia* hírét azzal kommentálta, hogy neki „eránta nem írtak, és gyanítom hogy reá okok, jó okok volt”,¹⁷ majd az első szám megbírálása után némiképp sértett (s így árulkodó) fensőbbsséggel írja: „Azonban tisztelem a’ szándékot, és igyekezni fogok rajta, ha igyekeznem szabad leszek, hogy többet nyújtson *Kármán*, kitől sok fog kitelhetni, ha vezető Barátjai lesznek.”¹⁸ Ez az eset pontosan mutatja, hogy vezető barátként, vagyis mentorként akar fellépni Kazinczy, de csak akkor tud így funkcionálni, ha ezt a mentoráltak elvárják vagy legalább elfogadják. A mentori kapcsolat hiánya ugyanakkor nem zárja ki a Kazinczy-művek inspirációjának érvényesülését, a *Fanni’ hagyományai* kulcsszerepbe állított hosszú intertextusa például a Gessner-fordításból való, T-ai Józsi az egyik idyllium felolvasásával vall szerelmet Fanninak.

A *mentori szerep visszaigazolásának gesztusait* a személyes találkozások, tisztelő versek és ajánlások jelentik. Kazinczy tanügyi munkatársaival folyamatos személyes kapcsolatban volt, a más városokban tanuló ifjakat pedig a levélváltások után mielőbb törekedett megismerni, maga kereste fel őket. Bécsi útjáról hazatérőben, 1789 őszén a pozsonyi kispapokhoz, 1790 tavaszán, a koronaőrző bandériummal Pestre érkezvén a pesti szemináriumba látogatott el, majd 1793 nyarán a debreceni kollégiumba, 1793 őszén és 1794 elején a Lőcsére került Daykához, Kis Jánost Győrben azonban már csak fogolyként, Brünne vitelekor látta. Kortárs beszámoló, mely adatszerű, nem idealizáló, a pozsonyi látogatásról áll rendelkezésünkre: „Pozsonban a’ Kis Papok közt igen kedves embereket kaptam. Döme Károly szeretetre méltó derék és nagy tehetségű Ifjú. – Fehér György Frantzot, Németet, Olaszt ért. Tsergits verseket irogat.”¹⁹ Debreceni lá-

14 Lásd DEBRECZENI Attila, „Névjegyzék az irodalom asztalán: Kazinczy Ferenc: *Az esthajnalhoz*”, *Verso* 7, 2. sz. (2024): 127–132, doi: [10.15170/VERSO.7.2024.2.127-132](https://doi.org/10.15170/VERSO.7.2024.2.127-132).

15 DEBRECZENI, „Előfeltevésektől mentes...”, 551.

16 KAZINCZY Ferenc, *Költemények*, szerk. DEBRECZENI Attila, a német szövegeket ford., szerk. DEÁK Eszter és DONCSEZ Etelka, a görög szövegeket ford., szerk. D. TÓTH Judit, 2 köt., Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek: Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 2:49–52, a továbbiakban: KazKölt.

17 Kis Jánosnak, 1794. május 11., in KazLev, 2:363, 445. sz.

18 Kis Jánosnak, 1794. október 6., in KazLev, 2:384, 453. sz.

19 Aranka Györgynek, 1789. december 20., in KazLev, 1:518, 271. sz.

togatásáról Csokonai levelének utalása ismert.²⁰ Majdnem mindegyik esetben készült viszont tisztelő versezet Kazinczy elutazása után, melyek megerősítik a személyes találkozás fonta kötelékét. A Pozsonyból távozó Kazinczy után küldött Döme-hexameterek²¹ a szeleket kéri, tartsák vissza a szeretett látogatót (Kazinczy erre adott válaszában is tekinthető a küldött *Bácsmegyey*-példányba írott verses ajánlás).²² Csokonai említett verses levele *Trocheus lábakon* ered Kazinczy nyomába, Dayka propemtionja pedig kultikus nyelven fejezi ki ragaszkodását Kazinczyhoz: „Indulsz Tokajnak Édenébe, / A' grácziaák lakó helyébe, / Lelkemnek jobb fele!”²³

E költemény ugyanúgy Széphalomhoz köti Kazinczyt (a Herder-fordítás címlapja alapján),²⁴ mint Nagy Sámuel 1793-as ajánlása Sanderből fordított fizikoteológiai elmélkedése élén: „Kazinczy Ferenc / Úrhoz / Szép-halmon.”²⁵ Maga az ajánlászöveg eltér a mecénásoknak udvarló ajánlások hagyományától, Kazinczynak a magyar literatúra haladásában való múlthatatlan érdemeire helyezi a hangsúlyt, a „Szelídebb” Istenségeknek buzgó tisztelőjé”-nek nevezve őt, „a' kiben a' mesterség, jó íz, és Természet Szerentsésen összve párasodtak”. Vitéz Imre 1789-es románfordítása ajánlásában társadalmi és hivatali pozícióját kiemelve táblabíróként és tanfelügyelőként nevezte meg Kazinczyt, majd megfogalmazta a tőle nyert indíttatást: „Semminek sem köszönheti e' zsenge munkám annyira lételét, mint a' Tekintetes Ur' Példájának. A' *Geszner* Magyar Idylliuminak olvasása után kezd bennem [...] a' Litterátóri pályafutásra unszoló kívánság” buzogni.²⁶

A mentori szerepet öltő Kazinczy a nála jelentkező ifjú pályakezdőket többször proselytáknak nevezte. Aranka Györgyhöz szóló 1789. augusztus 13-ai levelében a Gessner-fordítás fogadtatásáról beszámolv írta, hogy idylliumai Vályi Andrást és Vitéz Imrét „a' Literaturának Proselytájává tették”.²⁷ (Vályira majd eredeti értelemben is, de elítélőleg használta a proselyta minősítést, mikor az a hivatalból való elbocsátásuk után katolizált.) 1792-ben, szintén Arankának írta volt munkatársáról, Aszalay Jánosról, hogy „Proselytusává akartam tenni a' M. Literaturának”.²⁸ Korábban a mű volt, ekkor már személyében ő a térítő, aki az igaz poézisnek akar újsütetű és igen buzgó híveket szerezni. Többeket megtérített, de nem mindig járt sikerrel. „Patakon hijába igyekeztem Proselytusokat kapni” – panaszkodott Kis Jánosnak 1793. július 27-én, mi-

20 Csokonai – Kazinczynak, [1793 ősz], in CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 23.

21 Döme Kazinczynak, 1789. november 17., in KazLev, 24:23–24, 5939. sz.; vö. KazLev, 1:521, 273. sz.

22 KazKölt, 2:224–225.

23 DAYKA Gábor, *Összes művei*, szerk. BALOGH Piroska, BÓDI Katalin, SZÉP Beáta és TASI Réka (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 126–127.

24 „Herdernek Paramythionjai. / Általtette Kazinczy Ferenc. / Széphalom, / Széphalmy Vincénél, 1793.” KAZINCZY, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, 255. Lásd erről DEBRECZENI Attila, „Széphalom: Kazinczy és egy emlékezhely születése”, *Irodalomismeret* 31, 3–4. sz. (2020): 16.

25 NAGY Sámuel, ford., *Az Istennek jósága és bölcsessége a' Természetben. Sander Henrik után* (Pozsony, 1794), a számozatlan III. oldalon.

26 IVÁNKAY VITÉZ Imre, ford., *A' tiszta és nemes szeretet ereje* (Kassa, 1789), számozatlan oldalon. Az ajánlás: „Tekintetes Kazinczy Ferentz Úrhoz T. N. Abaújvármegye' Törvény Tábla' Birájához és A' Kassai Kerületi Nemzeti Oskolák Királyi Igazgatójához.”

27 KazLev, 2:423–424, 232. sz.

28 KazLev, 2:273, 410. sz.

kor arról számolt be, hogy „Debrecen két barátot ada” neki, Nagy Sámuel és Csokonai, utóbbi azonban addig „kevés jelét adta *megtérésnek*”.²⁹ A proselyta kifejezést ugyanabban az értelemben, jellemző gyakorisággal majd a *Tövises és virágok* idején használja újra. Aztán az 1820-as években, érzékelhető magára maradásakor azt hangsúlyozza, hogy nem akar proselytákat, megelégszik azzal, ha ő maga a saját útját járhatja. A fogság előtti években azonban egy ideig tanfelügyelői és szerkesztői pozíciója háttérrel, erősödő táborszervező ambícióival a proselytának nevezett pályakezdő fiatalok mentorként lépett fel, s ők is mentorukat látták benne.

2. Kapcsolatok a fogság után

Kazinczy élethelyzete és ezzel együtt lehetősége az irodalomszervezői munkálkodásra a szabadulását követő időszakban radikálisan megváltozott a fogság előttiéhez képest. Az újrakezdés éveiben (1801–1803) személyes kapcsolatrendszere beszűkült, mentori viszonya a fiatalabb nemzedék újra és újonnan feltűnő tagjaival jelentősen átalakult. Levelezésében a család és a szabadult rabtársak mellett elvétve vannak nagyobb számban fennmaradt levélváltások, a régiek közül lényegében Virág Benedek az egyetlen, mások esetében (például Bessenyei-nél, Batsányi-nál, Verseghy-nél) egy-egy levél ismert, s a hajdani fiatalok közül megmaradt levelezőtársak is csupán néhányan voltak. Személyes élettere ugyancsak beszűkült, alapvetően aktuális lakóhelye (Regmecz, majd Érsemjén) és a családi birtok jelölte ki határait, nagyobb utazásra majd csak 1803-ban vállalkozott, mikor Bécsig jutott. Igaz, kocsibalesetben szerzett sérülései miatt ez sem a tervek szerint alakult, de azért tágabb körben először nyílt lehetősége régi (akár szabadkőműves) kapcsolatok megújítására s újak kötésére.

A fiatal nemzedék csoportosulásai időközben szétestek, akik megmaradtak belőlük, azok már nem kezdők voltak, Kazinczy börtönévei alatt pályájuk új szakaszba jutott. Kazinczy kapcsolata egy részükkel már fogsága előtt megszakadt, Döme Károlylyal vallásvédő írásai, Vályi Andrással katolizálása miatt, Vitéz Imrével nem tudjuk, mi okból. Volt, aki fogolytársa s a börtönének áldozata lett (Aszalay, Szentjóni Szabó), valamint ekkoriban hunyt el Dayka Gábor és Kármán József is. A fogság után többeknél sem a Kazinczyval való kapcsolatnak, sem szépirodalmi munkásságnak nincs nyoma (Cseregi Simon, Horváth József), Fejér György-nél csak az előbbinek, az egyébként aktív levelező Nagy Gábornál és Németh Lászlónál csak az utóbbinak. Nagy Sámuel egy Gessner-fordítás publikálásán túl szintén nem művelt szépirodalmat, s Kazinczyval orvosi minőségében került kapcsolatba, mikor az Bécsbe menet balesetet szenvedett. A nemzedék irodalmilag aktív tagjai közül csupán Csokonai és Kis János esetében beszélhetünk a közvetlen kapcsolat folytonosságáról. Van néhány formálódó új kapcsolat is, noha nem sok, s mindössze egy-egy levél maradt fenn (például a debreceni és pesti tudós literátorokhoz, Budai Ézsaiáshoz, Schedius Lajoshoz). Több levélváltás ismeretes Kazinczy műveinek régi tisztelőjével, az Erdélyben lelkész Kozma Gergellyel.

²⁹ KazLev, 2:297–298., 424. sz. Saját kiemelésünk – D. A.

Kozma Kotzebue-fordítását kapcsolatba kerülésük után Kazinczy elolvasta, megdicsérete, s persze alapos bírálatban részesítette. Az irodalmilag meghatározó alakok közül ekkor történt az első kapcsolatfelvétel Kisfaludy Sándorral és Berzsenyi Dániellel, de még csak áttételesen, Kis János közvetítésével. Ami tehát a fiatalabb nemzedék tagjaival való kapcsolatokról vizsgálható, alapvetően Debrecenhez és a Dunántúlhoz köthető, Csokonaival és Kis Jánossal a középpontban, de csak ez utóbbinál érzékelhető teljes harmónia. A két viszony aszimmetrikus alakulása nem kis mértékben Kazinczynak a debreceni református kultúrával és a *Debreceni Grammatika* szellemiségével való, egyre erősödő szembenállására vezethető vissza, amelyhez – minden elismerése mellett – Csokonait is sorolta.

A „kétezer háromezred nyolczvanhét” nap után, 1801. június 28-án szabadult Kazinczynak két hét múlva már látogatója volt Regmecen, Csokonai és barátja, Puky István. Kazinczy másnap Sárospatakon viszonzta a látogatást. Első találkozásukon szerzett benyomásait Csokonai így írta le levelében:

Semmit sem változott; teste, elméje s kedve azon friss, azon ép, mint volt fogsága előtt, – egyedül azt vettem észre benne, hogy beszédét nem teszi olly folytába; de ezt a töredezését ki csudálhatja hat és fél esztendőt tartott magánossága után? [...] Elbeszélte rabságába történt dolgait rövidedenn; megsiratta D. Földit; tudta, és magamtól is kérdezte Szilágyi Gáborral esett dolgaimat; tudta a Nagy Gábor, Nagy Sámuel és Teleki urakét, s ezt vetette befejezésül utána: „kár hogy Debrecenben a genieket elnyomni gyönyörködnek”.³⁰

Csokonai a látogatás alkalmával ajándékol vitte egy verse kalligrafikus tisztázatát,³¹ melynek címében *A' Magyar Orpheus*nak nevezte Kazinczyt, magát pedig az alvilágból megszabadult Orpheuszt énekkel köszöntő Eumolpushoz, Orpheusz tanítványához hasonlította:

Örültek a' folyamatok,
Örült minden part és sziget,
Örült hegy, völgy, mező liget,
Örültek a' vadállatok;
Főként Eumolpus – a' tanítván' –
Bús húrjait feligazítván
Zengette Őtet énekén
É úgy örült, mint NÉKED Én. – –

Csokonaival viszonylagos rendszerességgel érintkeztek levélben és személyesen ezt követően is, főleg Kazinczynak a Debrecenhez közeli Érsemjénbe történt költözése után. Találkoztak továbbá a Nagyvárad melletti Félixfürdőn, ahol Csokonai későbbi köteté, az *Anakreoni Dalok* elé illesztett ajánlóversét írta („Kazinczy! Földy! Kik belőlem /

³⁰ CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 142.

³¹ MTA KIK. M. Irod. Lev. 4r., 41. sz., 117a. A verset idézett levelébe is beleszóvi: CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 142.

Már-már poétát tettetek”). A *Magyar Orpheushoz* kézirata személyes ajándék volt, amelyet Kazinczy nagy becsben őrzött, az *Anakreoni Dalok* elé Félixfürdön írt ajánlóvers vizont a nyilvánosság előtt kívánta felvállalni a megbélyegzett Kazinczyt mestereként.³² Ugyanakkor csak hetekkel ennek születése előtt jelent meg Kazinczy Cs... ..cz betűjellel jegyzett cikkecskéje a *Magyar Kurir*ban, mely a babér szó miatt bírálta Csokonait és Földit, Kazinczy formálódó Debrecen-ellenességét nyilvánítva meg.³³ Közben igyekezett megnyerni Csokonait, legyen segítségére Dayka Gábor verseinek sajtó alá rendezésében és kiadásában, ezért kész volt ellentmondani anyjának, aki haszon-talan embernek nevezte Csokonait. Egész pontosan azt várta volna tőle a fogság után kérlelhetetlenül hangsúlyozott correctio-elve jegyében, hogy tisztogassa, jobbjítsa meg a költeményeket. Csokonai a feladatot vállalta ugyan, írt is egy alapos áttekintést a Dayka-versekről, átírásuktól azonban udvariasan elzárkózott.³⁴ Kapcsolatuk tehát érzékelhetően ambivalens volt, de személyes viszonyuk az egyre nyilvánvalóbb szemléleti különbségek ellenére sem romlott meg, Csokonai továbbra is mestereként tisztelte Kazinczyt. Debrecenből Csokonai mellett Nagy Gáborral és Szentgyörgyi Józseffel váltottak leveleket, s találkoztak személyesen (a személyes kapcsolattartás érzékelhetően jelentős szerepet játszott ekkoriban, vizsgálata azonban nem lehetséges). Bár leveleikben könyvekről, irodalomról is szó esett, elsősorban mégis ügyvédi, illetve orvosi minőségükben voltak jelen Kazinczy életében. (Későbbi levelezőtársai és vitapartnerei az Árkádia-perben, Kis Imre és Fazekas Mihály csak 1803–1804 fordulójától kerültek vele kapcsolatba.)

Kis János Kazinczyhoz fűződő kapcsolata több vonatkozásban különbözik a Csokonaiétól. Kazinczy szabadulása napján Kis Jánosnak írt levelet, akivel fogsága alatt találkozott személyesen, s akinek titokban levelet írt Brünnből. Kis rajta kívül álló okok miatt csak novemberben válaszolt, Kazinczy viszont megint hamar. Kapcsolatuk megújítása mellett Kis János már rövid első levelében hitet tett, de bővebben csak a következő év elején szólt erről:

Nem tudom a' Hazának-e, Néked-e, vagy magamnak örvendjek inkább, hogy olly eleven képzelődéssel, forró szívvel és férjfiúi lélekkel tértél vissza távollétedet sirató literatúránknak vigasztalására. Az Egek vigyázzanak betses életedre 's vigyenek szerentsésen arra a' szép tzélra, a' hol a' ditsőség minden magyar Írók között a' te számodra készített leghervadhatatlanabb koszorúkat!

Már most nékem is van kedvem feléledni, 's abban a' pályában futni, mellyben való probatételeimre eddig is a' te példád volt leghathatósabb ösztönöm. Ha te vezérem, barátom, kísérom léssz, nem fog soha is egészen elaludni bennem az a' szent tűz, mellynek egy kis szikrája belém szorúlt.³⁵

32 Minderről lásd CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 693–695.

33 *Magyar Kurir* 1802. márc. 19., 367–368.

34 Minderről lásd CSOKONAI VITÉZ, *Levelezés*, 743–746.

35 Kis János Kazinczy-nak, 1802. február 18., in *KazLev*, 2:456–457, 509. sz.

Kis János levelében (akárcsak a Csokonaiéban) a némiképp patetikus hangoltságon is átüt a személyes öröm, s a korábbi időszakkal való folytonosságra kerül a hangsúly: Kazinczyt a lényegyet változatlanul látják, ők maguk pedig visszahelyezkednek a tanítvány szerepébe.

Kis János és Kazinczy személyesen ekkor nem találkoztak, csak leveleztek, ambivalenciától mentesen, baráti hangnemben. Kis személyiségéből is fakadhatott, hogy lényegében az egyetlen volt, akinek a Kazinczyhoz való viszonyában a felszínre került nézeteltérések (például a verselés terén) sem okoztak érezhető feszültséget. Együttmunkálkodásuk Kazinczy fogsága után az addigiak szerint folytatódik. Beszámolnak egymásnak olvasmányaikról, munkáikról, Kazinczy dicséri és bírálja a Kistől kapott műveket. Egy idyllium lelkesült kérdésre ragadtatja: „Zengett e valaha magyar lant ilyen hangzatokat?” Majd hosszan sorolja a javítani való hibákat, részletes magyarázatokkal.³⁶ Schiller-fordítását „felette szép”-nek mondja, de egy szó a harmadik strófában „szenvedhetetlen”, s „meg *kell* változtatni”.³⁷ Kis hártja a dicséreteket, részben Kazinczy barátságának tulajdonítja azokat, részben Kazinczy szóhasználatát kölcsönvéve állítja: „literatúránkhoz való nagy szereteted visz erre, mellyel néki proselytusokat szerezni kívánsz”.³⁸ A proselyták ekkor már csak egy virtuális közösség tagjai lehettek, aminek kötelékeit Kazinczy metaforikája szerint a gráciák fonják, s a közvetlen hatás helyett a halhatatlanság reménye éltetheti őket. A gráciáknak áldozó papok pedig kevesen vannak. A korábbi soproni társaságból Kis János mellett (az irodalmilag nem aktív) Németh László és Lakos János maradt kapcsolatban Kazinczyval, ez utóbbinak ma már nem ismeretesek levelei.

Kis Jánoson keresztül érkeztek az első hírek Kazinczyhoz Berzsényi Dánielről és Kisfaludy Sándorról. 1803. március 27-ei levelében három verset küldött Kazinczy-nak Berzsényitől, s beszámolt Kisfaludyval történt megismerkedéséről.³⁹ Berzsényit, a „szép reménységű költő”-t Kazinczy „nagy tisztelő”-jeként mutatta be, akiről „mind eddig senki sem tudta, hogy ő verseket írt”. Most azonban Kazinczy ítéletét várva küldte darabjait Kisen keresztül. Kazinczy kitörő örömmel fogadta az ifjú költő feltűnését:

Ime midőn azon kesergek, hogy az a' szent tűz, melly már csak kevesek' szívében táplál-
tatik, közelít elalvása felé, egy dicső lángot látok fellobbanni véletlenül. Háládatosan
borúlok a' szent anyának, a' Természetnek lábaihoz, 's tisztelettel imádom bölcsességét,
hogy a' történetek' fonalán olly szorosan fűzte a' segédet a' veszély mellé.⁴⁰

Aztán szokása szerint bírálva dicsért („nem tudom, mit csudáljak inkább a' mi új barátunkban, a' szép, noha néhol hibás magyarságot e, vagy a' poétai bátor és harsogó ömlődözést?”), a költői irányt kijelölve utat mutatott („Kérd, hogy az Ódák' útjáról el ne

36 Kis Jánosnak, 1802. május 8., in *KazLev*, 2:474–476, 520. sz.

37 Kis Jánosnak, 1802. szeptember 29., in *KazLev*, 2:493, 534. sz.

38 Kis János Kazinczynak, 1802. február 18., in *KazLev*, 2:457, 509. sz.

39 *KazLev*, 3:43–44, 585. sz.; vö. VADERNA GÁBOR, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 397–455.

40 Kis Jánosnak, 1803. április 6., in *KazLev*, 3:47, 588. sz.

térjen.”), s megadta a Berzsenyi által olvasandó német költők rövid listáját. Ugyanakkor a költői színrelépés segítésére vonatkozó ígéretet nem tett, mert nem volt abban a helyzetben, hogy ilyenre elkötelezze magát. Inkább „a’ Lant’ Múzsájának szolgálatjába” való beavatás történik meg itt (ahogy az idézetben láttuk), azon kultikus elemekkel, melyek a későbbiekben meghatározóvá válnak (irodalmi mintákkal való azonosítás, a kapott versek baráti körben való terjesztése). A gráciák kis közössége, melynek Kazinczy a főpapaként lépett fel, új és érdemes taggal gazdagodott.

Kis János márciusi levelében megírta Kisfaludy Sándorral való megismerkedésének hírét is, mire Kazinczy idézett levelében ünnepélyesen jelentette, hogy tervezett kiadása egyik kötetét Kisnek és Némethnek, egy másikát pedig Kisfaludynak fogja ajánlani. Egyúttal kérte, hogy mindent írjon meg Himfyről, amit csak tud. Kis János a nyáron teljesítette a kérést,⁴¹ majd beszámolóját októberben kiegészítette azzal, amit legutóbb Kisfaludytól hallott:

Azt mondotta, hogy „ha az ő tiszteletében valamennyire gyönyörködöl, bizonyossá tehet, hogy egy könyvről eránt is soha olly szíves tiszteletet és szeretetet nem érzett, mint Te erántad; mert a’ Te írásaidból látta legelőször, hogy a’ magyar nyelven másképpen is lehet írni, mint a’ Biblia és a’ régi imádságos könyvek vagynak írva.” Hozzá tehetem azt is, hogy különös nagy tüzzel beszéllett mind Ő, mind Nagy Kánonok Rólad, és hogy mind a ketten nagy nyughatatlansággal várták Bétsből erre való jövedeledet.⁴²

Kazinczy Kisfaludyt Kis Jánossal és Németh Lászlóval egyetemben meg akarta látogatni 1803-as bécsi útjáról visszatérőben, de mint írta, balesete megakadályozta ebben. Kis János októberi beszámolója szerint Kisfaludy a Kazinczy-művek literatúrához vonzó inspirációját hangsúlyozta, ahogy azt mások esetében már láttuk. Kazinczy ezúttal is korábbi pozíciója továbbélését érzékelhette, pedig a lényegyet tekintve valójában semmi sem volt az, ami a fogság előtt. Az érdemi mentori szerep lehetősége elveszett, ha mesternek nevezték, az nem kis részben a korábbiak visszfénye volt csupán.

Kazinczy utolsó könyve 1794-ben jelent meg, a következő 1808-ban fog, közben szabadulása után mindössze pár hírlapi közlemény (1803-ig az egyetlen, a már említett, babérról szóló, név nélkül). 14 évnyi a szakadás a pályán, nagyjából annyi, mint Csokonai egész pályája. Közben azért dolgozott, még a fogság bizonyos szakaszaiban is bámulatosan termékeny, de inkább csak a halhatatlanság lebeghetett szeme előtt, mintsem a közvetlen hatás saját korában, hiszen visszaülleszkedése legalábbis kétéseélyes volt. A fiatal nemzedék (már aki életben maradt, és irodalmi pályán mozgott közülük) ez idő alatt megfutotta a pályát, melyre nyomdokain lépett. 1808-ig jórészt megszülettek és/vagy megjelentek legfontosabb műveik, köteteik, melyek a századforduló magyar irodalmának legjelentősebb teljesítményei lettek. Mindez végbement, mire az élethelyzetében nyugvópontra jutó Kazinczy érdemben újra nyilvánosság elé léphetett, s iparkodott visszanyerni korábbi szerepét. A pályaszakadás hosszú időszakában felcserélődtek

41 KazLev, 3:77, 607. sz.

42 KazLev, 3:114, 626. sz.

pozícióik a nyilvánosságban: a korábban folyamatosan publikáló Kazinczy teljesen kiszorult onnan, a pályakezdők, ha nem is könnyen, de beléptek oda, s útjukra találtak. A pozícióváltás átformálta a nézőpontokat, a mindvégig mesternek tekintett Kazinczy szerepe mentor helyett egyre inkább elődként értelmeződött.

3. A művek sajátja olvasása

A Kazinczy és a Csokonai-nemzedék közötti kapcsolat és erőátvitel vizsgálatában a közvetlen kapcsolatok két időszakának áttekintésén túl, az irodalmi folyamatok alakulása felől nézve a legfontosabb mozzanat a Kazinczy-művek inspirációjának megragadása. Nem katalógust akarunk készíteni szöveghelyekből, melyek valamilyen módon, akár közvetlen hatást is bizonyítva kapcsolatba hozhatóak Kazinczy egyes műveivel. Ebben az esetben ugyanis Kazinczy és művei kerülnének ágensi pozícióba, holott mi éppen a fiatalok aktivitását szeretnénk kiemelni. Célunk tehát a fiatal nemzedék befogadói pozíciójának összefoglaló leírása, ami két fő vonatkozásban tűnik megvalósíthatónak. Először azt vizsgáljuk, milyen lényegi közös jellemzői vannak nézőpontjuknak, miben látták a Kazinczy-művek számukra való jelentőségét, ami miatt azonnal és intenzíven a sajátjukká olvasták őket. A következő alfejezetben pedig az irodalmi gyakorlat által teremthető viszonyulás áll a középpontban: a fiatal nemzedék azon műveit vesszük számba, melyek a Kazinczy művei által nyitott műfaji mezőbe sorolhatók, s felvázoljuk az inspiráció továbbíródásának változatait. Mindezek során a közvetlen kapcsolatok áttekintésekor tárgyalt szerzőkkel számolunk, az előző alfejezet végén mondtak értelmében időben 1808 körül terjedően.

Megfigyelhettük, hogy a literatúra útján tett első lépéseiket e nemzedék tagjai rendre a Kazinczy-művek inspirációjának tulajdonítják. Vitéz Imre 1789-ben, egy évvel megjelenése után a Gessner-fordítást említi a literatúrához vezető indíttatásaként, majd a következő szavakkal indokolja, hogy első románfordítását Kazinczynak szeretné ajánlani:

Vegye jó néven a' Tekintetes Úr ezt a' hazafiúi tüzelt tett munkámat, és annak a' Tekintetes Ur' neve alatt leendő ki-adását; vegye úgy, mint önnön ditsőséges példájának gyümölcstét, 's az én háládatosságom' bizonyosságát. Az *Orestes és Hermine* személyében előadott *tiszta és nemes szeretet ereje* a' Tekintetes Urat, mint a' hajdani Görög nemzet, annak történetei, 's a' *Dusch*' munkáji érzékeny tisztelőjét, annyival inkább fogja gyönyörködtetni, a' mennyivel érzékenyebb szívvel bír azoknál, a' kik a' Románokat megvetni nem szégyenlik.⁴³

Gondolatmenete három fő elemre épül, először „az édesebb Tudományok”-ban magát kitüntető Kazinczy példáját emeli ki, majd az eredeti román címének megváltoztatásával (*A' tiszta és nemes szeretet ereje az Orestes és Hermine helyett*) azt az új szerelemfel-

43 IVÁNKAY VITÉZ, *A' tiszta és nemes...*, ajánlás. Lásd KazLev, 1:434, 235. sz.

fogást veszi védelmébe, melyet bírálóival szemben Kazinczy is képviselt, akit ezért az érzékeny szív általa is használt emblémájával jelöl meg. Kazinczy e jellemzőit (kifinomultság, szerelemapológia, érzékeny szív) sajátjának vallja Vitéz, de nemcsak ő, hanem általában nemzedékének tagjai is.

Kazinczy első művei, főleg a Gessner-fordítás elhatározó jelentőségű élményként tűnnek fel, melyek döntő inspirációt jelentettek a pályakezdő fiatalok számára a literatura művelésére való elköteleződésben. Ezt nemcsak Kazinczyhoz szóló ajánlásaikban és leveleikben fogalmazták meg a laudáció túlzó retorikai elemeként, hanem másoknak írott levelekben, későbbi időpontokban és a nyilvánosság előtt is. Az 1796-tól Egerben tanító Pápay Sámuel a Gessner-fordításból és Kazinczy más műveiből diktál példákat a stílusnemekre, valamint ennek rongyosra olvasott példányát csókolja meg szertartásosan és adja tovább tanítványának, Vitkovics Mihálynak: „Nesze, Miskám! olvasd Nyelvünkön a Legszebbet, ezt buzgón mondta ki.”⁴⁴ 1801 után Csokonai és Kis János hasonló megnyilatkozásait regisztráltuk. Kisfaludy Sándor Kazinczyhoz írott 1808. július 27-ei levelében legfőbb diákkori mintájának Gessner „olly szépen magyarrá vált Idiliomi”-t nevezte, mely őt is írásra serkentette („a’ Te, finomabb érzést lehellő írásaid buzdítotának légyen engem is üres időmnek imilly töltésére”),⁴⁵ s ezt megismételte Ruszek Józsefnek 1816-ban, Kazinczytól való elhidegülése után.⁴⁶ Berzsenyi a poézisben tett első lépéseihez Kazinczytól nyert inspiráció hangsúlyozásával zárja 1808-ban küldött kézirat verskötetének ajánlását („Te lelkesített szunnyadozó erőm”), s mint láttuk, 1803-ban is erről adott hírt Kis János, mikor Berzsenyi három versét Kazinczynak küldte.

A Kazinczy-művek számukra való újszerűségét, jelentőségét egyidejűleg és visszatekintve is meglehetősen egyöntetűséggel fogalmazták meg: a kifinomult nyelvhasználatot emelték ki. Kisfaludy Sándor az imént idézett levélben a Kazinczy-műveket „finomabb érzést lehellő”-nek, majd írójukat a legédesebb magyar írónak minősítette, de Kis János már 1803-ban beszámolt Kisfaludy vallomásáról, miszerint őt Kazinczy-művei ébresztették rá, hogy másként is lehet írni, mint a biblia és a régi imádságos könyvek. Korábban láttuk, hogy ajánlásában Nagy Sámuel Kazinczyt a „Szelídebb’ Istenségeknek buzgó tisztelője”-nek nevezte, „a’ kiben a’ mesterség, jó íz, és Természet Szerentsésen öszsze párasodtak”.⁴⁷ Mikor Csokonai a költői prózanyelvet megkülönbözteti a puszta verseléstől, Gessnert hozza példaként, mert mint mondja, „vagyon ő benne a’ szóknak, és Szententziáknak néműnémű titkos ki mérséklése, folyása, és harmóniája”, ami lágyan igézi a fület, s amelyet „ama vékony [azaz finom] izlésű Magyar Fordító [Kazinczy] elért, ha meg nem haladott”.⁴⁸ A kifinomult nyelvhasználat a Gessner-fordítás és más Kazinczy-művek fő jellemzője a fiatal nemzedék tagjainak szemé-

44 Vitkovics Mihály Kazinczynak, 1811. december 24., in *KazLev*, 4:193, 2114. sz.

45 *KazLev*, 6:13, 1327. sz.

46 KISFALUDY Sándor, *Minden munkái*, szerk. ANGAL Dávid, 8 köt. (Budapest: Franklin-Társulat, 1892–1893), 8:281.

47 NAGY, *Az Istennek jósága...*, ajánlás.

48 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „A’ Magyar Prosodiáról”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 18–34 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 18.

ben, ez pedig Kazinczy egyik legfőbb hangnemi törekvésével azonosítható. A naiv a durvaság és túlfinomultság közötti, a retorikai mediocris szintjén értelmezhető, elegyített minőséget jelölő hangnem, mely egyben közvetlen nyelvhasználati mintát is képvisel, a művön túl a művelt középérték társasági világában érvényesen.⁴⁹

Pápay Sámuel 1808-ban megjelent irodalomtörténetében az *Idylliumokat*, a *Bács-megyeyt* és az *Orpheust* ugyancsak „kellemetes magyarság”-ukkal jellemzi, s e vonás hangsúlyozásával alapozza meg Kazinczy alakulástörténeti helyének kijelölését:

Megjegyzést érdemel itt különösen *Kazinczy Ferenc* Abaúji Táblabíró, az a' tanúlt szép lélek, a' kinek főképpen köszönheti a' Magyar Literatura, hogy igazabb ízléssel kezdte venni gyarapodását. Az előre már megjelent kellemetes magyarságú Idylliomokon 's Bátsmegyei Leveleinn kívül, melyeket 1788–9^{ben} adott ki, különösen a' szép Literatúrának gyarapodására törekedett 1790^{ben} az *Orpheus Titulusú* Folyó Munkának hónaponként való kibotsátásában.⁵⁰

Itt már nem a Kazinczy-művek egyes egyénekre gyakorolt inspirációjáról van szó, amely a fiatal nemzedék tagjait pályájukon elindította, hanem a magyar literatura gyarapodásáról általában. Pápay ugyanazokat a műveket emeli ki, melyeket egyenként korábban kiemelték, s ő is az igazabb ízlést és a kellemetes magyarságot köti ezekhez. E közös nemzedéki nézőpontból azonban az alakulástörténet egészére vonatkozó konklúziót fogalmaz meg: legfőképpen Kazinczynak köszönhető az irodalom megújulása a századvégén, aki így az újabb irodalom előkészítőjének és elődjének szerepébe kerül.

Vitéz Imre ajánlásában Kazinczy további lényegi jellemzője, hogy kiáll a tiszta és igaz szerelem mellett. Ebben maga az ajánló is a követőjévé vált, akárcsak nemzedékének más tagjai. Szembeötlő sajátossága műveiknek a szerelmi tematika, jó részüknek egészében, kisebb részüknek részlegesen tárgya a szerelem. S a téma mellett annak interpretációja is közös: az isteni eredetűnek tekintett, tiszta és ártatlan szerelem egyenjogúsítását képviselik egy olyan közegben, melyben a róla való beszéd sem igazán volt elfogadott, s rá erkölcsi gyanú vetült.⁵¹ Az alapállás döntően apologetikus, de határozott és öntudatos, ahogy azt Vitéz Imre ajánlása is megfogalmazza Kazinczyra hivatkozva. Csokonai A' *Tsókok* invokációjában Kazinczy Gessner-fordítását idézve szólította meg Ámort, mint az emberi szív igazságos urát.⁵² Kisfaludy Sándor a *Himfy' Szerelmei* előszavában a szerelem hosszú, emelkedett apológiáját azzal zárta, hogy „én az olyan emberrel, a ki soha tiszta, igaz szerelmet kebelében nem érzett, – még szóba sem kívánok állani”.⁵³ Az apológia némileg kihívó hangneművé válik, mint azt Kazinczy Vitéz ajánlására adott válaszában is láthattuk, melyben magát „a' nemesebb szerelem es-

49 Lásd DEBRECZENI, „Idyllium és román...”, 284–288, 398–401.

50 PÁPAY Sámuel, *A' magyar literatura esmérete* (Veszprém, 1808), 411.

51 Lásd DEBRECZENI, „Idyllium és román...”, 415–418. A tágabb korabeli kontextushoz lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 407–416.

52 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „A' Tsókok”, in CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei, 88–116 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 89.

53 KISFALUDY, *Minden munkái*, 1:4.

meretes Apologistájá"-nak nevezte. Kisfaludy két levélregényében szintén megjelenik e szerelemfelfogás, ahogy Kármán József és Kis János rományaiban vagy Dayka heroiádaiban. Lényegében a nemzedék minden tagjánál jelen volt, legtöbbször meghatározóan, a szerelem mint téma és mint érték egyaránt.

A szerelemapológia eredendően oppozíciós természetű, hiszen valamivel, valakikkel szemben fogalmazódik meg, ahogy ez Vitéz ajánlásának utolsó két tagmondatában is látható. Kazinczy itt érzékenyebb szívűnek neveztetik a szerelmi tárgyú románok bírálóinál, vagyis épp az a kifejezés minősíti, melyet ő is használ magára, olvasóira és művei hőseire egyaránt. Az érzékeny szív emblémájával jelölt érzékeny ember típusát két attribútum határozza meg, a mély érzés és a kifinomultság, melyek eredendően értékszemponthoz tartoznak magukban, és oppozíciós szerkezetűek (minderről korábban többször szövegtünk, tételelesen előszámlálva, értelmezve előfordulásait).⁵⁴ Ezen attribútumok birtoklása kiváltság, ami formálja az érzékeny emberek önértelmezését: a mély érzésűek és kifinomultak nemcsak elkülönülnek, el is különítik magukat a nem mély érzésűektől és nem kifinomultaktól. Ez figyelhető meg Kazinczy és Vitéz Imre mellett a fiatal nemzedék műveiben. Az érzékeny szív (vagy csak az érzékeny, érzékenyek főnévi alak) mindenkinél feltűnik, többnyire igen nagy számban, néhol (mint Kis Jánosnál, Berzsenyinél) ritkábban. A sok előfordulás az érzékeny ember többféle változatát jelöli, ezekről a műfaji változatokról majd a következő alfejezetben esik szó.

Most csupán azt a vonatkozást emeljük ki, ami a Vitéz-levéiben is szerepel, mikor Kazinczyt mint „a' *Dusch*' munkáji érzékeny tisztelőjét” nevezi meg: az olvasást. Az érzékeny író és érzékeny olvasó között az érzékeny hőssel való azonosulás során kialakuló intenzív viszonyt⁵⁵ egy olyan mű példáján szemléltetjük, melyben szerző és főhős szándékoltan egymásba tűnik. Kisfaludy Sándor *Naplójának* egy franciaországi fogásból keletkezett levelében a napló-fikció hőse, Sándor beszámol barátjának Rousseau románja, az *Új Héloïse* olvasásáról, mely szívének ítélete szerint többet ér minden más munkájánál:

Ez előtt egynehány esztendővel néhány érzékeny Román mëljen érdeklé szivemet, (melly, tudod, hogy mélyen tud érezni): de most a' sok tapasztalás, és olvasás után, eszemnek érettebb, és erősebb korában akár mi könyv se munkál többet lelkemre, mint a' mennyi annak valóságos érdeme, és ereje; – mindazonáltal ugyan most nem szégyenlem meg vallani, hogy ez az új Héloïz úgy meg tudá illetni, hogy szemeim keserűvel elegy édes könnyekben lábognak, és annyira nyomá szivemet, hogy kéntelen vagyok annak érzeményjeit a' barátságunk kebelébe önteni. – Két fiatal léleknek Sympathiája, két szivnek ragadozó indulatja, égő szerelme, búja, bánatja, keserű kinjai, szomorú el szakadása; a' szerelemnek ereje, hatalma, állandósága [...] mind ezek, és egyéb imádnádó virtusok,

54 Az érzékenység fogalmáról összefoglalóan lásd DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 101–130. Az újabb szakirodalom alapján továbbgondolva és a Kazinczy-projektumokra alkalmazva: DEBRECZENI, „Idyllium és román...”, 409–412; DEBRECZENI, „Játékszín...”, 29–33; DEBRECZENI, „Előfeltevésektől mentes...”, 561–567.

55 Lásd DEBRECZENI, „Idyllium és román...”, 412–415; valamint DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 51–55, 61–65.

botsánandó gyarlóságok, gyönyörű tébolyodások, ah Imre, miként jelennek meg itten. Olvassad ezt Imre, és jó szívedet istenien fogod ezzel táplálni.⁵⁶

E részletben együtt szemlélhető a (*Naplónak* egyébként csak részlegesen tárgyát képező) isteni szerelem hatalma, az érzékeny szívűeket jellemző mély érzés oppozícióképző kiváltsága s az olvasás átható ereje, mely itt „tsalhatatlan próba-kövét” avatgatik: „Ha Szegedy Rozinak Julia tetszeni fog, [akkor] felséges egy Leány; ha pedig nem fog tetszeni, hát nem sokat tartok felőle.” Az irodalmi hős az íróval és olvasóval egyenrangú léttel bíró szereplővé válik a hőssel való azonosulás által megképződő virtuális valóságban, s bármennyire is nyilvánvaló e világ virtualitása, adott pillanatban és viszonylatban e világ reálisabbnak tűnhet, mint a realitás, azáltal, hogy az önértelmezés alapjává válik a közösnek tekintett identitásképlet.

Az érzékeny olvasás egyszerre jelent műfaji toposzt és nemzedéki kulturális gyakorlatot. A fiatalok nagyon hasonlóan olvasták sajátjukká Kazinczy Gessner-fordítását és a *Bácsmegyeit*, miként Kazinczy a Gessnert és a Siegwartot, mikor annak idején olvasásuknak szentelte magát. Pályakezdő projektumai előkészületeit számba véve idéztük a *Magyar Hirmondó* 1782-es tudósítását, melyben ezek lefordításának szándékát hírlelte, amit azzal indokolt, hogy „olgy kellemetes olvasásuak, egyszer-s-mind pedig a szívnek formálására olgy tehetőssek”.⁵⁷ Nem sokkal később egy levelében bővebben kifejtette ezt:

Olvastam Gesznert, kinek az Írásai Nemes Lelket, szín nélkül való Virtust, ártatlan és a' méznél édesebb tiszta szerelmet illatoznak. [...] Ő képzette szívemet mely édes tanításait ki-mondhatatlan készséggel szopta. Hozzá fogtam fordításához, hogy bennem vér-ré váljon; kevés idő múlva örvendezve tapasztaltam, hogy már írásának módját is magamévá kezdettem tenni.⁵⁸

Ekkoriban hasonló szellemben írta leveleit Gessnernek és Millernek, érzékeny szívűnek (empfindsames Herz) nevezve magát. Kifinomultság, szerelemapológia, érzékeny szív: ezek jelentik Kazinczy jellemzőit Vitéz Imre ajánlásában és általában a fiatal nemzedék tagjainál. Kazinczy egyértelműen olvasmányaihoz köti ezen jellemzők sajátta válását, a fiatalok pedig Kazinczy műveihez. A reflexiók, analógiák, párhuzamok alapján a Kazinczyéhoz hasonló befogadói pozíció körvonalaódik a fiatal nemzedéknél, ami így együttesen a Kazinczy-művek inspirációjának erőteljességét igazolja.

56 KISFALUDY Sándor, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai könyvtár 1 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997), 106.

57 *Magyar Hirmondó*, 1782. ápr. 3., 202–203; lásd DEBRECZENI „Idyllium és román...”, 276–281.

58 Szánthó Jánosnak, 1782. július 4., in KazLev, 22:11, 5402. sz.

4. Az inspiráció továbbíródása

A Kazinczy és a Csokonai-nemzedék közötti kapcsolat és erőátvitel vizsgálata során, a Kazinczy-művek inspirációját megragadni igyekezvén, az imént a fiatal nemzedék befogadói pozícióját jellemeztük a közös vonások feltárásával. Most az irodalmi gyakorlat áll a középpontban: a közösnek tekinthető inspiráció továbbíródásának különböző változatai s az ezekben megképződő viszonyulások kifinomultsághoz, szerelemhez, érzékenységhöz. A fiatal nemzedék eddig tárgyalt szerzőinek a Kazinczy által nyitott műfaji mezőbe sorolható műveit tekintjük át, mivel az általuk meghatározónak tartott Kazinczy-művek műfaji preferenciákat is közvetítettek számukra: az idyllium, a levél formájú román, a dal és az óda (valamint a projektumok más műfajai, a mese, rege, heroida) művelését inspirálták. Az áttekintésben Kazinczy projektumainak időrendjét követjük, szigorúan csak a befogadói nézőpont három közös jellemzőjére koncentrálnunk, s a továbbíródás változatait az egyes műfajok poétikai megoldásainak vizsgálatával mutatjuk be.

A poétikai megoldásokat mindig az érzékeny irodalmi hős szempontjából szemléljük, hiszen a befogadói pozíció három közös eleme együttesen az érzékeny ember típusában testesül meg. Az érzékeny szív emblémájával jelölt hős mély érzésű és kifinomult, a sajátta olvasott Kazinczy-művekben a mély érzés a szerelem, s a kifinomultság nemcsak a hőst, hanem a mű hangnemét is jellemzi. A fiatalok műveiben a továbbíródás két fő változata figyelhető meg. Egyfelől a tiszta és ártatlan szerelem érzésébe záródó érzékeny hős transzformációja, melynek során módosult identitásképletű érzékeny hős foglalja el az előbbi helyét, avagy mellé kerülve dialógusba lép vele. Másfelől a szerelmébe záródó érzékeny hős világán kívüli értelmezői távlat érvényre juttatása, akár egy nem érzékeny szereplő szólama, akár paratextus és kötetkompozíció által megformált szólam segítségével. Az első változat inkább a románok poétikai megoldása, a második a költeményes munkáké, noha van átjárás a műfajok között.

A pásztorköltészet művelése általánosnak mondható a 18. század utolsó harmadának magyar irodalmában, elsősorban annak vergiliusi mintákat követő változatában, az alkalmi költészet kedvelt formájaként, számos ilyen művet ismerünk a fiatal nemzedék tagjaitól is.⁵⁹ Kazinczy Gessner-fordítása ehhez a burjánzó műfaji hagyományhoz képest két vonatkozásban hozott újat. Az alkalmiságot elhagyva a természetes egyszerűség világát tette az idyllium tárgyává (akárcsak Révai Batteux-ből fordított tanulmánya), illetve költői prózája naiv hangnemben a kifinomultság új minőségét teremtette meg. A fiatal nemzedék tagjai e kettős inspiráció nyomán próbálkoztak a számos verses pásztorköltői darab mellett költői prózában is idylliumokat írni. Volt már szó róla, hogy Nagy Sámuel Gessner-fordítást publikált, s az idyllium projektumában Kazinczy Aszalay János Lessing-mesékből készült fordítását adta ki. Szentjóni Szabó László próbálkozásai e nemben, így a jellegzetesen gessneri *A' Kívánság* 1791-es verskötetében jelentek

59 Lásd részletesen DEBRECZENI Attila, „»Pásztori Múza« a XVIII–XIX. század fordulóján”, in *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, 95–125 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1999).

meg⁶⁰ (erről alább még szó esik). Kisfaludy Sándor első költői kisprózái (*A' széplélek, Rinaldó és Armida, Magyar Aglája*),⁶¹ melyek jelentős terjedelemben születtek az 1790-es évek elejétől kezdve az évtized közepéig, idylliumi karakterrel bírnak, Tasso eposzából is az idilli szerelemről szóló részt fordította le.

Az eddig említett próbák kisebb darabok voltak, akárcsak azok, melyeket a *Gessner' Idylliumi* gyűjteménye kínált, egyedül Csokonai álmodott nagyobb kompozíciót. Egy mitikus szerelmi eposzt tervezett 1793–1795 között, mely az idyllium műfaji konvencióit tizenkét énekes eposszá kívánta növeszteni, amelyből azonban csak három és fél ének készült el. *A' Tsókók* címen ismeretes, költői prózában íródott pásztori darab laza narratív szállal fonja egybe az önálló idylliumokként is megálló epizódokat. Melitesz, a főhős a szerelmi bánat miatti sikertelen öngyilkossági kísérlet után visszatekintésként meséli el Rozáliához fűződő szerelmének történetét Filandernek, a Szerlem Temploma főpapjának. Filander hosszú válasza eredetileg az aranykor előtti világ sajátos csókmitosszal átszőtt leírása volt a mű tervezeteiben. Filander így szól Meliteszhez: „Szíved legyen érzékeny mint a' galamboké, de ne feslett, szerelmed légyen tiszta 's nem tsapongó: akkor érezni fogod hogy a' Kellemetesség és Nyúgodalom Őrző Angyalai fognak körülötted lebegni, 's a' te Lelked olyan lesz mint e' szent Templomnak boldog Környéki, hol az éltető Vénusz lakozik.”⁶² Filander monológjában az érzékeny szív formula az eredendő természeti ember romlatlan erkölcsének és az ártatlan tiszta szerelemnek az eszményét megtestesítő Arcast jelöli. Az Arcas (Melitesz) az érzékeny ember archetípusát képviseli, akinek létezése adekvát az idyllium (aranykormítosz formálta) díszletei között, szemben az érzékeny ember kortárs társadalmi közegbe helyezett más műfaji változataival, akik számára nem adott az eszményi létezés lehetősége. Az érzékeny ember újabb műfaji alakváltozatainak létrejötte nem kis mértékben az Arcas archetípusából, az azzal való számvetésből érthető meg.

Költői prózában készült Csokonai 1803-as halotti búcsúztatója, az *Amaryllis* is,⁶³ melyben (ahogy előbeszéde műfaj történeti reflexiója is jelzi) a korábban megtagadott allegóriás ecloga műfaji változatát kapcsolta egybe az idylliummal, szétartó hagyományok sajátos elegyét hozva létre. Most elegendő csak *A' Tsókokkal* párhuzamos és elentétes vonásokra rámutatni. Az *Amaryllis*ben Melitesz, a költő éjjel, az elhunyt sírjánál találkozik a gyászoló apával és a férjjel, de nem ő mond búcsúztatót, hanem saját szerelmi bánatát panaszolja, mire az apa kezdi őt vigasztalni. Az emlékező helyzet hasonlít ahhoz, amit *A' Tsókok*ban láttunk: szerelmi bánatában mindkét Melitesz elmeséli történetét, amott Filandernek, aki a Szerlem Templomának főpapja, itt az apának, Mílonnak, akit Melitesz Phoebus főpapjának nevez. A bölcslet megtestesítő alakok vigasza intelmet is megfogalmaz, Filanderét már idéztük, Míloné e szavakkal zárul: „Légy érzékeny és erős: olvaszd össze az állatot az istennel: 's úgy válik belőled egy nemes

60 SZENTJÓBI SZABÓ László, *Összes költeményei*, szerk. DEBRECZENI Attila, Régi magyar költők tára: XVIII. század 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2001), 102–109.

61 KISFALUDY, *Szépprózai művek*, 7–39.

62 CSOKONAI VITÉZ, „*A' Tsókók*”, 110.

63 CSOKONAI VITÉZ Mihály, „*Amaryllis*”, in CSOKONAI VITÉZ, *Szépprózai művek*, 170–177.

valóság, úgy lesz EMBER!”⁶⁴ Hasonló retorikai megoldással élnek, s mindketten az érzékenységre helyezik a hangsúlyt, nézőpontjuk azonban egészen különböző. Filander monológja, noha a teremtéstörténet mitikus távlatait fogja át, a szerelem és az érzékeny ember felfogásában alapvetően egyezik az arcas Meliteszével. Mílon nézőpontja viszont különbözik a költő Melitesztől, hiszen érzékenysége átértékelésére szólítja fel, arra, hogy emelkedjen felül szerelmi bánatán, mert a szerelem az érzékeny ember világának is csupán egy részét képezheti, s az eszmény nem megélhető. Az e vonatkozásban ugyancsak az Arcas archetipusát idéző érzékeny hős, a költő Melitesz így Mílon szolámának relativizáló értelmezői távlatában jelenik meg. Nyilván nem véletlen, hogy éppen az *Amaryllis* e pontján illesztette be Csokonai promóciós célzatú jegyzetét a *Lilla* várható megjelenéséről: „Ennek a ’Vidításnak, ’s a’ Melitesz’ előbbi csüggedésének poétai historiája van”. A *Lilla*-kötet kompozíciójában (mint erről még szó lesz) Mílon szolámának értelmezői távlatát jut érvényre.

Az Arcasszal mint az érzékeny ember archetipusával való számvetés legfőbb terepét a román műfaja jelentette, mert a kortárs társadalmi közegbe helyezett érzékeny főhős a műfaj egyik fő konvenciója. A narratív hangok többszöröződése a fiatal nemzedék levél formájú románjaiban alapvető poétikai eszközét képezi az érzékeny hős transzformációjának és a külső értelmezői távlat megképződésének. A román projektumában Kazinczy a *Bácsmegyey* megjelenése után mások műveinek kiadását segítette, köztük Vitéz Imre többször említett Dusch-fordítását. *A’ tiszta és nemes szeretet ereje* azonban hősalkotásában a heroikus román műfaji változatát mutatja, s csak korábban vizsgált paratextusai helyezik az érzékeny románok kontextusába.⁶⁵ Kármán József és Kis János románjai saját projektek részeként jelentek meg az általuk indított periodikákban, mindkét román érzékeny hőse fiatal leány, így eleve a női olvasóközönséget megcélzó nőnevelő szándék összefüggésében értelmezendők. A *Fanni’ hagyományai* folytatásokban látott napvilágot az *Uránia* három számában 1794–1795-ben,⁶⁶ Kis János Charlotte Schiller Richardson-átiratát *A’ Magyar Páméla* címmel a *Flórában* közölte 1806-ban.⁶⁷ Mindkét periodika a románok lényegi értelmezői kontextusát képezi: az *Urániában* a művelt közép rétegek csinosodástdiskurzusa, a *Flórában* Kis János – más pe-

64 Uo., 175.

65 BÉRES Norbert, *A klasszikus századforduló népszerű prózairodalma*, Csokonai könyvtár 63 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2023), 131–136.

66 SZILÁGYI Márton, szerk., *Első folyóirataink: Uránia*, Csokonai könyvtár 6 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999); lásd mindehhez: SZILÁGYI Márton, Kármán József és Pajor Gáspár *Urániája*, Csokonai könyvtár 16 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 369–403; BÓDI Katalin, *Könny és tinta: A magyar levélregény és heroída történeti és poétikai háttere*, Csokonai könyvtár 46 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2010); LACZHÁZI Gyula, *Társiasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció, 2014), 154–177; BODROGI Ferenc Máté, „Az *Aurora* (és az *Uránia*) nőideáljáról”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság, 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti konferenciakötetek 9, 37–51 (Budapest: Reciti, 2020).

67 Kis János, *A’ Magyar Páméla*, szerk. LABÁDI Gergely, ReTextum 1 (Budapest: Reciti, 2014); lásd mindehhez a kiadás kísérőtanulmányát, valamint: LABÁDI Gergely, „Fordítást olvasni: Kis János Kupás Lórintz és Ilona[.] annak lánya című elbeszélésének kontextusai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 113 (2009): 681–708; BÓDI Katalin, „»Szívrehatás és hasznos gyönyörködtetés«: Műfaji határok és női olva-

riodikáihoz hasonlóan – a csinosodásdiskurzus alsóbb társadalmi rétegekhez adaptált, elsődlegesen nevelő szándékú változata jelenti a szemléleti hátteret.

Fanni végletesen a szerelembe záródó érzékeny hős, aki azonban életképtelenségével a szerkesztő előszavának szólama által képviselt nőeszmény („jó Anyák, jó Feleségek, jó Leányok”) figyelmeztető ellenpéldáját képviseli. A másik külső szólam (T-ai Józsi biográfiájában) pedig egy sejtethetően összetettebb identitáshálóval bíró érzékeny fiatal férfi szemszögéből láttatja Fanni sorsát, az elvesztése miatti fájdalmat szólaltatva meg. A narratív hangok többszöröződése a külső távlat megképződését szolgálja, ahonnan nézve belátható, hogy nem lehet Arcasként a kortárs világban élni. Kis János románjában a narráció alapvető módosuláson megy keresztül, hiszen a levélforma elhagyásával háttérbe szorul az egyes szám első személyben megszólaló hang, noha nem tűnik el teljesen, néha szerepet kap. Ilona alakja az érzékeny hős transzformációját jelenti, akinek identitásképletében a szerelem az erény és tisztesség mögé sorolódik. Ő a maga személyében képviseli a „jó Anyák, jó Feleségek, jó Leányok” nőeszményét, úgy is, mint az alsóbb társadalmi rétegek felemelkedésének útját, amelyet visszaigazol a boldog végkifejlet.

Kisfaludy Sándor románjai levélformában születtek, nincs periodikakontextusuk, nem jelentek meg életében, a másodikat be sem fejezte. A *Napló és Frantzia Fogságom*⁶⁸ 1796-os itáliai katonáskodása és franciaországi fogsága történetét meséli el (az eredeti fogalmazványt később tisztázta le). A szerelmi tematika epizodikusan jelenik meg benne, műfaja útilevel, mint Kazinczy *Orpheus*ban közölt darabjainak,⁶⁹ így a többi szerelmi tárgyú romántól eltérő változatot képvisel. Hőse Sándor, aki *érzékeny vándornak* (lényegében a sterne-i érzékeny utazónak) nevezi magát, s az érzékeny szív emblémáját is többször alkalmazza. Az 1806-1807 körül keletkezett *Két Szerető Szívnek Története*⁷⁰ Kisfaludy feleségével házasságuk előtt váltott levelein alapul, két fiktív szereplő szólamába stilizálva azokat. Az egyenrangú narratív hangok explicit módon juttatják érvényre a román dialogikusságát. Liza az előzőekben látott nőeszményt képviseli, Rousseau regényének olvasása után fogalmazza meg, hogy „Julia, minden tündöklő tulajdonsági mellett, csak mint Wolmárné, mint Feleség és Anya tetszik nékem leginkább”.⁷¹ Ez szintén az érzékeny hős transzformációjának példája, kontrasztot képezve Imre érzékenységehez, aki szerelmének erősebben kiszolgáltatott.⁷² Ezzel együtt sem egészen Bácsmegyei- és Fanni-típusú hős, mert identitáshálójában a szerelem mellett megfigyelhetők más, párhuzamos identitások is. S e tekintetben Imre nagyon hason-

sók a *Magyar Pámélában*”, in *Egyház – Irodalom – Tudomány: Kis János (1770–1846)*, szerk. FÓRIZS Gergely, KERTÉSZ Botond és VADERNA Gábor, 151–169 (Budapest: Reciti–Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2021).

68 KISFALUDY, *Szépprózai művek*, 40–118.

69 Lásd erről DEBRECZENI, „Előfeltevésektől mentes...”, 564–567.

70 KISFALUDY, *Szépprózai művek*, 119–183.

71 Uo., 164.

72 „Csak azonn mindazonáltal nem győzők eleget csudálkozni, hogy St.-Preux, az Ő határ nélkül való Szerelmivel szívében Júlia eránt, még élhetett akkor-is, midőn Julia már Volmárné volt – még élhetett Volmárnéval egy Világban. St.-Preux vagy erősebb férjfiú volt, mint sem én vagyok; vagy nem szeretett – olly szörnyen mint én.” Uo., 148.

ló a *Napló* Sándorához. Mindketten katonák, ez önmeghatározásuk egyik fő alkotóeleme, hiszen az uralkodóhoz és a nemzethez egyaránt eltérhetetlen szálakkal kötődnek, valamint ízléssel, jó modorral bírván otthonosak a művészetben és a társas világban. Szerelem–nemzet–csinosodás arányaiban eltérően jelenik meg Imre és Sándor identitásképletében, de ez inkább csak a műfaji vonásokból adódik. Alakjaik az érzékeny hős transzformációját jelentik, melyek az Arcas archetípusa szerint értelmezhető, szerelmébe záródott érzékeny hős helyére lépnek, s megélhető változatot képviselnek.

Az idyllium és a román műfaja a kifinomult költői prózanyelv alkalmazásával fonódott össze a fiatal nemzedék műveiben. A költészetben a Kazinczy által preferált óda és dal műfajai közül inkább a dalt művelték (különösen a bukolikát és anakreontikát), verseik többnyire szétszórta jelentek meg hírlapok melléklapjaiban, folyóiratokban, illetve a levelezésekben és a kéziratok nyilvánosságban voltak valamelyest ismertek. Verseskötet, ha készült, kezdetben elegyes jellegű volt, s csak később formálódott cikluskompozíciók. A köteteket számba véve két elegyes gyűjteményt találunk az 1790-es évek első feléből. A *Szent-Jóbi Szabó László Költeményes munkái* (1791)⁷³ több olyan szöveget is tartalmaz, melyek nem tartoznak az általunk vizsgált műfaji mezőbe. Van köztük alkalmi vers, anekdota, *Iliász*-fordításrészlet, a kötet terjedelmének a teljes második felét ugyanakkor a költői prózában készült idylliumok és Gellert pásztorjátékának verses fordítása teszik ki. Dayka Gábor 1793-as kötete⁷⁴ a verselés szerint oszlik két részre, azokon belül figyelhető meg az elegyes jelleg, de azért itt erősebben érvényesülnek a Kazinczy által közvetített műfaji preferenciák. Terjedelmének tekintélyes részét képezí (másik két heroidával együtt a felét) a két *Abelárd–Heloíz*-heroida, melyeket Kazinczy javasolt fordításra, s elkészültük után önállóan ki akart adni. A versben kidolgozott heroida a levélformájú románok műfaji rokona, az érzékeny hős hangjára épül. Dayka alakjai a szerelembe záródott hős típusát képviselik, akik az isteni érzületnek tekintett szerelem és az ugyancsak istentől eredeztetett virtus ellentétében örlődnek, reménytelenül. Dayka kötete kéziratban maradt, s halála után Kazinczy vette magához a hagyaték többi részét is egybegyűjtve, kiadására 1802-től készült (1813-ban jelent meg).

Egy évtizeddel Szentjóbi Szabó László kötete után, 1801-ben jelent meg Kisfaludy Sándor szerelmi dalciklusa, a *Himfy' szerelmei* első része (*A' kesergő szerelem*), majd második részével (*A' boldog szerelem*) kiegészülve, saját neve alatt 1807-ben újra. Ugyanekkor első három regéjének kiadása (*Regék a' Magyar Előidőkben*).⁷⁵ Csokonai 1802–1803 körül rendezte kötetekbe addigi verseit, műfaji szempontokat alkalmazva, leválasztva ódáiról és dalairól alkalmi verseit és olyan nagyobb darabjait, mint a *Dorottyát*; a *Lilla* (*Érzékeny Dalok III Könyvben*), az *Ódák* és az *Anacreoni dalok* általa összeállított kötetei⁷⁶ azonban majd csak halála után, 1805–1806 során láttak napvilágot. Berzsenyi egy regét leszámítva csak ódákat és dalokat tartalmazó kéziratok gyűjteménye (*Ber'senyi Dániel'*

73 SZENTJÓBI SZABÓ, *Összes költeményei*, 51–139.

74 DAYKA, *Összes művei*, 73–136.

75 KISFALUDY, *Minden munkái*, 1–2. köt.

76 VARGHA Balázs, szerk., *Csokonai verseinek első kiadásai*, hasonmás kiadás (Budapest, 1974); CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Lilla: A ciklus teljes, gondozott szövege*, szerk. DEBRECZENI Attila, Matúra klasszikusok 24 (Budapest: Ikon, 1996).

Versei)⁷⁷ 1808-ban került Kazinczyhoz, ő nagy lelkesedéssel vett részt kiadásra való előkészítésében, ami végül 1813-ban valósult meg, új szerkezetben. E kötetek tehát műfajilag lényegében egységesen ódákat és dalokat tartalmaznak, többnyire dalokat. Kisfaludy az óda műfaját nem művelte, regéi második dalciklusából önállósultak. Csokonai *Ódák* kötete a tágabb ódafogalom értelmében leginkább a *Lillába* és az *Alkalmatosságra írt versek*be nem sorolt költeményeit tartalmazta. Kevés szorosan vett óda található benne, ahogy a *Lillában* is, ezek versformájuk alapján sorolhatóak az ódák közé, az *enthousiasme doux*, s még inkább az *enthousiasme sublime* hangnemi minőségei⁷⁸ ritkán jellemzik őket, igaz, éppen az életmű kiemelkedő darabjaiban. Az óda e két hangnemi változata Berzsenyi kitératos kötetében valósult meg legjelentősebb korabeli formájában, kiteljesítve a *Magyar Museum* által meghirdetett költői programot.

Az óda és dal műfajai esetében az érzékeny ember hőstípusának változatai nem szereplőként, hanem a kötetkompozíciók és a paratextusok által megformált szólamokban érhetőek tetten. Kisfaludy, Csokonai szerelmi tárgyú kötetiben és Berzsenyi kézíratos versgyűjteményében egyaránt két meghatározó szólam formálódik meg: a kötet szerkesztőé, mely jelen idejű és retrospektív, valamint az általa a kötet verseibe vitatott, egyneműsített, múlt idejű szólam. Mindez szorosan összefügg a kötetfikcióval, mely mindhárom esetben kétrétegű: egyrészt referenciálisan arra épül, hogy a szerző korábban keletkezett verseit rendezzi egybe, másrészt e lényegét tekintve pragmatikusan visszatekintő műveletre ráúszik az emlékezés mint általános létállapot. Ahogy Csokonai idyllumai esetében láthattuk: mindkét Melitesz emlékezik, végleg lezárult szerelme történetét idézi vissza az őt hallgató bölcsnek, szembeesítve a teljes boldogság és boldogtalanság felsejlő képeit. Míg azonban A' *Tsók*ok Filanderének és az arcas Melitesznek a szólamai lényegében egyezők, az *Amaryllis*ben a költő Meliteszé mellett az érzékenyek világán kívüli Mílon szólama van jelen, melynek értelmezői távlatában a szerelmi veszteség relativizálódik. Éppen mint a verskötetekben, a kötet szerkesztőjének szólamában.

Csokonai *Lilláját* három kompozíciós elv formálja.⁷⁹ A mikroszerkezet kialakításában a korban általános horatiusi variabilitas-elv dominál, a makroszerkezet egy szerelmi történet laza narratív szálára épül, melyet Csokonai poétai románnak nevezett a *Lilla* előbeszédében (ez a kompozícióval egyidejű, de csak az 1808-as második kiadásba került be), a hármassággá bővülő keretes szerkezet és a paratextus az értelmezői nézőpontok többszólamúságát képezi meg. Az Erdődynéhez szóló, kötetnyitó ajánlóversben mintegy megismétlődik Melitesz visszarévedése, belevetítve a ciklusba a boldog kezdetektől a szomorú kifejtelig tartó történetet, amely így laza szállal egybefűzi a boldog és boldogtalan állapotokat megéneklő (egyébként az előbeszéd által is deklaráltan különböző időpontokban, különböző személyekhez íródott) költeményeket. Ezáltal a szer-

77 MTA KIK M. Irod. Lev. 4r. 44. Faksimiljét Merényi Oszkár adta ki: BERZSENYI Dániel, *Versei*, szerk. MERÉNYI Oszkár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976).

78 CSETRI Lajos, „Kazinczy »A tanítvány«-a”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 258–265.

79 E részhez lásd CSOKONAI VITÉZ, *Lilla...*, 36–47; ONDER Csaba, *A klasszika virágai: Anthológia, praetexta, narrativa*, Csokonai könyvtár 28 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003), 187–206; LACZHÁZI, *Társiság és együttérzés...*, 182–204.

kesztői szólam az egyes versek lírai hangjait felülíró, egyneműsített, múlt idejű szólamot is megteremt, mely egy szerelmébe záródott érzékeny hős hangjaként áll előttünk. Ehhez képest határozza meg magát a kötetzáróban (A' Pillangóhoz, A' Reményhez) érvényre jutó szólam, melynek értelmezői távlata a veszteséget a felülemelkedés pozíciójából, a fájdalmat megszelídítve relativizálja, hasonlóan az *Amaryllis* Mílonjának szólamához. Ez a kétszólamúság figyelhető meg az *Anacreoni dalok*ban is, a költemények és a zárólatot jelentő A' *Háfiz sírhalma* viszonyában.

Kisfaludy esetében a szólamok illetően megoszlása csak az 1807-es teljes Himfy-kötet esetében figyelhető meg.⁸⁰ Az 1801-es A' *kesergő szerelem* lírai hőse maga is a múltba réved, s ezt az alaphelyzetet emblémaszerűen rögzíti a belső borítóra helyezett metszet, melynek természetképe Petrarcat idézi meg.⁸¹ A holdfényben fürdő vadregényes völgyben egy ifjú hever a fa tövében, elveszett boldogságát siratva, ahogy a képaláírásban olvasható: „Az Ifjúság' Kellemeit / Itt hullattya termetem; / Az életnek Örömeit / E' nagy Sírba temetem.” E lírai hős végletesen a szerelembe záródott, emlékező pozícióját a veszteségélmény teljes boldogtalansága határozza meg. Ehhez nem képez igazi ellenpontot a (kiadó aláírású, biztos filológiai adatok hiányában általában Péteri Takács Józsefnek tulajdonított) előszó sem, csak a szerelem apológiáját és a szerelemtől való költői beszéd újdonságát mint erényt fogalmazza meg azonosuló pozícióból. Az 1807-es teljes Himfy-kötet a metszet újraközlésével fenntartja az emlékező pozíció érvényét, Kisfaludy által jegyzett előszava ugyanakkor reflektál a dalgyűjtemény retrospektív jellegére. A versekhez megalkotja ifjúkori önmaga alakját, s hozzárendeli ehhez a dalaiban, énekeiben megszólaló hangot, de azonosulás nélkül, immár a múlt részeként. A jelen idejű előszó lezáró-távolító értelmezői távlatával rokon az a kettősség, mely a két rész egymáshoz való viszonyában képződik meg. Mert ahogy a *Két szerető szívnek történetében* a két érzékeny szereplő, Imre és Liza szólama valamelyest egymás ellenpontjai, úgy a *kesergő* és a *boldog* szerelem dalaiban érvényre jutó szólamok is ellenpontozzák egymást az érzékeny hős visszatekintő nézőpontból érvényre jutó eltérő identitásképletei által.

Csokonai kötetkompozíciós eljárásai közül a Himfy-kötetben a variabilitás-elv, a dalok laza narratív szálra való fűzése és a paratextusok alkalmazása figyelhető meg. Berzsenyi kéziratos versgyűjteményében nincs paratextus, a makroszerkezetet pedig nem narratív szál határozza meg, hanem a változatosság-elv jegyében alakított mikro-

80 E részhez lásd ONDER, *A klasszika virágai*, 215–227; ONDER Csaba, „A kétéltű képletei”, in *A magyar irodalom története II: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, 11–28 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007); HERMANN Zoltán, „»A kietlen magánosság Elízium lelkemnek...«: Az életrajzi kontextus mint poétai román”, in *uo.*, 29–39; VADERNA, *A költészet születése...*, 357–375.

81 Ehhez az összefüggéshez, melyre Bódi Katalin hívta fel figyelmemet, lásd az „Ő völgy, ahol jajom gyakorta hangzott...” kezdetű Petrarca-szonettet, a *Napló* vonatkozó helyét: KISFALUDY, *Szépprózai művek*, 109–110; valamint BÓDI Katalin, „Aesthetic Tourism and Artistic Experiences in József Eötvös' Novel *The Carthusian*”, in *Ästhetische Kommunikation in Europa 1700–1850 / Aesthetic Communication in Europe 1700–1850*, szerk. FÖRISZ Gergely, BALOGH Piroska, BARTHA-KOVÁCS Katalin és CSUKA Botond, 241–268 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2025), 261–262, doi: [10.1515/9783111447063-011](https://doi.org/10.1515/9783111447063-011); SÁRKÖZY Péter: *Az utolsó magyar petrarkista, Kisfaludy Sándor: Itália és Petrarca hatása Kisfaludy Sándor szerelmi költészetére* (Budapest: Magyar Napló, 2022).

szerkezet nagyobb versegységekbe szervezése. Mint azt Hász-Fehér Katalin megállapítja, a gyűjtemény két fele tükörszerűen áll egymás mellett, az első felében „a nemzeti tárgyú és a közméltóságokhoz szóló ódák” között „egy-egy költőtársnak szóló szöveget és két-három dalszerű költeményt” is találunk, a második felében a szerelem gessneri idillekhez hasonlatos, fragmentumszerű kisciklusai következnek, s ezek közé ágyazodnak a közösségi és költőtársakhoz szóló ódák, arányos elrendezésben.⁸² Mindezt a nyitó- és záróvers markáns kerete fogja közre, mely megteremti a kötetfikció kettős rétegzettségét, a referenciális vonatkozást és az emlékezői pozíciót. A *Kazintz József Ferenc* címzett ajánlóvers, mint azt korábban idéztük, a tőle nyert inspirációnak tulajdonítja költeményei megszületését, A *Magyar Tudósokhoz* (későbbi címén: *Barátimhoz*) intézett záróvers az összegyűjtött kisded verscsomót rituálisan e közösség számára ajánlja fel, miután az első szakasz palinodikus szövegkollázsában újrajátszotta főbb motívumait.

Az önidézetek hálója megteremtette ifjúí énjének egyneműsített szólamát, visszavetítve és búcsút véve tőle. A „Már már félre teszem Lesbosi lantomat” nyitósort egyszerre idézte meg a *Virág Benedek*hez és a *Kisfaludy Sándor*hoz szóló verseket, s utalt Lesbosz két lantosára, a magasan szárnyaló Alkaiosra és a szerelem édes énekesére, Szapphóra. Verseinek e két fő tematikai-hangnemi ága a következő sorok önidézeteiben jelent meg („Nagyság ragyogó nimbusa”: *Eszterházy-óda*; „Chloém / Ingerlő remekein andalodó szemem”: *Chloe* – „Láttam...”). E költői én „arany napjai” Az ifjúság „aranykor”-ához rendelődtek, amiktől aztán az Ősz (később: *A közelítő tél*) és az *Amathunt* ideszótt szavai vettek búcsút. A kötet szerkesztő szólama által teremtett és a versekbe vetített szólam egyrészt az Arcas archetípusa szerint érthető, mert maga is az ábrándozás és emlékezés eszményvilágában otthonos, másrészt viszont eszményei között a szerelem mellett közösségi ideálok is jelen vannak, így a szólamhoz kötődő identitáshálóban meghatározó tényezőt jelent a nemzet, ami eleve transzformálódott érzékeny hóst feltételez. A nemzet hasonló identifikációs szerepe figyelhető meg Kisfaludy románjai férfialakjainál, valamint a Himfy-kötet és a *Regék* paratextusainak szólamaiban. Csokonainál ez az Ódák-kötetben és a *Lilla* előszavának végén jelenik meg, illetve nagyobb súllyal munkássága más területein, a nacionalis poézis programja jegyében. Mindhármuk esetében közös azonban a lezárás törekvése a szerelmi tematikával áthatott óda és dal műfajait illetően, ahogy ezt a kötet szerkesztői szólamok egyértelművé teszik. A váltás pályájukon is megtörtént, Csokonai egyidejűleg a honfoglalási eposz írójának szerepére váltott, noha ennek megvalósításában halála megakadályozta, Kisfaludy 1808 után a rege kivételével felhagyott addigi műfajaival, Berzsenyi döntő mértékben megújította műfaji palettáját versgyűjteménye Kazinczynak való elküldését követően.

82 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Berzsenyi 1808-as kötetkompozíciója és a magyar költészeti hagyomány”, in *Az ismeretlen klasszikus: Berzsenyi-tanulmányok*, szerk. FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor, Reciti konferenciakötetek 1, 31–55 (Budapest: Reciti, 2018), az idézet: 54. A Berzsenyi-kötethez lásd még: CSETRI Lajos, „Berzsenyi verseinek »összövegeiről«”, in CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, 9–288 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986); BÉCSY Ágnes, „Magány és közösség: Berzsenyi 1808-as pályafordulatának értelmezéséhez”, in *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 186–206 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

Összefoglalóan tekintve a Kazinczy inspirációja által nyitott műfaji mezőre, megállapítható, hogy az idyllium, a levél formájú román, a dal és óda, valamint az ezekhez köthető irodalmi hős attribútumai (kifinomultság, szerelem, érzékenység) az 1780–1790-es évek fordulójától mintegy két évtizeden át voltak meghatározóak a fiatal nemzedék munkásságában. Esetükben sem kizárólagosan, a korszak egészét tekintve pedig kicsiny cseppet képviselve az alkalmi reprezentáció, az egyházi és tudós erudíció, a szórakoztatás magyar és nem magyar nyelvű szövegtermésének tengerében. A fiatal nemzedéknek csupán mintegy húsz tagját nevesítettük, akik Kazinczyval személyesen vagy művei által kapcsolatba kerültek, de nagyjából ezek feléhez nem köthető értékelhető irodalmi tevékenység. Kazinczy inspirációjának érdemi továbbíródását vizsgálva tehát nem egészen tíz szerző húsz körüli művével vagy kötetével számolhatunk. A mennyiségi mutatóknak azonban nézőpontunkból csekély a jelentősége. Itt most a Kazinczy és a Csokonai-nemzedék közötti kapcsolat és erőátvitel állt vizsgálataink középpontjában, ahogy a Kazinczy-művekben születő „új” áttevődik a fiatal nemzedék műveibe. A *változás keletkezésének folyamatát* kívántuk tetten érni, s erre ez a koncentrált szövegtörzset kínált lehetőséget, mely ugyanakkor épp a korszak legfontosabb szerzőinek legnagyobb esztétikai értékkel bíró műveiből állt össze, s így helyi értéke az átlagot messze meghaladó pozíciót jelöl ki számára a modern értelemben vett szépirodalmiság születésében.

Az idyllium, levél (román, heroida), dal, óda önmagukban egységet alkotó zárt kisformákat képviselnek, melyek közös poétikai sajátosságaik alapján kiválóan alkalmasak a szerelmi érzés különböző változatainak ábrázolására.⁸³ S általában bármely érzelem kifinomult ábrázolására, ami újdonságnak számított a reprezentációra, elmélkedésre, történetmesélésre szánt szövegek tengerében. A napló- és levélforma, valamint a lírai műfajok egyes szám első személyű beszélője (az érzékeny ember bármely változata) lehetőséget nyújt a közvetlen érzelm kifejezésre, a pictura típusú kisformák (az idyllium változatai vagy a nem egyes szám első személyű narrációval élő románok, regék, mesék) pedig érzelmi állapotok rajzát nyújtják. A szóban forgó szövegtörzset műfaji kisformáiban testet öltő esztétikai törekvések lényege az érzelmek emancipálása, egyrészt azáltal, hogy egyáltalán ábrázolhatóvá teszik az érzelmeket, másrészt hogy elsőrendűen érzelmi hatás kiváltására törekcsenek, nagy önállósággal teremtve meg az érzékeny ember típusának különböző változatait, elvégezve és lezárva egyben az azzal való számvetést. A pályakezdő Kazinczy művei által felkínált esztétikai programot viszi tovább a pályakezdő Csokonai-nemzedék. Noha munkásságuk nyilvánvalóan nem szűkíthető erre, mégis, e mintázat valamiképp minden jelentősebb írónál, költőnél lényegi szerephez jut. A Kazinczy által nyitott poétai mezőből sarjadt a századforduló legtöbb meghatározó, az utókorban kanonikus jelentőségűvé vált teljesítménye.

83 Lásd mindehhez DEBRECZENI, „Idyllium és román...”, 288–299.

Berzsenyi Dániel 1808-as kötetkompozíciója

VADERNA Gábor

Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, habilitált egyetemi docens
ORCID: 0000-0003-3622-7437

The composition of BERZSENYI Dániel's 1808 poetry collection

Abstract | The original manuscripts of Hungarian poet BERZSENYI Dániel's poems were incorporated into the Hungarian Academy of Sciences' Manuscript Collection in 1868. The manuscript, written in 1808, preserves the texts in a textual state different state from that of later editions; the poems also appear in a composition different from that found in the published volumes. This paper examines how the composition of the poems articulates a complex Neoplatonic vision of a world in which contradicting arguments, metaphors, and perspectives coexist on overlapping ontological planes. An analysis of the first five poems in the cycle demonstrates that the poems not only continue thematic elements, but also regularly navigate different strata of existence. This is a perplexing characteristic of BERZSENYI's poetry: while each poem makes a very definite statement, the different poems nevertheless engage in internal contradiction and dialogue.

Keywords | BERZSENYI Dániel, Neoplatonism, poetry collection composition, textual condition, cycle of poems

A Magyar Tudós Társaság alapításának nevezetes 1825-ös diétai elindítása után a közadakozások sorában az egyik legértékesebb adomány gróf Teleki József könyvadománya volt. A Tudós Társaság még fel sem állhatott, mikor annak könyvtára már 1826. március 17-én létrejött, s a Teleki család elidegeníthetetlen alapítványt tett mintegy 30 000 kötetet számláló könyvtárára. A sokáig a Szervita téri palotában álló könyvvállományt utóbb további adományok, illetve vásárlás útján (például ide került Marczibányi István vagy herceg Batthyány Gusztáv és Kázmér könyvtára, a Kresznerics-gyűjtemény, Sándor István hagyatéka), majd utóbb a kötelespéldányok begyűjtése révén gyarapították. Már a kezdet kezdetén ez az állomány részben kéziratos anyagokból állt, s a felálló Tudós Társaság egyik kitűzött célja volt értékes kódexek és kéziratok gyűjtése. A kéziratári gyarapodás tekintetében kiemelkedő jelentőségű volt a Kazinczy-hagyaték megszerzése.

Kazinczy 1831. augusztus 23-án halt meg, s hátramaradt kéziratos hagyatéka, mely természetesen nemcsak a saját munkáit tartalmazta, oly roppant méretű volt, hogy annak rendezése, áttekintése a mai napig komoly kihívások elé állítja a kutatót. A feleség, gróf Török Sophie már néhány nappal férje halála után, 1831. szeptember 5-én felveti Szemere Pálnak, hogy – nyilván az elhunyt akaratának értelmében – Guzmics Izidor gyűjthetné egybe a szerteágazó iratanyagot.¹ A barátok ekkor összefognak: Szemere és Guzmics mellett aktívan részt vesz a levelek gyűjtésében gróf Dessewffy József és gróf Teleki József is. A feleség 1831. november 21-én Dessewffy javaslatára fordult a Magyar Tudós Társasághoz, s a hagyatékot megvételre ajánlotta fel.² A Társaság innentől kezdve visszatérően foglalkozott az ügygel: egyfelől nyilvánvaló volt, milyen értékes kéziratok gyűjteményéről van szó, másfelől a hagyaték olyan mennyiségű anyagot tartalmazott, amelynek megvásárlására – ívenként igen olcsón számítva is az üzletet – nem mutatkozott esély. Mindenesetre a Társasághoz ekkor kerülnek először a Toldy Ferenc által kiadandó Kazinczy-művek kéziratai, míg más levelezésbeli egységek egyéb irányokba indulnak el (például Guzmicshoz Pannonhalmára). Török Sophie 1842. február 14-én bekövetkezett halála után fia, Kazinczy Bálint tesz kísérletet a szétszóródott hagyaték ismételt egybegyűjtésére a családnál. Az Akadémián kiadási céllal meglévő kéziratokat 1848 augusztusában Ferenc unokaöcse, Kazinczy Gábor vette vissza, aki időközben – nyilván vásárlás útján – megszerezte a teljes hagyaték feletti rendelkezést is. Toldy Ferenc az 1850-es években visszatérően nyaggatta Kazinczy Gábort egy esetleges centenáriumra Kazinczy-összkiadás reményében, ám e tervek meghíúsultak, mivel ők ketten egészen eltérő szerkezetben tervezték az életmű publikálását. Kazinczy Gábor 1864. április 18-án halt meg, s Toldy két nappal később már jelentkezett is fiánál, Artúrnál a hagyaték ügyében.³ Hosszas huzavona és alkudozás után végül 1868 szeptemberében az üzlet megkötöttet, s a kéziratok végleg az akadémiai kézirtárba kerültek.⁴

1 A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Szemere-tár, 12. köt, 1831/8.

2 Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirtár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: MTA KIK Kt), RAL 65/1831.

3 MTA KIK Kt, Magy. Ír. Lev. 4r 126. XVb.

4 A történetről részletesen lásd GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratos hagyatéka*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirtárának katalógusai 21 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993), 8–23.

Jelen tanulmány e hagyaték egyetlen kiválasztott darabjával, Berzsenyi Dániel kéziratosa versgyűjteményével foglalkozik,⁵ e példán keresztül mutatja meg az Akadémia gyűjtőtevékenységének jelentőségét. A kéziratcsomó először Kis János közvetítésével 1808-ban jutott Kazinczyhoz, aki lemásolta azt, és Szemere Pál segítségével juttatta vissza Berzsenyire, aki 1810 márciusában vette azt át Pesten. E másolati példány, amely a későbbi kiadás alapjául szolgált, elkallódott.⁶ A végül autorizált és kiadott szöveg és a Kazinczy-hagyatékban sokáig lappangó eredeti változat között komoly textológiai különbségek vannak. Az eredeti változatot először Toldy Ferenc tanulmányozhatta még Kazinczy Gábor engedélyével Miskolcon (ennek eredményét beépítette szövegkiadásába),⁷ majd ezek után, 1868-ban került az mai őrzési helyére.

(*exaltatio*)

Csaknem negyven esztendővel ezelőtt, 1986-ban jelent meg Csetri Lajos nagyszerű Berzsenyi-könyve *Nem sokaság, hanem lélek* címmel.⁸ A szerző nem is titkolta, hogy elégedetlen az 1979-ben megjelent kritikai kiadással, amelynek lektora volt, s amelynek sajtó alá rendezője nem minden tekintetben fogadta meg szakmai javaslatait.⁹ Könyve voltaképpen ebből a nézeteltérésből nőtt ki, s olyan javaslatot tett, amely máig meghatározza a Berzsenyi-filológiát. Ennek lényege röviden és leegyszerűsítve az, hogy komolyan kellene vennünk Berzsenyinek ezt a kéziratosa kötetét. Csetri az eredeti változatok szoros olvasása révén többek között elhelyezte a szöveget a korabeli poétikai gondolkodás történetében, kitért a versek retorikai felépítettségére, nagy jelentőséget tulajdonított a versformák gondos kiválasztásának, s elemezte a szövegek által felépített kompozíciót. Olyan filológiai szemléletet érvényesített, amely nemcsak arra mutatkozott képesnek, hogy eldöntse a Berzsenyi-értés régi dilemmáját (tudniillik a Kazinczy-hatás előtti vagy utáni Berzsenyi értékesebb-e), hanem elemzése is éppenséggel a szövegek textológiai alakulásából indultak ki, s nem egyszerűen döntött egyik vagy másik változat elsőse mellett, hanem a különbségből kiindulva mutatta meg a 19. század eleji esztétikai gondolkodás és poétikai gyakorlatának összefüggő szubtilitását. Csetri hatása

5 MTA KIK Kt, M. Irod. Lev. 4r 44. sz. A kézirat eddig legjobb, bár nem hibátlan kiadása: BERZSENYI Dániel, *Versei: Az 1808. évi összöveg*, szerk. MERÉNYI Oszkár (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága, 1938). Faksimiléje: BERZSENYI Dániel, *Berzsenyi Dániel' Versei*, tan. MERÉNYI Oszkár (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976). A kísérőtanulmány címe: „Berzsenyi Dániel 1808-i versgyűjteménye”. (A továbbiakban a kéziratból saját átiratomban idézem a versszövegeket.)

6 A megjelent kiadás: BERZSENYI Dániel, *Versei*, szerk. HELMECZI Mihály (Pest: Trattner, 1813). A kiadástörténetről lásd még BERZSENYI Dániel, *Költői művei*, szerk. MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 184–202; VADERNA Gábor, „Berzsenyi Dániel verseinek kiadástörténete: Egy új kritikai kiadás dilemmái”, *Somogy* 39, 2. sz. (2008): 56–66.

7 BERZSENYI Dániel, *Versei*, szerk. TOLDY Ferencz (Pest: Heckenast Gusztáv, 1860); BERZSENYI Dániel, *Munkái*, szerk. TOLDY Ferencz (Pest: Heckenast Gusztáv, 1864).

8 CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986).

9 BERZSENYI, *Költői művei*.

– részben a korszak kritikátörténetéről írott könyve miatt is¹⁰ – elementárisan határozta meg azt, ahogyan a 19. század első felének poétika- és esztétikátörténetéről,¹¹ sőt politikai eszmetörténetéről gondolkodunk.¹² Itt van hát az ideje, hogy visszatérjünk a kiinduló koncepció egyik fontos állításához: Berzsenyinek már az 1808-as versgyűjteménye kompozícióban gondolkodott. Amennyiben komolyan gondoljuk ugyanis, hogy egy nagy költő nemcsak egymás hegyére-hátára hányta össze költeményeit, hanem valamiféle kompozíciós eljárás is járhatott a fejében, akkor érdemes elgondolkozni azon, hogy miként is lehetett értelmezni a verseknek azon sorrendjét, melyet összeállított a maga számára.

Az 1808-as köteten egy jól kimunkált és viszonylag egyszerű kompozíció fut végig. Voltaképpen Kazinczy javaslata az volt, hogy Berzsenyi bonyolítson a versek rendjén, s Berzsenyiben volt hajlandóság követni választott mesterét. Így fordulhatott elő, hogy ugyanazon alapszövegekből (bár néha komoly szövegbeli eltérésekkel az 1808-as és 1813-as változatok között) a magyar irodalom két jelentős kötetkompozíciója is kikerekedett. Sőt, ha még ide vesszük az 1816-os kötetet is, akkor akár egy harmadikat is melléjük tehetünk, bár ez természetesen olvasható az 1813-as kötet változataként vagy inkább újraírásaként.¹³ Szinte példátlan eset ez a magyar irodalomban. Berzsenyi ilyenformán nem is egy költőként áll előttünk, hanem ugyanazon a szűk versanyagon legalább két (vagy három) arcát is felmutatta – s ez akkor is igaz, ha azt a bizonyos eredeti, 1808-ban megrajzolt arcmást csak egy viszonylag szűk kör láthatta.

Mi az 1808-as kompozíció rendje? Nem bonyolult – ugyanakkor nem is egyszerű. Csetri Lajos ezt így foglalja össze:

Kéziratcsomója elrendezésében kiemelhetők ugyan tematikai és hangnemi verscsoportok, de többszörös visszatérésben, s egy-egy ilyen kitapintható verscsoporton belül is az elrendezési egymásután elvi alapját láthatólag az adta, hogy a szomszédságba került versek, még ha valamilyen szempontból (témái, hangnemi, versformai) van is köztük rokonság, más szempontból eltérő elemeket tartalmazzanak, s így kielégítsék a változatoság gyönyörködtető igényét.¹⁴

10 CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990).

11 Berzsenyi tekintetében lásd például FÓRIZS Gergely, „Álpeseken Álpesek emelkednek”: A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2009).

12 TAKÁTS József, „Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején: Keret”, in *Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, 224–248 (Budapest: Magvető Kiadó, 1999).

13 BERZSENYI Dániel, *Versei*, kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály, Második, meg bővített kiadás (Pest: Trattner János Tamás, 1816). A kötet kompozícióját értelmező kommentált kiadás: BERZSENYI Dániel, *Versei*, szerk. ONDER Csaba, Matúra klasszikusok ([Budapest]: RaabeKlett, 1998).

14 CSETRI, *Nem sokaság, hanem lélek*, 19.

A variabilitás eme elvét Horatiushoz szokás kötni, ami, ismervén Berzsenyi vonzódását antik elődjéhez, jelen esetben több mint indokolt. Ugyanakkor érdemes figyelmeztetni arra, hogy a *varietas* elvét már a humanista filológia előtérbe helyezte. Méghozzá olyan eszközként kezelte, melynek révén költészet, filológia és pedagógia folytonossága és kölcsönös függősége bemutatható.¹⁵ A történet folytatható és alátámasztható volna a különböző kora újkori poétikai kézikönyvek tanulmányozásával is.¹⁶ S bár Berzsenyi nyilván elvetette a statiusi rögtönzéses-kompozíciós hagyományt (a *silvae* hagyományát), annak változatosságra építő poétikája hosszabb távon nyomot hagyott a költészeti gyakorlaton.¹⁷ A témák visszatérése régi hagyomány tehát, melynek számos formája lehetséges (e számos forma közül csak az egyik, bár fontos példa a horatiusi). Ezért is mondhattuk: ez a kompozíciós forma nem tűnik bonyolultnak. Ami mégis azzá teszi, az nem is annyira formai része lesz, hanem az, ahogyan az egyes témák és formák fluktuáló varianciájából egyre-másra gondolatmenetek alakulnak ki. A líra voltaképpen a kompozíciója által lehet a polifonikus beszéd terepe, ahol egymásba gabalyodhatnak markánsan különböző beállítások, s ahol egészen különböző diskurzusok léphetnek játékba egymással. A variabilitás sikerének titka az, ha esztétikai formában képes párbeszédbe elegyíteni politikai, etikai, érzelmi vagy akár a mindennapi társas érintkezéshez kapcsolható diskurzusokat.

Berzsenyi jól láthatóan több szinten képzei el a létezés: egy valós-mindennapi, egy eszményi, egy mitológiai szinten. Általában van egy költemény, mely egy kortárs nagy emberhez szól. Ők azok, akik valamilyen formában az eszmény megtestesülései. Hogy milyen eszménynek, s hogy miként is történik ez a megtestesülés, ennek Berzsenyi számos poétikai variációját dolgozta ki, ám röviden a lényeg mégiscsak megragadható ebben: egy jeles figura nagy tetteket vitt végbe, s ezzel példát mutatott egy ideálisnak ígérkező élethez. Ám hogy ezt miként lehet tartalommal feltölteni, s hogy az egyén – e kötet költője – vajon képes lesz-e felnőni a ráruházott feladathoz, csak a beékelődő költemények árulják el. A kötet poétikai tétje így a neoklasszicizmus legfontosabb esztétikai kérdése lesz: vajon élhető-e olyan élet, mely egyszerre nemes a morál minden – az esztétikai szépre is kiterjedő – tekintetében. Innen, a történelem példájáról tér át a magánjellegű problémákra (a létezés kérdéseire, a halál problémájára), majd az érzékeny szerelemhez fordul. Utóbbi az emberi létezés végső próbája: itt kell a leginkább korlátozni a vágyakat és féken tartani az indulatokat, miközben az autentikus szerelem része mind a helyesen használt indulat, mind a társas interakció. Tehát miközben a kompozíció egyre személyesebb irányba halad (egyre több szó esik a szerelemről), aközben a társiasságot leginkább fenyegető s a társiasság szempontjából talán legfontosabb, létfenntartó ösztön, indulat, érzelem kerül tárgyalásra. Ilyenformán teljesen egyértelmű itt, hogy a magánjellegű daloknak közösségi tétje is van: minél haté-

15 Poliziano kapcsán lásd például Clare E. L. GUEST, „Varietas, poikilia and the silva in Poliziano”, *Hermathena* 183 (2007, winter): 9–48, 14.

16 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

17 A kérdéstről lásd VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben* (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 261–263.

konyabban éli meg szerelmét a költő, annál inkább van esély arra, hogy felnőhet példaképeihez, és a társadalom hasznos tagjává válhat. A ciklus végén így fogunk elérni – az előzmények után – a kötet (és nem melleleg a teljes Berzsenyi-életmű) egyetlen vallásos vallomásaig (*Foházkodás*). Ebben a kötet beszélője az egyéni érzelmek partikularitását az egész világot magyarázó nagyszabású elvvel ellenpontozza, hogy aztán a zárlatban megtalálja közösségi elveit.

Mi ennek a gondolkodásnak az eszmetörténeti alapja? Anélkül, hogy túlságosan is elmélyednénk az esztétika történetében, most csak a 18. században születő diszciplína neoplatonikus vonatkozásaira emlékeztetnénk. Az angol romantika irodalmáról írott klasszikus művében M. H. Abrams a neoplatonikus filozófiai tradíció kora újkori karrierjéből vezeti le a romantikus művészet születését a 18–19. század fordulóján. A magyar irodalomtörténeti hagyomány általában csínján bánik a „romantika” kifejezéssel, a megfigyelés mégis fontos lehet: Abrams szerint először a kereszténység „neoplatonizált”, amikor a személyes, belső Isten képzetét összekötötte valami személytelen abszolúttal, s ezzel párhuzamosan az embert a középponttól, egységtől való távolodásban ragadta meg úgy, mint aki elidegenedett önnön eredetétől, és végül a neoplatonikus emanáció valami természetfeletti vágyakozással kapcsolódott össze, ahol az isteni jószág és szeretet folyamatosan áramlik a földi létezők felé, melyek az osztatlan állapotba való visszatérésre törnek.¹⁸ Végso soron Abrams a humanista neoplatonizmusból vezeti le a „modern pogányság” kialakulását,¹⁹ illetve ide köthető az ember antropológiai képze, miszerint a folyamatos önképzés és a másikkal való szembesülés lényege valamiféle ontológiai szintemelkedés, az *exaltatio* volna.²⁰ S innen már csak egy lépés az esztétikai gondolkodás metafizikai szépre irányultságában neoplatonikus vonatkozásokat észlelni. Abrams ezt a tendenciát a kantianus esztétikával állítja élesen szembe – s így voltaképpen felvilágosodás és romantika ellentétét alkotja újra.²¹ Ezért is érdemes e gondolatot egy neokantianus elbeszélésen, Ernst Cassirer 1932-es alapművén (*A felvilágosodás filozófiája*) keresztül is vizsgálni. Nála ugyanis egy hasonló ellentét a felvilágosodáson belül jön létre, méghozzá az esztétikai gondolkodásnak mintegy belső szükségyszerűségéből. Mint írja, a „klasszicista esztétika kérdése elsősorban a *műalkotásra* irányult, melyet a természeti alkotással azonos módon kezelt és analóg eszközökkel akart megismerni”. Ehhez képest regisztrál egy szubjektivista fordulatot (melyet elsősorban Shaftesburyhez köt), ahol a művészet célja a szubjektum állapotának megismerése és saját eszközeivel történő leírása.²² Nem kell persze angol gondolkodókig elmen-

18 M. H. ABRAMS, *Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature*, The Norton Library (New York: Norton & Company Inc., 1973), 150–152.

19 Ennek a gondolatnak egy másik kidolgozása: Peter GAY, *The Enlightenment: An Interpretation: The Rise of Modern Paganism* (New York: Vintage Books, 1968).

20 ABRAMS, *Natural Supernaturalism*, 141–192.

21 Az efféle nagyvonalúságokról Abramsnél lásd J. HILLIS MILLER, „Tradition and Difference: Natural Supernaturalism: Tradition and Revolution in Romantic Literature by M. H. Abrams”, *Diacritics* 2, 4. sz. (1972, winter): 6–13, doi: [10.2307/464500](https://doi.org/10.2307/464500).

22 Ernst CASSIRER, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. SCHEER Katalin (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2007), 397.

ni, ha ennek az elmozdulásnak nyomait kutatjuk: Dubos abbé is arról beszél, hogy az önmegfigyelés az esztétikai tapasztalat sajátlagos elve,²³ vagy ide idézhetjük a Berzsenyi által bizonyítottan forgatott populárfilozófusoknak a mindennapi életben gyakorolt hatásra koncentráló filozófia- és művészetfelfogását.²⁴

A klasszicista és posztklasszicista művészetfelfogás Cassirernél még meglévő éles elválasztását az utóbbi évek eszmetörténeti irodalma igyekezett megkerülni. Egyfelől az érzékenység (*sensibility*) fogalma körül olyan diskurzushálózatot azonosítottak, ahol a művészetről való gondolkodás nem különíthető el a tudományok egyéb diszciplínái (például az orvostudomány) művelésétől, s inkább egy modern antropológiai emberkép művészeti teljesítményeként látták értékelhetőnek a 18–19. század fordulójának művészetét.²⁵ Másfelől az antikvitás modern kori újrafelfedezésére irányult a figyelem, s azt megkülönböztetendő a klasszicitás első, reneszánsz kori hullámától neoklasszicizmusnak nevezték el. Ennek az iránynak a kérdése a művészetek területén belül marad, s a régiek utánzásának a problémájából nagyszabású művészeti koncepciókat lehet kibontani.²⁶ Berzsenyi esetén mind a két kérdezési irány releváns lesz: első komplex költői kompozíciója, az 1808-as érzékeny és neoklasszicista kérdéseket is felvet.

A neoklasszicizmus morális vonatkozásai szorosan kapcsolódnak a művészetiekhez. Az antikvitás kultusza a sztoikus erénytanok új virágkorát hozta el a kora újkorban. Persze a sztoikus erények korántsem újként tűnnek fel a 18. században – a kora újkor már erre építi politikai kultúráját.²⁷ Mi az hát, ami megváltozik ekkoriban? Mi az a hatás, melyet Herculeaneum és Pompeji feltárása, az antik műkincsek Európába áramlása, illetve a Grand Tour tömegturizmussá fejlődése indít el? Részben talán az a folyamat, melyet az eszmetörténészek a szentség szekularizációjának tartanak,²⁸ részben viszont az esztétikai ideálok újraértése.²⁹ A 18. században – amiként a vallás egyre inkább a belső én világába kerül át – a morál kérdése új és új területeket hódít meg magának. Nemcsak az feltűnő, hogy ez az új morál immár világi morál (s illetéknéppen a pogány etikai diskurzusoknak is jut hely), hanem az emberi létezés számos tényezője

23 [Jean-Baptiste DUBOS], *Réflexions critiques sur la poesie et sur la peinture: Nouvelle édition revue et considérablement augmentée*, Première partie (Paris: Pierre-Jean Mariette, 1733), 5–11.

24 FÖRIZS, „Álpeseken Álpesek emelkednek”, 55–71.

25 VADERNA, *A költészet születése*, 345–357.

26 Lásd James William JOHNSON, „What was Neo-Classicism?”, *Journal of British Studies* 9, 1. sz. (1969): 49–70, doi: [10.1086/385580](https://doi.org/10.1086/385580); VAJDA György Mihály, „Neoklasszikus művészet – neoklasszikus irodalom”, in VAJDA György Mihály, *Összefüggések: Világirodalmi tanulmányok*, Elvek és utak, 42–60 (Budapest: Magvető Kiadó, 1978).

27 Lásd Mark MORFORD, *Stoics and Neostoics: Rubens and the Circle of Lipsius* (Princeton: Princeton University Press, 1991); Bo LINDBERG, „Stoicism in Political Humanism and Natural Law”, in *(Un)masking the Realities of Power: Justus Lipsius and the Dynamics of Political Writing in Early Modern Europe*, szerk. Erik DE BOM és mások, Brill’s Studies in Intellectual History 193, 73–93 (Leiden–Boston: Brill, 2011). Lipsius magyarországi hatásáról lásd VARGHA Anna, *Iustius Lipsius és a magyar szellemi élet*, Értekezések a magyarországi latinság köréből (Budapest: Dunántúl Nyomda, 1942).

28 Jonathan I. ISRAEL, *Enlightenment Contested: Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670–1752* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 421–427.

29 Christian MAUER, „Stoicism and the Scottish Enlightenment”, in *The Routledge Handbook of the Stoic Tradition*, szerk. John SELLARS, 254–269 (London: Routledge, 2016).

kapcsolódott össze a mindennapi egészség fenntartásának kulturális praxisaitól kezdve a munka világán át a politikáig és a kultúráig. Ennek a folyamatnak – amiként a mai értelemben vett ember antropológiai meghatározottsága kialakult – egyik kísérőjelensége volt, hogy a mindennapi társadalmi gyakorlatok egy jelentős része is morális, s azon belül esztétikai karakterüként mutatkozott meg. A kérdés már csak az, hogy milyen társadalomtörténeti környezetben próbáljuk meg értelmezni e folyamatot. Könnyű volna – mint tették oly sokan – mindebben a polgárság vagy a középosztály valamiféle emancipációjának jeleit látni csupán.³⁰ Inkább arról van szó, hogy az embernek egy olyan antropológiai felfogása kerekedett felül, amely a társas viselkedés morálját valamiféle esztétikai közvetítéshez kötötte.³¹ A morál maradt az egyéni vágyakat korlátozni tudó, a közösségéért magát feláldozó ember – ám ehhez az emberhez az út immár a művészet révén vezetett el.

Ahhoz, hogy a ciklus szerkezetét szorosan követhessük, nem szükséges rögtön sorra venni az összes költeményt. Nézzük meg a kötet első miniciklusát, az első öt költeményt, hogy lássuk, miként is működik a Berzsenyi-féle kompozíciós poétika. Az is indokolja e versek egyben tartását, hogy így, ebben a formában egyik sem lett ismeretes a kortársak előtt, s ebben a formában később sem lettek különösebben ismertek. A kötetnyitó ajánló verset Berzsenyi önszántából írta át, míg a másik négyet Kazinczy javaslatára kihagyta a szövegkiadásból. Így egy olyan sorozaton szemlélhetjük az 1808-as kötet kompozíciós eljárását, amely a későbbiekben nem került nyilvánosság elé.

Mivel a kompozíció körkörösén tér vissza önmagához, az előkerülő témák az első néhány vers alapján is szépen kirajzolódnak. A gondolatmenetet általában egy nagy emberhez szóló költemény indítja. A ciklus elején még tobzódunk ezekben a példaképekben, s szinte adja magát, hogy a történelmet magát mérje hozzá hőseihez (*Magyar Ország; A' tizen nyoltzadik század*). A gondolatmenet egyre inkább kiterjed a történelem működésének mikéntjére: kérdés, hogy a konkrét történelmi példa milyen viszonyban van a történelem haladásának általános elvével (*Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás*). Míg a nyitó, Kazinczyhoz írott költemény a költészet teremtő erejébe vett bizalmat fogalmazta meg, az itt feltűnő újabb konkrét történelmi szereplő, gróf Festetics György már a történelmi időt meghaladó hős poétikai megformálását mutatja meg – egyszerre lezár egy miniciklust, és felnyitja a következőt. Gondolatmenetemet itt fogom elejteni – reményeim szerint néhány vers elemzésével sikerül megmutatni azt a variációs logikát, ahol nem egy világnézet bontakozik ki a versek sorából, hanem – a neoplatonikus látásmód következtében – a létezés szintjeinek megfelelő, a poétikai-retorikai alakulás révén megmutatkozó *többféleség*.

30 Hans H. GERTH, *Bürgerliche Intelligenz um 1800: Zur Soziologie des deutschen Frühliberalismus*, Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft 19 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1976), doi: [10.13109/9783666359705](https://doi.org/10.13109/9783666359705); Jürgen SCHLUMBOHM, „»Traditional« Collectivity and »Modern« Individuality: Some Questions and Suggestions for the Historical Study of Socialization: The Examples of the German Lower and Upper Bourgeoisies around 1800”, *Social History* 5, 1. sz. (1980. jan.): 71–103, doi: [10.1080/03071028008567471](https://doi.org/10.1080/03071028008567471).

31 Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge–New York: Cambridge University Press, 1994), 143–153, doi: [10.1017/CBO9780511659973](https://doi.org/10.1017/CBO9780511659973).

A *Kazintzj Ferentz* című óda több szempontból is különös darabja a Berzsenyi-textológiaiának. Egyfelől ezt a költeményt Berzsenyi Kazinczy közreműködése nélkül írta át. Nem is sejtjük, mi lehetett Kazinczy 1808-as átiratában, melyet a niklai költő csak 1810-ben tett pesti látogatása alkalmával látott, mert időközben Berzsenyi két nekifutással maga dolgozta át a szöveget.³² Másfelől ezt a költeményt pécézte ki magának az utókor több ízben is. A *Mondolat* is gúnyolódott rajta, Kölcsey Ferenc is talált rajta fogást – méghozzá az utólag hozzátoldott részek lettek e kemény kritika tárgyai.³³

Ha az eredeti, 1808-as szöveg mitológiai utalásait átnézzük, akkor némiképp meglepő lesz, hogy – miközben persze ódai lelkesültséggel ír Kazinczyról – minden utalása a zavarosban halászik. Nemcsak arról van szó, hogy a mai olvasó számára – eltávolodván a klasszikus iskolázottságtól – obskúrusak lettek mitológiai referenciái, hanem ezek már eleve azok voltak.

Kazintzj! bátor Meoni szárnyokon
Felleng saselméd a' magas étheren,
'S a' Dithirambok Dallosával
A' nagy Olimp' tetejére felhág.

A „Meoni szárnyok” Homérosz mitikus apjára utalnak. Maeon költő és jós volt – alakja mitikus ködbe vész, néhány kósa utalásban (Pseudo-Hérodotosznál, Statiusnál) maradt fenn neve. Ilyenformán ő a költészeti őserő megtestesítője – de legalább ennyire fontos, hogy maga is elvész eredetében. Minden tőle származik – mégis ismeretlen. Kazinczy „sas elméje” magasra repül, és „a' Dithirambok Dallosával / A' nagy Olimp' tetejére felhág”. De kicsoda a „Dithirambok Dallosa”? A dithürambosz eredetileg Dionüszoszt dicsőítő kardal volt, és Dionüszoszlól tudjuk, hogy felment az égbe, ahol a tizenkét főisten egyike lett. De vajon miként mennek fel a dithüramboszok dalosai? Csak a daluk száll fel dicsőítve a bor istenét, vagy maguk is fel-felnéznek? Nem mindegy ez: az égbe való feljutásnak létezik egy olyan módja, mikor maga az egyén istenül meg (ez történt Dionüszossal), de van egy olyan változat is, ahol a megistenüléshez a művészet médiumára van szükség. E neoplatonikus megistenülés persze jóval korlátozottabb, mint a görög istené. A vers nyitva hagyja a kérdés, hogy vajon Kazinczy személyében jutott-e fel az istenek közé.

A második szakasz nem kevésbé rejtélyes. „Lantod ki nyítná Tenarus ajtaját” – olvassuk. Tenarus a Peloponnészoszi-félsziget déli csücske, itt nyilván a civilizált világ

32 1809-ben két levélben is változatokat küld Kazinczynak, s ebből alakul ki a végleges változat. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1809. márc. 12., in BERZSENYI Dániel, *Levelezése*, szerk. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 42–47 (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 46 (20. sz.); Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1809. nov. 25., in *uo.*, 67–71, 69–70 (32. sz.).

33 *Mondolat: Sok bővitményekkel, és egy kiegészített újj-szótárral egygyütt* (Dicshalom, 1813), 8–9; KÖLCSEY Ferenc, „[Berzsenyi Dániel versei]”, in KÖLCSEY Ferenc, *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823*, szerk. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái, 53–61 (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 58, 59.

végét jelenti. Ez majd a szakasz utolsó két sorában nyer értelmet, ahol Théba falait teremti vissza énekével a költő Kazinczy. Azt azonban nem mondja meg, hogy melyik Thébára gondol. Théba, az egykori görög városállam, a letűnt nagy civilizáció (Nagy Sándor i. e. 335-ben romboltatta le) – Berzsenyinél gyakori a régiség nagy városállamaira utalás. Vagy: Théba, az Akhilleusz által feldúlt ázsiai város, Andromakhé szülővárosa (a görög hős lemészárolta Andromakhé apját és hét fivérét).³⁴ Mindenesetre a költő teremtő képzelete vissza tudja hozni a lerombolt város valóságát. A két földrajzi utalásban a közös: a kultúra végpontjait jelölik – az egyik térben, a másik időben. Így a *teljes* pusztulás fog szemben állni a költői képzelet teremtő erejével. Ezúton talán konkretizálódik, hogy miben is állt az Olümposz meghódítása: a kultúra teremtésében a végromlás helyett. Ám e földrajzi helyek meglehetősen messze helyezkednek el egymástól: Berzsenyi térben és időben is csapong. A versszak mitológiai utalása (a második sor) e földrajzilag mégiscsak meghatározható térbe egy mitológiai töredéket illeszt: lantod „Elszenderitné Őre” ezer szemét”. Az utalás nyilvánvalóan a százszemű Argusra vonatkozik. Nyilvánvalóan? Hiszen itt ezer szeme van a szörnynek! S valóban az obskúrusabb műveltségelemek mellett a nyilvánvaló módosítva van: száz helyett ezer szemet tesz Argus testére a képzelet, mely akár városokat is újrateremt.³⁵ Ez a mitológiai történet konkrét s ismert annyira, hogy a módosítása is könnyen észrevehető legyen.

A harmadik szakaszban Kazinczy két tulajdonságát határozza meg. Ezek: boldogság és nagyság. Kazinczy boldog, mert „Aon Szűzei[nek] Kedvese”, azaz a Múzsák szeretik. (Ez mellesleg ismét Ovidius-utalás, Ovidius nevezte a Múzsákat Aonidesnek.)³⁶ És Kazinczy nagy, mert... A párhuzam itt megszakad. Fogalmunk sincs, hogy miért nagy, ennek nem adja meg az okát, csak annyit mond, hogy *miként* nagy: „mint Hazádnak legnemesebb Fija”. Az első két szakasz Kazinczynak csak az egyik tulajdonságáról szólt, a másiktól hallgatott. Az sem derül ki, hogy a két tulajdonságnak – már azon kívül, hogy jó tulajdonságokról van szó – mégis mi a köze egymáshoz. Ez a versszak az égbe feljutott Kazinczy képéhez tér vissza: maga Ganümedész, azaz az istenek pohárnoka ad neki inni. Persze a fogalmazás itt is bizonytalanságban hagy: „E’ két tulajdon kéri meltan / A’ Ganiméd’ poharát az égben.” És megkapja? Vajon hozzájutott ahhoz, ami jár neki? Berzsenyi csak leírta, hogy Kazinczy miképpen istenült meg? Vagy inkább szeretné, ha megistenülne, de ez még nem történt meg?

Az utolsó szakasz csak részben válaszol ezekre a bizonytalanságokra. Kazinczy nyomdokain ott lebeg Berzsenyi múzsája: „Nyomdokidon lebegő Camenam!”³⁷ Tehát Berzsenyinek, a költőnek alakja itt belép a versbe. Itt nincs is értelme szemérmesen lírai énnak nevezni a beszélőt: Kazinczy meghatározása a Berzsenyi nevű figurát fog-

34 HOM., *Il.* 6,411–430.

35 Ovidiusnál Ió történetében bukkan fel Argus: Iuppiter, hogy elrejtse Iuno elől, ünővé változtatta kedvesét, s Argusra bízta őrzését. A százszemű pásztornak mindig volt olyan szeme, amely nem aludt el. Ekkor Mercur leszállt az égből, és nádsípján elbűvölő dallamot játszott, s Arcadiáról énekelt, amivel elaltatta a szörny összes szemét. Mercur ezután megölte Argust. OVID. *Met.* 1,568–746.

36 OVID., *Met.* 5,333.

37 A Camaena Livius Andronicus latin Homérosz-fordítása óta felel meg a múzsának, Horatius is így hivatkozza – HOR., *Carm.* 2,16.

ja meghatározni. A „senge virágok” az 1808-as kötet következő versei lesznek, s a tanítvány mintegy a nyomába szegődik a nagy elődnek, hogy hasonlóképpen istenüljön meg. Csakhogy Kazinczy megistenülése közel sem volt egyenes vonalú. Az óda hozta az alcaicumtól elvárható patetikus hangnemet, de a formának azt a sajátosságát is továbbvitte, mely nem engedi a gondolatot lenyugodni.

Az 1808-as szövegváltozat tehát felépíti a neoplatonikus *exaltatio* lehetőségét. De csak a lehetőségét. A mítoszok ősi költője nehezen körvonalazható, teret és időt átszel, világokat újraalkot, és istenné válik. Berzsenyi felajánlja saját költészetét – ez egyértelmű. Az, hogy akit követ, mely úton és hova halad, már kétségesebb. Ezzel a retorikai módszerrel, mely mítoszok itt-ott destruált töredékeiből épített nagyszabású dicséretet Kazinczy számára, el lehetett érni azt a hatást, hogy míg a cél (a megistenülés a költészet révén) viszonylag egyértelműen jelöltetett ki, ennek mikéntje nyitva maradt. Ha minden jól megy, az olvasó azért is lapoz egyet az 1808-as kötetben, mert az érdeklő, hogy miként is kell érteni a költészetnek azt az erejét, melyet Kazinczy célzott meg, s vajon miként közelít majd ehhez az éppen forgatott lapok szerzője.

(ideális tájakon – Magyar Ország)

A *Magyar Ország* című költeménynek csak az 1808-as változata ismert. Ebben kétségkívül Magyarország a tejjel-mézszel folyó Kánaán – a *fertilitas Hungariae* toposza jelenik meg.³⁸ Gazdag arany hantok, bőség ragyogó kürtje, egész Európa irigykedik a roskadozó csűrök láttán. A táj idealizálásának antik párhuzamai is kifejezik a *locus amoenus*, az *Ideallandschaft* kultúráját:³⁹ szinte tájképet fest elénk a költemény. Ceresnek ugyanúgy megadja ikonológiai ismertetőjegyét (búzakalászból font koszorú), miként Bacchushoz is társítja a teli poharat. Mintha csak egy korabeli metszetről vagy olajképről ugrottak volna el ők ketten. Sébastien Bourdon 17. századi festményén például (a budapesti Szépművészeti Múzeumban) egy Pán-szobor előtt állnak ők ketten, körülöttük az ünneplők, egy kisfiú poharat nyújt Bacchusnak, a búzakoszorús Ceres nézi, amint egy kecskebak felöklel egy fiút. Idill és az idillből való kilépés vadsága, szép és rút egymást ellentétező módon van jelen.⁴⁰ Persze Bourdont Berzsenyi nyilván nem látta – az ikonológiai közhelyeket viszont ismerhette. S nála a kép nem a rút irányába rajzoltatik tovább, mint a francia festőnél. Bár Pán megjelenik, ő itt mint Arcadia ura tűnik fel, mint földműves, akinek barmai vetekednek a világ bármely más tájának jószágaival. Bár felmerülhetne a rút, a vad, az ösztönös betörése – ez nem történik meg.

Arcadia – Arábia – Kárpátok – Peru. A mesés kelet kincsei szemben előbb a görögös idillel, majd annak földi ismétlésével, a Kárpát-medencével. Az istenek között

38 A toposzról lásd IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 223–233.

39 Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, 8. kiad. (Bern: Francke, 1973), 191–209. Lásd CSETRI, *Nem sokaság, hanem lélek*, 179.

40 Szépművészeti Múzeum, Régi Képtár, ltz. 691.

is egyre nagyobb távlatok húzódnak: Ceres, Bacchus és Pán mellé „Olimp Ura”, azaz Zeusz-Iuppiter érkezik, majd Tellus, a földanya. Az istenek ontják a jót, Tellus már egyenesen pazarolja:

Minden jót valamit hint az Olimp Ura
Minden jót, valamit Tellus az emberi
Taplálásra teremt néked az Istenek
Bőv mertekje pazarl büszke határidon.

A kép már-már hiperbolikus: az Istenek bő mértéke pazarol. Ha mértékkel mérik, akkor miként lehet mégis pazarló? Ha bő mértékkel mérik, lehet, hogy tékozolják? Amikor a természet áradó bősége már minden földrajzi képzeletet bejárt, amikor a lehetséges isteni tökélyre feljutott, akkor jön Magyarország politikai rendszerének dicsérete. Merényi Oszkár bemutatta, hogy Magyarország természeti adottságairól Berzsenyi hasonlókát olvashatott már Karl Gottlieb Windisch tankönyvében, melyet még Sopronban forgatott.⁴¹ Persze érdemes ehhez hozzátenni, hogy Berzsenyi a magyar táj közhelyeit halmozza itt egymásra, s felesleges a konkrét olvasmányélményeit keresnünk. Már a versnyitányról megállapította Kovács Sándor Iván – némileg eltúlozva a dolgot –, hogy Gyöngyösi István *Kesergő Nymphájának* „átvette [...] egész incipitjét”.⁴² Ez nyilván erős túlzás, ugyanakkor a patrióta hagyomány közhelytárának ismerete mindenképpen figyelemre méltó. Berzsenyi voltaképpen kulturális és imagológiai közhelyeket halmoz egymásra. (Az efféle áradó képhalmozás gyakori nála.) Mindez azonban nem egyszerűen a *locus amoenus* érzékletes leírása, hanem előkészítése annak, hogy a magyar politikai berendezkedést dicsérhesse.

A természet dicséretének áradó gazdagsága folytatódik a vers második felében. Titusok őrzik a népet: Berzsenyinek ez kedvenc hatalmi metaforája. A többes szám maga is halmozati: nem lehet ugyanis tudni, hogy melyik császárról van szó. Titus a mértékletes uralkodó mintaképe Berzsenyinél több más versében is. Azért is tette többes számba, mivel egyszerre utalhatott több egymást követő római császárra is: Titus Flavius Vespasianus (69–79), Titus Flavius (79–81), Titus Flavius Domitianus (81–91). Az ő uralkodásukhoz kötik a római történelem aranykorát – legalábbis Suetonius császáréletrajzaiban ezt olvashatta. Ennek a hosszú békés történelmi korszaknak a magyar analogonja Mária Terézia uralkodása. Berzsenyi számára az ő hosszú uralkodása hasonló példa volt, mint a Titusoké Rómában. A királynő uralkodásának ilyen aulikus értékelése teljesen általános volt a korban. Utóbb, immár II. József után (akiről nem melleleg Berzsenyi csökönyösen hallgat) Mária Terézia korszaka valamiféle történelmi aranykorra vált az emlékezetben, amikor a nemesi rendek és az uralkodó között zavartalan és harmonikus volt a viszony. A vers e szövege 1808-as, Mária Terézia szűk harminc éve halott. Vajon miért nem ejt szót az utódokról konkrétan? Magyarország Éden (7. sor), a törvényt és a koronát (a hatalmat) „Chérubim Őr fedi”, azaz a Menyor-

41 BERZSENYI, *Költői művei*, 364–365.

42 KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, „»S merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának«,” *Új Forrás* 32, 7. sz. (2000): 88–102, 102.

szágot őrző angyalok öröködnék felette. A szöveg jelenben beszél – s nincs semmi okunk kételkedni abban, hogy komolyan: „Törvény[,] nem hatalom kénnye uralkodik”.

A vers zárata azonban mégis egy hiánnyal vet számot:

Óh bár vajha kies gyöngy koszorud között
Még egyg illatozo ro'ssa fakadna ki;
Szállnának le reád Grecia Isteni
Kik hajdan le hozák Attika földre
A' nagy Mestereket, 's bölts tudományokat
Akkor Tsillagokat hatna Kevély fejed,
'S el bámulna reád a' Zenit és Nadir.

Itt derül ki, hogy voltaképpen csak Magyarország adottságai jók. Földrajzi és politikai adottságai. A „Mesterek, 's bölts tudományok” a művészetek és gondolkodók világa. Ahhoz, hogy a neoplatonikus *exaltatio* végbemelessen („Tsillagokat hatna Kevély fejed”), bizony olyan dolgokra volna szükség, melyek teljesen hiányoznak.

Csetri Lajos éles következtetése: „A nemesi önelégültséget tehát »alattomos« (rejtett) bírálatával a számára mint a széptudományok egyik képviselője számára egyik legfontosabb terepnumon, a kulturális elmaradottságunk területén ássa alá.”⁴³ Az észrevétel jogos, s ha melléteszük az ikonológiai hagyomány emléke és a leírt éden közötti ellentmondást, akkor úgy is fogalmazhatunk, hogy e vers Poussin árkádiai pásztorainak híres csodálkozását ismétli meg.⁴⁴ A vidékünk csodás, a barmaink szépen nőnek, a csűrök gabonával telve – de valami hiányzik innen. Ugyanis ide – egyelőre – nem a halál tör be, hanem a tudomány és művészet hiánya teszi „értelmetlenné” a tájat. A *locus amoenus* ugyanis csak a kultúra közvetítésével tárulhat fel, s ilyenformán épp azt a kulturális terméket olvassuk és értelmezzük, mely meghaladja annak önmagában vett létezését. Egy tehén, egy búzakalász, a törvény – ezek önmagukban értelmetlenek. Szükség van a kultúra szintet emelő teljesítményére. Ezért is jogos Csetri megjegyzése (amely bírálja a szakirodalom más beállításait): „Számomra például valószínűbbnek látszik, hogy Berzsenyi kitartó, az egész életén keresztül végighúzódo tudománykultusza ősi forrásokból táplálkozik, mint a felvilágosodás nagy mozgalma; mégpedig a platonizmus szókratészi észkultuszából.”⁴⁵

Ezt annyiban lehet árnyalni, hogy e verset is a kötet kompozicionális elemeként értjük. Hiszen később a kultúra értelmezési lehetőségei számos formában fognak visszatérni. A pusztai táj – legyen bármily ideális is – önmagában nem értelmes. Ennek politikai dimenziói egyértelműek: a szabad ország, a szabad nép és a bölcs kormányzás is csak a kultúra révén fejlődhet tovább. S van emellett még egy vonatkozás, mely fájóan hiányzik

43 CSETRI, *Nem sokaság, hanem lélek*, 181–182.

44 Lásd Erwin PANOFKY, „Et in Arcadia ego: Poussin and the Elegiac Tradition”, in Erwin PANOFKY, *Meaning in the Visual Arts: Papers In and On Art History*, Doubleday Anchor Books, 295–320 (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1955).

45 CSETRI, *Nem sokaság, hanem lélek*, 182.

a képről, melyet Berzsenyi az országról festett. Ez pedig az egyén és az egyéni érzelmek. Ismétlem: nem önmagában a versből hiányzik, hanem a kötet logikája és későbbi kifejlése mutatja meg igazán e hiányt. Az árkádiai tájnak része volt a szerelem, itt azonban Venus nem tűnik fel. Sine Cerere et Baccho friget Venus – Ceres és Bacchus nélkül Venus fázik. A terentiusi közhelynek⁴⁶ szintén nagy ikonológiai hagyománya van. Ilyenformán az árkádiai táj nem pusztán a kultúrának (művészeteknek és tudományoknak) az egyelőre potenciális háttere, de a szerelem is hiányként jelentkezik. Ha valaki egyben olvasa az 1808-as kötetet, később meg fogja találni e probléma kifejtését is.

(történelmi időben – A tizen nyoltzadik század)

A Magyar Ország párverse A tizen nyoltzadik század. Előbbi a tér erényeit, utóbbi a történelmi idő fordulóját, azaz az időt magát dicséri. Berzsenyi együtt vetette el őket. Talán – amellet, hogy Kazinczyra is hallgatott – a Magyar Ország kompozicionális helye nem volt meg a továbbiakban, talán A tizen nyoltzadik század által megénekelt történeti idő túlságosan is távol került a kiadás idejétől. Merthogy a százados ének, a *Carmen saeculare* Horatius ismert ódája óta műfaji hagyomány: a naptár fordulóján újra lehet definiálni a jelent, vissza lehet nézni egy történelmi korszakra, a lokális globális perspektívába lehet helyezni. Nézzük ebben a sorrendben!

A szöveg a „századok istenét” szólítja meg, azaz magát az időt:

Század hanyatlik, már küszöbén vagyunk
Bamult korunknak, századok' Istene!
Buzgó örömmel feltekéntek,
S titkaidat huraim tsudalják.

Népek születnek, Tronusok omlanak
Lehelletteddel, 's a' te szemöldöked
Világokat ronthat s teremthet
A' nagy idők folyamit vezérlnén.

Rejtély, hogy pontosan ki is ez az istenség. A világokat teremtő és elpusztító isteni tekintet egyszerre lehet keresztény és antik utalás. Isten szeme a Szentháromság-ábrázolásokban a teremtő és gondviselő Úristen jelképe. Talán a lutheri teológiának arra a vonatkozására is utalhat, miszerint Isten a jó és gonosz cselekedetekben, bár hatásukat tekintve persze különbség van köztük, egyaránt jelen van. Az antik szövegekben az istenek tekintetének mindig kitüntetett szerepe van.⁴⁷ Berzsenyi talán Horatius egy helyére utalt, ahol Iuppiter szemöldöke is megjelenik:

⁴⁶ TER., Eun. 732.

⁴⁷ Az antik istenek tekintetének mélyreható analízise: Helen LOVATT, *The Epic Gaze: Visison, Gender and Narrative in Ancient Epic* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), különösen: 29–77, doi: [10.1017/CBO9781139060080](https://doi.org/10.1017/CBO9781139060080).

Regum timendorum in proprios greges,
reges in ipsos imperium est Iovis,
clari Giganteo triumpho,
cuncta supercilio moventis.⁴⁸

Akárhogyan is, Berzsenyinél az idő teremt és pusztít, azaz a világot folyamatos mozgásban tartja. A kérdés már csak az, hogy ez a mozgás emelkedő vagy éppen ereszkedő pályára állít. Gyönyörű kiazmus itt: miközben a század hanyatlík (az idő szükségszerűen halad előre), aközben az ország ellentétes pályára kerülhetett. Az idő hanyatlása hívja fel a figyelmet arra, hogy a nemzet ideje hasonló pályát járhat be. Innen van az az időszenbesítő logika, amely a magyar patrióta költészetnek visszatérő formulája, s melynek már a reformáció korában voltak előzményei a magyar költészetben. Berzsenyi is előbb a nemezt sülyledésének történetét villantja fel („Már sirba szállott hajdani nagy nevünk”), hogy aztán annál heurisztikusabb legyen a történeti kilábalás. (A patrióta költészetben ennek persze az ellenkező variánsa is létezik. Hogy mást ne mondjak, a *Hymnus Kölcseytől*, miközben beszélőjét a 16–17. századi hitviták világába pozicionálja, előbb hozza a történelem aranykorát, majd a bukás elemeit egy romlott kor megalkotására. A kérdés ott is az: az idő mit hoz ki történelemből.)

A 18. század, a vers témája voltaképpen a fordulat ideje: a haza feltámadása. Némi-
leg leegyszerűsítő ez persze, de a töröktől való szabadulás lezárása, a Habsburgok elleni utolsó nagy lázadás mégiscsak a század elejére estek – s a század közepén eljött Mária Terézia kora. Ha az előző verssel olvassuk ezt össze, akkor itt még kontúrosabban rajzolja fel a nemzeti nagyság mítoszát. Mária Terézia kora Periklész kora lesz, s Saturnus támad fel általa:

Révpartra hoztad, Trézia karjain
Köztünk Perikles napjai nyiltanak
Saturnus áldatt lelke jött fel,
'S Verbe merültt mezeinkre szállott.

A titusi kép is ismétlődik az előző versből. Itt ráadásul konkrétan meg is tudjuk, hogy I. Ferenc király volna a titusi, azaz bölcs uralkodó.

Persze Berzsenyi itt becsempészi annak a lehetőségét, hogy ez nem elegendő. Periklész kora a peloponnészoszi háborúba torkollt, így utána Athén hanyatlása jött el. Saturnust saját gyermekei taszították le trónjáról, hogy aztán száműzzék is. Ennek az aranykornak a leírása azzal az eszközzel van leírva, amit Horváth János *A' közelítő tél* kapcsán negatív festésnek nevezett.⁴⁹ Nem azt látjuk, hogy milyen az aranykor (mint az előző versben), hanem hogy milyen nem:

48 HOR., *Carm.* 3,1,5–8.

49 HORVÁTH JÁNOS, *Berzsenyi és íróbarátai* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 73.

Ditső szabadság Temploma lett Hazánk
Nem dultak ádáz pártot ütő hadak
A' szent rokonvér nem kialtott
A' babonák tüze közt az égre.

Nem sokkal később további figyelmeztetés érkezik, amikor ismét az idő hatalmára hívja fel a figyelmet:

Nézd mely hatalmas népeket eltörült
Körültted e' nagy 's ritka idő szakasz
Nézd mely vízszontság kénnye játszott
A' leg erősb szegelet kövekkel.

A teremtő-rontó idő ez ismét. Az, ami *nem* vagyunk, azok lehetünk tehát. S hiába a jelen dicsősége, szemben a múlt bukástörténetével, Saturnus és Periklész története is arra figyelmeztet, hogy nincs messze a következő sorsfordulat. Az egyszer fent, másszor lent történelme ez, a forgandó szerencsének a megénekelt 18. században még oly népszerű toposza. A jelen a század fordultával múlttá válik, s komoly tétje van annak, hogy sikerül-e az aranykor felett örködni.

A verszárlat bizakodásra szólít fel:

Bizzál 's virágzóbb századokat reméllj
Eldödeidnek szép kora vissza tér;
Tsak lelleden tartsd mennyi sok szent
Vérbe került az igaz ditsőség.

A történelmi idő szabályai pedig azt üzenik: hanyatló korszak következik.

(a történelem jelene – Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás)

A következő vers, a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* 1803-as szövegváltozatát már egy korábbi tanulmányban tárgyaltuk, itt és most legyen elegendő a kompozícióban elfoglalt helye felől vetni rá egy újabb pillantást.⁵⁰

Ez a vers a történelmi idő merőben új változatát mutatja be. Itt is van aranykor, de itt az idő már egyenes vonalú, s közel sem megnyugtató a helyzet. Először is az aranykor a múltban van, s maga is egy folyamat része. Nagy Lajos uralkodása alatt indult, majd Mátyással teljesedett ki. Helicon, urbanitas – nagy királyaink Rómát és Athént építették fel. Ami még a *Magyar Ország* jelenbe inszcenírozott vidékéről hiányzott, az itt a múltban és elmúltként

50 VADERNA Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 721–768, 762–767.

szerepel. A műzsák, a tudomány és a hatalom együtt voltak jelen – de csak voltak. Váratlanul a „durvaság”, ami itt kulturálatlanságot jelent, pusztulásba dönti a hazát:

'S Egyszerre e' Nép melly Hunyadink alatt
A' leg kevellyebb poltzra emelkedett;
A' durvaságban veszni tért 's ment
Két meg utált Tseh Király kezében.

A múlt és jelen, dicsőség és dicstelenség itt egy másik ellentéppárral kontaminálódik. A kultúra és a durvaság feszülnek egymással szembe, az *urbanitas* a póriasággal („Durva nép”). Két versszak fejtegeti ezt az összefüggést, de e kettő nyitva hagyja, hogy mi is történt a magyarokkal, akik „veszni tértek és mentek”:

Pallás 's Apolló nemzik az istenibb
Böltset s erősebb bajnoki lelkeket
Ők nemzik a' Márs pallosával
Bírni tudó fejedelmi embert.

A' Durva nép közt sorvad az emberi
Leg szebb tehetség, nem születik soha
Ott Socrates, 's nagy Tulliusnak
Nem szabad ott nemesen buzogni

Az egyik szakasz az istenek, a másik az emberek szintjén fogalmazza meg az összefüggést. Az utolsó szakaszban ismerős uralkodói nevek térnek vissza:

Cátó temérdek lelke le görbed ott
Nem áldhat a' föld böltz fejedelmeket
Nem támad ott Titus s Trajanus;
Durva Nerók vasigája büntet_[1]

Titus a két megelőző, Traianus az előző versben szerepelt. Berzsenyi a regnáló Habsburgokat jellemezte antik mintáival. Itt még Nero jelenik meg hirtelen, aki rabságba taszít egy nemzetet. A *Magyar Országban* a zsarnokság egy már elkerült lehetőség volt, itt a jelen maga. A *tizen nyoltzadik században* az idő a szerencse forgandósága és az érények összjátéka vezette a nemzetet egyszer fel, másszor le, itt az aranykor után csak a pusztulás áll, a kilábalás reménye nélkül.

Berzsenyi azzal játszik, hogy nem világos, a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* zárlatának jelene a saját korának a jelenével azonos-e, vagy pedig általános szabályokat alkot a romlásra. A dolog tétje nem kicsi. Amennyiben sikerül a jelenünkben olyan történelemalkotó államférfit találni, aki „fejedelmi ember” lehet, aki képes a harci érények mellett a kultúrát is építeni, akkor esetleg van esély a zsarnokságból és barbárságból való kilábalásra.

És ez a tétje a következő, G. Festetics Györgyhez című költeménynek. A vers egy megszólítással indít: Festeticset szólítja fel arra, hogy örvendjen. Minek örülnön? Az első versszak szerint a saját győzelmének: „Győztél, le romlott a’ buta Tzimborá”. Azt ugyan nem tudjuk, hogy a buta társ vagy barát ki volt, mindenesetre veszített. A következő szakasz segíthet: „A’ földnek ádáz kölykei bértzeket / Szórtak”. Az utalás nyilvánvalóan a világteremtés misztériumához vezet vissza, Gaiától, a „föld”-től származtak az első istenek. Ám Berzsenyi ismét bátran nyúl a mítoszhoz. Kik ezek az „ádáz kölykök”? Gaia önmagából szülte meg a hegyeket és a tengereket. Gyermekait, a titánokat és titaniszokat Uranos a föld mélyére kényszerítette, ám ők Kronos vezetésével fellázadtak. Mindemellett Gaiának számos más gyermeke is volt. Nem segít a következő részlet sem:

de Pallas mennyei fegyvere
'S a' szent igazság titkon égő
Mennyköve porba temette őket

Pallasz Athéné a titánok harca után született, tehát nem tudni, kiket temettek porba fegyverei. Ő közismerten Zeusz fejéből pattant ki fényes fegyverzetben, sisakban dárdaival és aegisszel (pajzzsal).⁵¹ Héraklész ugyan legyőzte még Gaia más gyermekeit, a Gigaszokat is, de az ő fegyverei Héphaisztosztól, Apollóntól és Hermésztől származtak. A „szent igazság égő / Mennyköve” talán Zeusz fegyverére, a villámra utal, melyet valóban bevetett a Kronosz elleni harcban. Gondolhatunk sok mindenre – mindenesetre nem egyértelmű az utalás. Berzsenyi itt egyfelől érzékelhetővé teszi, hogy Festetics isteni ereje az igazságban és bölcsességben rejlik. Másfelől a konfúzus mitológiai háttér ismét elbizonytalanítja, pontosan miben is állhat ez az igazság és bölcsesség. A tét itt sem kicsi: hiszen a jelen regnáló isteneire való utalás mögött ott van az apák ősi és történetileg zavaros ideje, mely egyszerre volt pusztító (a bércek feldúlattak) és aranykor (az előző vers konkrétan utalt is ezen aranykorra, Saturnusra-Kronoszra). Kérdés az is, hogy Festetics „buta Tzimborá”-ja vajon milyen viszonyban áll ezzel az ősi mitológiai kerettel. Ezért is van szükség arra, hogy a vers újrakezdje gondolatmenetét.

A második nekifutás a felszólítás megismétlésével indul: „Örvendj”. Itt meg is mondja a vers, hogy a forgandó szerencsét a nemzetnek sikerült mintegy kikapcsolnia. Ezzel új megvilágításba helyezi *A tizen nyoltzadik század* és a *Nagy Lajos, és Hunyadi Mátyás* közötti felfogásbeli különbséget. Az első változat szerint a szerencse forgandósága határozza meg a történelmet, a második szerint az aranykort a hanyatlás követi, s most itt áll a harmadik – a felívelő történelem képe, mely kikapcsolja a szerencse sodró történelmi végzetét: „Örvendj szerentsénk talp köve szirton áll”. A kép sokatmondó: Berzsenyi más verseiben is feltűnik a tengeren hánykolódó hajó költészeti toposza, itt azonban a tengerből egy szirt emelkedik ki, mely mintegy meg is állítja a hullámok sodrását, mintegy élére állítja a szerencsét. Kétféleképpen is lehet ezt érteni: egyfelől a

51 HOM., *Hymn.* 28; PIND., *Ol.* 7,35.

szirt ellenáll a hullámok támadásának, másfelől a történelem mégiscsak egy hullámozó tenger. Az első két versszak mitológiai bizonytalansága (hol is van az aranykor?) itt is keskeny földre horgonyozza le a nemzet sorsát.

E ponton azonban már azt is megmondja, mi alapozza meg a szerencse forgandóságának leállítását. Ez itt a magyar nyelv („Nyelvünk[,] Atyaink Ajka fel oldatott”), utóbb még a tudomány és az ősi erkölcs ápolása („Mennyit köszonhet néked e’ Nép / Nyelv, tudomány, Magyar Ősi Erkölts!”). A következő versszakok ezt fejtegetik. Előbb a „nyelv” elől futnak el „denevérek”. A sötét tehát oszlik. A múltban sötétség uralkodott, ellenségeink legyőztek („A’ durva ellenség haragja / Néma homály kebelébe zárta”), a „vak idők”, tehát a sötétben töltött idő áll szemben a dicső jelennel. A múlt bűneit könnyebb definiálni: a *natio* mint a közösség imaginált fogalma az ősi erkölcsök patrióta képzete mellé az ekkoriban közhellyé váló nemzeti nyelv és tudomány problémáját veszi fel. Ezzel a kultúrát, mely a korábbi versekben még általános és elvont volt, itt egy konkrét értékrendhez köti hozzá (bár azt már nem mondja meg, hogy ez az értékrend miben is áll).

Az utolsó három szakasz konkrét történelmi helyzetet elemez:

Ezt végre látván a’ Haza Böltsei
Gatokba zártak a’ veszedelmes árt,
’S Őrangyalunkat vissza hozták
A’ diadalmi kapun Budára.

Az utalás viszonylag egyértelműen a diétára összeseregglő nemesi rendekről szól.⁵² A „diadalmi kapu” antik utalása persze nem referencializálható – Budán nem volt, nincs ilyen –, a magyar főváros így lesz az antik kultúra, Róma örököse. (Ezt az utalást összeolvas-hatjuk az előző költemény *urbanitas*-gondolatával.) Festetics a bölcsek egyike. (Talán a „buta Tzimбора” az egyik felső táblai tag lehetett?) A dicséret itt megintcsak konkrét:

Nagy rész te munkád, a te Eszed ’s Erőd.
Melly példa voltál, esmeri Nemzedet
Mennyit köszonhet néked e’ Nép
Nyelv, tudomány, Magyar Ősi Erkölts!

Pallyánk ohajtott tárgya mosolyg reánk,
Vár a’ Ditsőség Trónusa, mennj s vezér!j!
A’ véghetetlen szazadoknak
Nagy neved érdemit által adad.

52 A vers datálása kapcsán merült fel ez a kérdés élesen. Ugyanis ez az egyetlen adat, az országgyűlés helyszíne, mely valóban időhöz köthető: az 1807-es diétát tartották Budán. (Ezért tévedése Négyesy Lászlónak a költeményt 1805-re datálni, lásd NÉGYESY László, „Keszthelyi Helikon”, in *A magyar irodalom története*, 2. köt., *Bessenyei felléptétől a kiegyezésig 1772–1867*, szerk. BEÖTHY Zsolt, 230–245 [Budapest: Athenaeum Könyvkiadó Vállalat, 1896], 145; BERZSENYI, *Költői művei*, 551.) Ugyanakkor ismét felhívjuk a figyelmet arra, hogy Berzsenyi a verseit idővel átírta: így e költemény alapjai is visszanyúlhattak távolabbi, mára ismeretlen szövegállapotokra.

Az előző versekben és ebben eddig az időnek három különböző képzeje jelent meg, az utolsó sor egy negyedikre utal: a századok által őrzött dicsőségre. Tehát azáltal, hogy Festetics kimozdította abból az időből a magyar történelmet, melyben az koncipiálódott a korábbi versekben, egyrészt megállította a történelem menetét, a jelen eredményeit rögzítette a jelenben, másrészt saját magának is biztosította ezt az időn kívülre lépést.

(a kompozíció)

Berzsenyi 1808-as kompozícióját érdemes egymást kiegészítő, korrigáló, egymással párbeszédet folytató költemények sorozataként olvasni. A versek tétje az, hogy tárgya (az egyén, a történelmi szereplő, a haza) képes-e a létezésnek egy magasabb szintjére fellépni. Ennek háttere egy organikus világkép, ahol a létezők nagy láncolatában kell és lehet feljebb és feljebb emelkedni. A deifikáció, a megistenülés visszatérő problémája a verseknek. Kérdés, hogy ki istenül meg milyen körülmények között és milyen eszközökkel. Ki? Lehet egyén és közösség, de lehet a közösségi ember is az, aki felemelkedik (*ascensio*) vagy éppen lesüllyed (*descensio*). Milyen körülmények között? Az állapot változásának lehetnek objektív és szubjektív kritériumai. A történelmi helyzet az, ami meglepő variabilitást mutat Berzsenyinél. Egyfelől kitapinthatók egy aulikus történet szemlélet stabil keretei, a Habsburgokban való bizalom, másfelől a magyar történelem tágabb keretek között értelmezése, ahol a magának a történelemnek, az időnek különböző felfogásai szerint különülnek el interpretációs lehetőségek. És végül milyen eszközökkel? Az *ascensio* lehetőségei részben a versekben leírt objektív és szubjektív adottságok. Az, hogy egy történelmi szereplő milyen helyzetben van, milyen a jelleme, milyenek az erényei; az, hogy egy tér milyen adottságokkal rendelkezik – ezek adottságok. Van az *ascensiónak* azonban egy másik oldala is. Ez pedig az, hogy a nyelv a költészet közvetítésében jön létre. Tehát a költészet – nevezzük bár ezt orphikus vagy pindaroszi hagyománynak – olyan energiákat szabadít fel, mely egyfelől leírhatóvá, elbeszélhetővé teszi az *exaltatio* folyamatát, másfelől pedig a megistenülés éppen azáltal történhetik meg, hogy a versben formát kap. Innen van, hogy Berzsenyi költészete folyamatosan olyan képek és képzetek kiépítésén fáradozik, amelyek valamiképpen az átmenetet fejezik ki. E képek nem rögzítik a jelentést, hanem a valahonnan valahová tartást mutatják meg. Ezért is van, hogy Berzsenyi meglepően szabadon bánt a mitológiával is. Számára a mitológia nem egy szilárd és változhatatlan alap, amelyre felépülhet a neoklasszicista világ költészete, hanem olyan képek és narratívák együttese, mely maga is mozgásban van. Ismét csak: a mitológia kifejezi a mozgást a létezésben, de létre is hozza azt. Berzsenyi költészete ezért ugrál a létezés szintjei között is, egyik sora mitológia, másik képe teljesen hétköznapi, harmadik megjegyzése történeti. A folyamatos változás esztétikája épít fel képeket, verseket, problémákat és kompozíciót.

„Buzdítottván a’ nagytekintetű Tudós Társaság által”

Akadémiai bírálatok Sebestyén László fordításairól

LENGYEL Réka

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

“Encouraged by the honourable Learned Society.” Translation criticism in the early years of the Hungarian Academy of Sciences (on SEBESTYÉN László’s translations of DELILLE and POPE)

Abstract | Since its foundation, the Hungarian Academy of Sciences (formerly known as the Hungarian Learned Society) has undertaken to encourage the preparation of Hungarian translations of valuable literary and scientific works, to ensure their quality and to publish the texts deemed to be the best. News related to this was regularly published in the Society’s yearbooks, including lists of works to be translated into Hungarian. The published minutes of the meetings reveal that several members of the Society participated in the evaluation of the received translations at one time, and a good number of these evaluations have survived in the Academy’s Manuscript Archive. Below I will present two unknown documents from this unique source material of 19th-century literary criticism. In the 1820s and 1830s, a little-known translator, SEBESTYÉN László (1768–cc. 1840), prepared translations of Jacques DELILLE’s *Les Trois Règnes de la nature* (1808) and Alexander POPE’s *An Essay on Man* (1733–1734). The Hungarian versions were sent to the Scientific Society for evaluation. The manuscript of the former was preserved, while that of the latter was lost. TOLDY Ferenc and VÖRÖSMARTY Mihály wrote reviews of the DELILLE translation, and ALMÁSI BALOGH Pál wrote a review of the POPE translation (which includes his prose translation of some passages). An important result of the research is that, based on BALOGH’s review, it was possible to identify SEBESTYÉN’s POPE translation, which was published in a literary journal in 1837 anonymously. The evaluations of all three critics are unanimous: they criticize the translator’s wording, but they encourage revisions of the texts. The academic documents include two letters from SEBESTYÉN, which I am also publishing, along with the excerpt from the preface to *The Three Kingdoms of Nature* on his principles of translation. Each of the personal documents and reviews provides a valuable contribution to the understanding of the history of literary translation, criticism and language in the first half of the 19th century, and at the same time to the examination of the Hungarian DELILLE and POPE reception.

Keywords | 19th-century literary history, translation criticism, Hungarian Academy of Sciences, SEBESTYÉN László, Jacques DELILLE, Alexander POPE

A Magyar Tudós Társaság megalapításától kezdve felvállalta értékes szépirodalmi és tudományos művek magyar fordításai elkészítésének ösztönzését, azok minőségének biztosítását és a legjobbnak ítélt szövegek megjelentetését. A Társaság évkönyveiben rendszeresen közöltek ezzel kapcsolatos híradásokat, többek között listákat magyarra átültetendő munkákról. A gyűlések kiadott jegyzőkönyveiből kiderül, hogy egy időben több tag vett részt a beérkezett fordítások elbírálásában, s e bírálatok szép számban fennmaradtak az Akadémia Kézirattárában. Az alábbiakban két ismeretlen dokumentumot adok közre a korabeli irodalomkritika történetének ezen egyedülálló forrásanyagából.

Az 1820-as, 1830-as években egy kevésbé ismert fordító, Sebestyén László elkészítette Jacques Delille *Les Trois Règles de la nature* (*A természet három birodalma*, 1808), valamint Alexander Pope *An Essay on Man* (*Értekezés az emberről*, 1733–1734) című műveinek magyar változatait, és beküldte őket bírálatra a Tudós Társasághoz. Az előbbi kézírata megőrződött, míg az utóbbi tudomásom szerint elveszett. A Delille-fordításról Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály, a Pope-átültetésről Almási Balogh Pál írt véleményt (az utóbbi tartalmazza néhány szövegrész tőle származó próza fordítását). A kutatás fontos eredménye, hogy a Balogh-féle vélemény alapján sikerült azonosítani Sebestyén Pope-fordítását, mely a *Koszorú* 1837-es évfolyamában a fordító megjelölése nélkül jelent meg. A bírálatok közül ez idáig csak Vörösmartyé jelent meg, ez a legrövidebb és a legkedvezőbb vélemény. Mindhárom kritikus értékelése egybecseng, amennyiben nem tartják közreadhatónak a fordításokat, egybehangzóan bírálják a fordító szóalkotásait, de biztatják a szövegek átdolgozására. Az akadémiai iratanyagban megtalálható Sebestyén két kísérőlevele, ezeket szintén közlöm *A természet három birodalma* előszavának a fordító alapelveiről szóló részletével együtt. A személyes dokumentumok és a bírálatok értékes adalékokkal szolgálnak a 19. század első fele műfordítás-, kritika- és nyelvtörténetének megismeréséhez, s egyúttal a hazai Delille- és Pope-recepció vizsgálatához.

A Magyar Tudós Társaság fordítói programja

Az akadémia létrehozására irányuló javaslatokban a kezdetektől hangsúlyosan szerepelt a kíváncsi, mely szerint az intézmény egyik fő feladata a magyar nyelv kiművelése, ápolása, az irodalom céljaira való alkalmassá tétele. Az elsők között fogalmazta meg ezt az igényt Bessenyei György az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* című nyílt levelében, melyben amellet érvel, hogy az eredeti írásművek létrehozása vagy az idegen nyelvű munkák lefordítása nem pusztán az irodalom ügye; fontos célja a nyelvi kifejezésformák körének bővítése, fejlesztése. Bessenyei javaslatának lényegi mondanivalója a közzétételt követő évtizedekben folyamatosan napirenden volt, s természetesen módon épült be az 1825. évi országgyűlésen az akadémia ügyében elhangzott beszédekbe, majd a Tudós Társaság tényleges megalapításához kapcsolódó iratokba. A magyar nyelv ügye összekapcsolódott továbbá azzal a szándékkal, hogy a világirodalom remekművei színvonalas műfordításban váljanak elérhetővé az egyre nagyobb

számú igényes fellépő magyar olvasóközönség számára. A műfordítások készítésének előmozdítása a Tudós Társaság irodalmi programjának lényeges elemeként került az alapító okiratba:

Hogy a' tudós Társaság a' tudományokat, művészséget foganattal terjeszthesse, magyar nyelven irt különbféle munkák közre bocsátása szükséges; egyes tagjait tehát mindek felett eredeti munkák, saját elme szülemények alkotására ösztönzi, nem felejtetvén azonban velek e' mellett a' mívelt nemzetek, úgymint: a' régi görög és római, az újabb olasz, francia, angol, német 's a' t. remek tollu 's nagy hasznu Íróik fordítását, mert nyelvünket ez által is több rövidség, hajlékonyság, tömörség és kerekdedség kellemesítheti.¹

A rendszeres akadémiai munka megkezdésétől gyors ütemben bontakozott ki, és egy-két év alatt konkrét formát nyert a Társaság által hirdetett és felügyelt fordítói program. 1831 májusában hírül adták, hogy a Társaság „eddigyi jövedelméből jelesnek találandó magyar kéziratok kinyomtatására 's azok Szerzői' megtisztelésére 2000 pengő forintot fordíthatna évenként”. Addigra már beérkezett jó néhány kézirat, melyeket Döme Károly, Fáy András, Jankovich Miklós, Guzmics Izidor, Kazinczy Ferenc, Petrovics Frigyes, Toldy Ferenc, Vörösmarty Mihály, Helmezy Mihály és Bártfay László bírált el.² A következő év márciusára kijelölték a fordítandó munkákat a hat osztály tudományterületeiről (összesen 61-et). A válogatásban három fő szempontot tartottak szem előtt: az eredeti szerzők legyenek igazán kiválóak; a mű témájának legyen magyar vonatkozása; fontos volt továbbá a közhasznúság, s különösen a magyar nyelvű szakterminológia bővítése.³ A fordítókat arra kérték, hogy a legjobb, legújabb, eredeti nyelvű kiadást vegyék alapul munkájuk során. Az addig felgyűlt tapasztalatok alapján világos útmutatással szolgáltak a bírálatot végző tagok számára is. A korábbi gyakorlat elégtelensége miatt arra kérték a véleményezőket, hogy bírálatként ne a fordítások kivonátát, ismertetését készítsék el, hanem saját észrevételeiket fogalmazzák meg a szövegek erősségeiről és hibáiról, mert ebből a fordító is okulhat. Tegyenek továbbá egyértelmű állásfoglalást a fordítás kinyomtatása ügyében, és mindenképpen tüntessék fel az iratokon saját nevüket.⁴

A július 19-ei ülésig elkészült számos bírálat, melyek alapján előirányozták a fordítások szókészletének alapos vizsgálatát, és arról döntöttek, hogy addig, amíg nem készül el az akadémiai grammatika és szótár, a fordítók szóalkotásairól csak általánosságban ítéljenek, ugyanis „minden írónak magának kell a' nyelv természete szerint való új szó alkothatást ismerni”. További finomításra szorult az elbírálás menete amiatt is, hogy egy-egy, a fent említett listában szereplő mű magyarítására többen is vállalkoztak. A tagok úgy állapodtak meg, hogy a versenyt támogatják, s ha valóban

1 „A' magyar tudós társaság alaprajza”, in *A Magyar Tudós Társaság évkönyvei, 1831–1832*, 1. köt (Budapest: Trattner, 1833), 102. Itt szeretnék köszönetet mondani Csörsz Rumen Istvánnak és Tüskés Gábornak a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségéért.

2 Uo., 75.

3 Uo., 78.

4 Uo., 80.

több változat készül egy-egy idegen nyelvű munka alapján, azokat szavazással rangsorolják.⁵ További elvárás volt a bírálók felé, hogy adják írásba, feltételül szabják-e a kinyomtatásnak saját átdolgozási javaslataik végrehajtását, illetve, ha egy bíráló „valamelly kéziratot mint nem jól készült munkát, kereken visszaadandónak állít”, jelezz-e egyértelműen, mit hiányolt, s akkor „ezzel az okokat, a’ véleményadó neve nélkül a’ Társaság nevében és más Írásával közli a’ Titoknak hivatalosan”.⁶

Sebestyén László fordításai

Sebestyén László életéről nagyon kevés adattal rendelkezünk. Az 1839-ben és 1840-ben kelt, a *Függelékben* közreadott leveleiben közölt adatok alapján arra következtethetünk, hogy 1768-ban született, és 1840. június 19. után halt meg. Feltehetően Észak-Magyarországon, Nógrád vármegyében élt. Van nyoma annak, hogy gróf Gyürky István alispán mellett szolgált: 1789. május 2-án kelt levelében a gróf megbízásából felkérte Őz Pált a Gyürky fiúk tanítására.⁷ 1823-ban a Forgách család gazdatisztje volt, minden bizonynyal szécsényi uradalmukban. Szentmiklóssy Alajos, Nógrád vármegye másodaljegyzője az ez év februárja és júliusa között kelt leveleiben három alkalommal adott hírt Sebestyénről Kazinczynak. Mint írta: „A’ mi Megyénkben is újabb kedvellőji támadtak Literaturánknak. Az egyik Sebestyén László Gróf Forgách Aloyz’ Uradalmi Fő Tisztje, ki Popenak ’s Delillenak némelly darabjait fordítá metricus versekben, egy tiszta lelkű ember ’s nagy merészségű neológ”.⁸ Néhány héttel később újra említette a két fordítást (erről lásd alább), a fordító jellemzését azzal egészítve ki, hogy „[e]gy [derült], ’s tiszta érzésű Férjfiú, kit Uram Bátyám bizonyosan kedvelni fog”.⁹ A „derült” kifejezés arra utal, hogy Sebestyén is szabadkőműves volt, ahogyan korábbi munkaadója, Gyürky István is a szervezet tagja volt az 1780-as, 1790-es években.¹⁰ Az 1820-as évek elején a nógrádi értelmiség megbecsült tagja lehetett, erre utal a Szentmiklóssy által felidézett, a megyegyűlésben lezajlott jelenet:

Fő Ispánunk [Rudnay Sándor] mind a’ mellett igen víg kedvű volt. Az egybegyűlt Rende-
ket gazdagon megvendégelte, ’s a’ mi hazafiúi érzésű szép lelkét leginkább festi, a’ Táb-
la felett nekem különösen meghagyta: hogy Sebestyén Lászlónak mint Pope ’s Delille’

5 Uo., 86–87.

6 Uo., 89–90.

7 Vö. OSZK, Quart. Lat. 2312. *Commercium epistolare ... Paulum Őz*, f. 53. (Sebestyén László saját kezű levele)

8 Szentmiklóssy Alajos – Kazinczy Ferencnek, Erdőtarcsa, 1823. február 20., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt., 24:270–271 (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 271.

9 Szentmiklóssy Alajos – Kazinczy Ferencnek, Erdőtarcsa, 1823. március 21., in uo., 24:271–272, 271.

10 Sebestyén László nevét nem találjuk meg a szabadkőművesség szakirodalmában. Gyürky István 1781-től a balassagyarmati „Az erényes zarándok” páholy tagja volt, később a pesti „Nagyszívűség” és a budai „Egyesülés” páholyok munkájában is részt vett. ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon* (Budapest: Tarandus, 2012), 214, 383, 387.

Munkáji nagy érdemű fordítójának egészségéért innám, a' mit én azonnal a' legnagyobb készséggel, 's gyönyörűséggel tellesítettem.¹¹

Sebestyén 1828 májusában a mai Szlovákia területén fekvő Vilkén, 1840 júniusában Sőben (Sőjpuszta, a mai Nógrádmargitfalva korábbi külterülete) élt, ekkor kelt (a *Függelékben* közölt) levele kíséretében küldte el egyik kéziratát Toldy Ferencnek veje, Kacs Kovács Lajos (1806–1891), ügyvéd, író, jogász, az MTA első bányász tagja útján.

Egy Kotzebue-darab (*Az Aszszonyi Jakobita Klubb*)¹² mellett Sebestyén elkészítette *A varázsfuvola* magyarítását,¹³ valamint Madame de Genlis *La jeune pénitente* (1807) című regényének fordítását.¹⁴ Az említett Delille- és Pope-átültetések közül az előbbi kéziratban fennmaradt, címe: *A természet három országa, Delill Jakab francz szerző után magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik énekhez hozzá járuló tudós jegyzésekkel együtt*. Sebestyén 1828-ban az Tudós Társaságnak küldte bírálatra, ahol 1832-ben Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály készített róla egy-egy értékelést, s ezek szóbeli megvitatása után átdolgozásra visszaküldték neki. Sebestyén másik, az 1820-as években készült fordításának címe: *Az emberről való elmélkedésben tett próba, mely Pope Sándor nevezetes angol szerző után, magyar hősi versezetbe foglaltatott*. Ennek kézírata elveszett, de megvan Almási Balogh Pál bírálata, mely több rövid részletet is tartalmaz Sebestyén szövegéből, s ez alapján vált világossá, hogy a fordítás 1837-ben megjelent.¹⁵ A Tudós Társaság felhívására készült Sebestyén utolsó ismert munkája, egy kis terjedelmű szótár (*Katonai Műszavak*, 1839. április 10. előtt), melyről bírálatot nem ismerünk (kísérőlevelét lásd a *Függelékben*).

A természet három birodalma: Sebestyén fordítása és a két bírálat

A Delille-életmű magyarországi recepciójának adatait ez idáig nem gyűjtötte össze a kutatás.¹⁶ Tudunk róla, hogy művei a 18. század végétől ott voltak a művelt értelmiség

11 Szentmiklóssy Alajos – Kazinczy Ferencnek, Erdőtarcsa, 1823. július 3., in KAZINCZY, *Levelezése*, 24:277–278, 277.

12 August von KOTZEBUE, „Az Aszszonyi Jakobita Klubb”, ford. SEBESTYÉN László, in *A' magyar játék-szín: első esztendő*, [szerk. ENDRÖDY János], 4 köt., 1:231–254 (Pest: Trattner, 1792–1793); kézírata: OSZK Quart. Hung. 161.

13 Mozart Ámádé: *A tündér-síp: egy nagy dalljáték* (Vác, 1804). *A varázsfuvola* fordításairól Sebestyén említésével lásd: FÖLDVÁRI Miklós, „A Varázsfuvola magyar fordításairól”, in *A nyelvtudomány aktuális kérdései*, szerk. NAGY Sándor István, Nyomárkay István-émléksorozat 1, 150–163 (Budapest: MTA Modern Filológiai Társaság, 2021).

14 Madame DE GENLIS, *A' fiatal bűn bánóné, Mad. Genlis után francziából S. L.* (Budapest: Kiss István, 1815).

15 Szinnyei nem ismerte Sebestyénnek ezt a két fordítását: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., 12:836–837 (Budapest: Hornyánszky, 1891–1914), <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>.

16 Korábban már bemutattam a szerző életét és munkásságát, valamint a *L'imagination* című tanköltményt, retorikai-stilisztikai szempontból értékeltem Verseghy Ferenc kivonatos fordítását, és beillesztettem a korszakban a képzeletről folytatott interdiszciplináris eszmecserébe. A Delille-életmű magyarországi recepciójának rövid áttekintésében említést tettem Sebestyén László kéziratok fordításáról. LENGYEL Réka, „Horváth János, Verseghy Ferenc és a teremtmény képzelet: Jacques Delille tanköltészetéről”.

olvasmányai között, Csokonai például az *Anakreoni Dalok* jegyzeteiben hivatkozott rá. Nevét megismerhették Barthélemy *Anacharsis*ának francia kiadásaiból, melyekben az antik görög és római versek Delille fordításában jelentek meg. A budai német nyelvű sajtóban 1799-ben megjelent *A halhatatlanság (Dithyrambe sur l'immortalité de l'âme, 1802)* című versének részlete, majd megemlékeztek róla halála évében, 1813-ban. Neve szerepel továbbá Ivanics Zsigmond Pesten 1817-ben megnyitni tervezett kölcsönkönyvtárának jegyzékén. Munkái közül Sebestyén átültetésén kívül egy továbbinak ismerjük teljes magyar fordítását, melyet Kis János készített a *L'Homme de champs* alapján (*A falusi élet, Delille francia munkája után versekben szabadon fordítva*, Sopron és Pozsony, 1825).¹⁷ *A természet három birodalma* (1808) című tanköltemény egy verses enciklopédia, amely egybefoglalja a világ számos jelensége, létezőjére (a Naprendszer, a bolygók, a Föld, a földrajzi jelenségek, a kőzetek, ásványok, növények, állatok, az ember) vonatkozó antik tudást és a legkorszerűbb ismereteket.¹⁸ Delille nyolc, körülbelül 500-1000 sor terjedelmű részre, 'ének'-re (*chant*) osztotta fel a költeményt (összesen körülbelül 5800 sor). Kiindulópontja a természet megszemélyesítése, megszólítása, alapvető retorikai eljárása a felsorolás, a világban létező természeti elemek, jelenségek, élettelen dolgok és élőlények egymást követő bemutatása. A témák tárgyalásában a költő sajátos módon elegyíti a természettudományos tényeket fikciós elemekkel; az utóbbiakat a rideg ismeretanyag fellazítására, illusztrálására alkalmazza. Delille verses szövegéhez a kor kiváló francia tudósai (Georges Cuvier, Louis Lefèvre-Gineau és Antoine Libes) által készített, terjedelmes kommentár kapcsolódik, mely a tankölteményben említett természettudományos fogalmak, jelenségek magyarázatát tartalmazza.

Sebestyén László az 1820-as évek elején már biztosan dolgozott a mű magyar változatán. Szentmiklóssy Alajos 1823. márciusi, már említett levelében arról értesítette Kazinczyt, hogy Sebestyén írni fog neki, mert szeretné a véleményét kérni „Delillből fordított némelly darabjai”-ról.¹⁹ (Ilyen levelet nem ismerünk.) A keletkezéstörténet következő biztos dátuma 1828. május 1., ekkor kelt a Delille-fordítás előszava. Sebestyén ezt követően beküldte a Tudós Társaságnak bírálatra, ahol 1832-ben Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály készített róla egy-egy értékelést, s ezek szóbeli megtárgyalása után átdolgozásra visszaküldték neki. Az átdolgozást követően a fordító 1840-ben újra

magyarul”, in *In memoriam Verseghy Ferenc 8: Emlékkönyv a 2024. április 8-án, Szolnokon rendezett tudományos konferencia anyagából*, szerk. DONCSEZ Etelka és LENGYEL Réka, Reciti konferenciakötetek 27, 87–124 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024).

17 Uo., 114.

18 Jacques DELILLE, *Les Trois Règnes de la nature*, avec des notes de M. Cuvier, de l'Institut, et autres savants, 2 köt. (Paris: Giguët et Michaud, 1808). Kritikai kiadása nem készült. A szakirodalomban „kis enciklopédiaként” emlegetett mű és Sebestyén fordításának részletes elemzéséről 2025 májusában előadást tartottam az *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a 18. századi Európában* című, a SZTE Francia Tanszéke, a Centre Universitaire Francophone (CUF) és a SZTE Levéltára által szervezett konferencián. Az előadás alapján készült, »A költészet a filozófia elektromos kondenzátora«: Jacques Delille enciklopédikus tankölteménye, a *Les Trois Règnes de la nature* kéziratosa magyar fordítása (1828)” című tanulmány megjelenés alatt.

19 Szentmiklóssy Alajos – Kazinczy Ferencnek, Erdőtarcsa, 1823. március 21., in KAZINCZY, *Levelezése*, 24:271.

megküldte a 208+179 fólió terjedelmű kéziratot az Akadémiának, de azt továbbra sem adták ki, a kéziratárba tették (jelzete: MTA KIK Kt Term. Tud. 4r 3).²⁰

Sebestyén a mű eredeti előszava magyar változatának végére illesztett, alább közölt saját bevezetőjében arról írt, hogy „értékes tárgya” miatt választotta fordításra, és azért, mert szemléletesen mutatja be a négy fő elemet (fény/tűz, levegő, víz, föld) és „a’ Természet’ Országá”-t. Úgy vélte, az a verselési megoldás, hogy az eredeti, páros rímű tizenkettes mértéket hexameterre cserélte, hasznára vált a szövegnek, mivel így jobban hasonlít Lucretius és Vergilius műveihez. Mindemellett tartalmilag összhangban áll saját, a tudományokban az antikoknál fejlettebb korával. Új szóalkotásainak szükségességét a magyar nyelv korabeli állapotával magyarázta, utalva a görög és a latin nyelvtörténet rokon fázisára. Sebestyén szövege nem teljes fordítás, sok helyütt élt az elhagyás, rövidítés, összevonás eszközeivel, mind a verses részben, mind a kommentárban, melyet szintén magyarított. Az I. (az eredetiben 706 sor), a VI. (916 sor) és a VII. (965 sor) énekből egyenként több mint 100 sor maradt ki, a többiből kevesebbet hagyott el. Bevezetőjében ezt az eljárást azzal magyarázta, hogy az eredeti költeményben vannak olyan „Episodá”-k, azaz „mellék-fordulat”-ok (a franciában „Épisode”), melyek a görög-római mitológiai történetekre hasonlítanak, s így saját kora „tisztabb költésé”-hez képest csak „játszadózások”, „ürességek” (így kimaradt például az első énekből az Aurora Borealis mitológiai leírása).

Sebestyén úgy vélte, „a’ Poëma’ díszét inkább a’ szép, erős gondolatok” adják, de azért a színesítő történetbetétek közül is lefordított néhányat. Tartva azon „komorab” olvasói véleményről, mely szerint ezek a történetek „igen ifjasak”, „sőt szerelmesek”, s ezért nem illenek a költeménybe, ezt a döntését is megmagyarázta: a „Fransz kedvű ’s nyájas, érzékeny természetű” Delille így tartotta jónak, követve az „utile et dulce” antik eredetű előírást. Sebestyén további fontos kitétele, hogy munkája *nem fordítás*, mivel az eredeti művet csak „mint fel-vett vezér-fonalat” használta. Alkotói módszerének további jellegzetessége, hogy a szövegbe saját betoldásokat illesztett, így például a híres zeneszerzőknek a II. éneken olvasható felsorolásába bécsi és magyar muzsikuskokat is felvett, s az ehhez fűzött magyarázatban róluk is közölt adatokat. Az V. éneken, ahol Delille híres francia borokat mutat be, Sebestyén nem mulasztotta el megemlíteni a tokajit, egy összesen kilenc soros betoldásban. A magyar nyelvű jegyzetanyagban találhatók olyan magyarázatok, melyek az eredetiben nincsenek benne (például Oszsiánról, a növények, állatok becsült számáról stb.). Sebestyén szövege a francia eredeti színvonalas átültetése, noha annak nyelvi-retorikai színvonalát nem képes elérni. Befogadását nehezítik a fordító egyéni nyelvi megoldásai, sajátos szóalkotásai (lásd ehhez az 1. táblázatot).

Sebestyén kézírata 1832. április 30-án érkezett a Tudós Társasághoz, maga Széchenyi István vette át. Még az év folyamán elkészült róla két bírálat, melyek közül Toldyé alaposabb, és több kritikát fogalmaz meg, míg Vörösmartyé egészen rövid, és kedve-

20 A kézirat online is elérhető az MTA REAL-MS repozitóriumában: <https://real-ms.mtak.hu/30171/>. Itt mondok köszönetet Monok Istvánnak és az MTA KIK Kézirattára munkatársainak a kézirat digitalizálásáért és online elérhetővé tételéért.

zőbb ítéletet tartalmaz. Az utóbbi külön-külön értékeli a fordítás, azaz „utánzás” verses részét és a prózában írott kommentárt. Magát a tankölteményt – látván a magyarító szorgalmát – elfogadhatónak ítéli, a prózai rész stílusát, nyelvezetét azonban elavultnak tartja. Ezenkívül egy további hibát tesz szóvá: a sikerületlen szóalkotásokat, s általánosságban megfogalmazza azt a véleményt, mely szerint az íróknak figyelni kell egymás szóhasználatát, és egyeztetni az újításokról. Toldy az eredeti költemény néhány mondatos tartalmi összefoglalásával és értékelésével kezdi véleményét: Delille művét, különösen nyelvezetét, verselését alapvetően méltatja, noha másod-, harmadvonalbelinek nevezi. Mivel Sebestyén nem szoros fordítást készített, a véleményező nem rója fel neki, sőt inkább helyesli a versmérték megváltoztatását. A szöveg gyengéségeként nevezi meg, hogy az eredeti könnyűségét és világosságát a magyar szerző nem tudta mindenütt visszaadni, mivel a mondat szerkesztés sokszor hibás, nehézkes, a stílus egyenetlen. Sebestyént az új szavak alkotásában tartja legkevésbé sikeresnek, jó néhányat fel is sorol a magyartalan neologizmusokból. Mindkét bíráló azzal a javaslattal zárja véleményét, hogy a kéziratot adják vissza a fordítónak, s ő a felvetett szempontok figyelembevételével dolgozza át a szöveget, így az a későbbiekben feltehetően közreadható lesz.

Az, hogy Sebestyén mikor kapta vissza fordítását, nem ismert, és azt sem tudjuk, dolgozott-e a szöveggel 1832 után. A fennmaradt kéziratban az előszó keltezése 1828. május 1-jei, míg a hozzá csatolt, azzal egybekötve fennmaradt kísérőlevél (lásd a *Függelékben* a 6. számmal) 1840. június 19-én kelt. A Toldynak szóló levélben Sebestyén kifejti szándékát, hogy a kéziratot őrizze meg a Társaság könyvtára, s reméli, hogy hamarosan az ilyen „Komolyab tárgyú Munkák is a’ Magyar Közönség eleibe, nyomtatott formában meg-jelenhetnek”. Valóban bízhatott benne, hogy a szöveg napvilágot láthat, gondoskodott ugyanis egy képmelléletről, mely a kézirattal egybekötve maradt fenn. A címlap és az előszó között található egy kisebb méretű nyomtatvány egy lapja, egy Jacques Delille-t dolgozósobájában ábrázoló illusztráció. Ez eredetileg a *Les Trois Règnes de la nature* 1808-as, kétkötetes kiadása kétféleképpen illusztrált változatban jelent meg. Az egyik változat összesen négy metszetet tartalmaz, melyek egyikét, a költő portóját Saint Aubin metszette. A portré alatti felirat az I. ének 647. sora: „Suis-je seul? je me plais encore au coin du feu.” („Egyedül vagyok? Még mindig szeretek a tűz mellett lenni.”) Az idézett sor az I. éneknek abból a részletéből való, ahol Delille a tűz áldásos használati formáit ecsetelve kitér a télen kályhák, kandallók körül folyó társasági élet szépségeire. A részlet egyben jó példája Sebestyén kihagyásos-betoldásos fordítói technikájának (lásd az 1. táblázatot).

1. táblázat

Sebestyén, <i>A természet három országa, I,</i> 523–534. Véglen, az ott egyben gyüledett vendégek, azonként Estveli únt órák idején, mind jártzva mulatnak. Sak, vagy is Ostáblák, Kártyák, a' szép biliárdal, Élesztvén őket, hordják sokféle zajok közt; – Józsa* az egy sorsát, másik rosszalja viszontan, Egy formán minden, hosszas, 's mord télre nehezten. Ím magam is, verset költvén, lángló tüzelőnél! – Jól-tévő melegén, gyorsab képzésre hevülök. – Majd, a' kedvet adó, czukros, jó Mokka kávé', Vagy pedig a' híres, 's Keleten nőtt Kántoni thének Illatozó főtjét, gyakran telt, Khina-edényből, – Hörpölvén, élek csendben, 's meg húzva tanúlok. – [Lapalji jegyzet:] * Józni, approbare; vagy jónak dicsérni.	Delille, <i>Les Trois Règnes de la nature, I,</i> 641–672. Enfin, au coin du feu, nos aimables convives, Vont achever du soir les heures fugitives: Autour d'eux sont placés des damiers, des cornets; L'un se plaint d'un échec et l'autre d'un sonnez. Tour a tour on querelle, onbénit la fortune; Enfin contre l'hiver tous font cause commune. [Suis-je seul? je me plais encore au coin du feu. ...] La fève de Moka, la feuille de Canton, Vont verser leur nectar dans l'émail du Japon. Dans l'airain échauffé, déjà l'onde frissonne; Bientôt le thé doré jaunit l'eau qui bouillonne, Ou des grains du Levant je goûte le parfum. Point d'ennuyeux causeur, de témoin importun.
---	---

A Sebestyén által kéziratához mellékelte nyomtatványlapon a Delille portréja alatti felirat tollal át van húzva, alatta a következő bejegyzés olvasható németül: „A francia szöveg helyett a túloldali magyar felirat álljon”. A portré hátlapján hosszabb német szöveg áll, melynek magyar fordítása:

Megjegyzés a metszőnek: Hátrasimított haj helyett homlokra hulló, nyírott haj, valamivel kisebb, rövidebb bajusz, pantalló helyett magyar nadrág és csizma; valamivel hosszabb, egyenes orr [?]. – A többi maradhat a jelenlegi formájában.²¹

Alatta az idézett részlet két sora olvasható: „Ím magam is, verset költvén, lángló tüzelőnél! – / Jól-tévő melegén, gyorsab képzésre hevülök.” Ez alapján arra következtethetünk, hogy Sebestyén fordítása nyomtatott kiadását ezzel a képpel, Delille magyarosra fazonírozott portréjával szerette volna díszíteni, kicserélve az eredeti illusztráció alatti idézetet az annak nagyjából megfelelő két sorra saját szövegéből. Vajon ez a terve már 1832-re megszületett? Vagy csak később, a bírálatok alapján esetlegesen átdolgozott szöveghez mellékelte a portrét? Ez utóbbi feltevést éppen Toldy véleményének néhány sora igazolhatja, aki kritikát fogalmazott meg Sebestyén kihagyásaival és betoldásaival kapcsolatban. Az utóbbiak közül egyet nevezett meg: „midőn a' francia költőt kandallója mellett pipáztatja, kérdés, mennyiben egyez-meg a' hozzátétel a' historiai

²¹ „NB für den Stecher: Statt tapierten Haare, geschnittene, auf die Stirne fallende Haare, etwas kleiner kürzer Schnauze-Bart, statt Pantalón, ungarische Hosen, und Tschismen; etwas längere grade Naase [?]. - Das übrige kann bleiben, wie es ist.” Köszönöm a német szövegek elolvasásához nyújtott segítséget Tüskés Gábornak, Wilhelm Kühlmann-nak és Roland Reuß professzornak.

igazsággal”. Nem kizárható, hogy erre a megállapításra válaszul csatolta a kéziratához Sebestyén a Delille-t, illetőleg saját magát kandalló előtt ábrázoló képet.

Értekezés az emberről: Almási Balogh Pál véleménye

Alexander Pope műveinek 18–19. századi magyarországi recepciójával kapcsolatban számos eredményt mutatott fel a korábbi kutatás. Ismeretes, hogy a testőrírók Bécsben ismerkedtek meg a divatos szerző munkáival, s azokat a század végén többen is idézték, fordították.²² Egyik legnépszerűbb műve, a *Fürtrablás* című komikus elbeszélő költemény különösen Csokonaira gyakorolt nagy hatást.²³

Pope négy levélből álló filozófiai költeménye, az *An Essay on Man* (1733–1734) eredetileg név nélkül, több részletben jelent meg.²⁴ A mű az emberi létezés általános körülményeinek, törvényszerűségeinek leírását adja, egyaránt érintve az antropológia, a kozmológia, a metafizika, a pszichológia, a fizika és a teológia témakörét. Megállapításainak nagy része etikai természetű, s ötvözi a különféle filozófiai iskolák tanításait. Fő mintáit az antik irodalom körében kell keresnünk; kimutathatóan felhasználta többek között Lucretius, Horatius, Claudianus költeményeit. Európa más országaihoz hasonlóan hazánkban is sok olvasóra, számos utánpótlóra és több fordítóra talált. Bessenyei György három magyar változatot készített az *Essay* alapján; a szakirodalomból ismert továbbá Pápai István (1798), Bolyai Farkas (1819), valamint Héczei Pál (1829) átültetése.²⁵ Fest Sándor felsorolásában szerepel egy anonim fordítás, mely a *Koszorú, Szépliteraturai Ajándék...* 1837-es évfolyamában jelent meg.²⁶ Az alább ismertetett és teljes terjedelmében közreadott, Almási Balogh Pál-féle vélemény alapján egyértelmű, hogy ez utóbbi szöveg Sebestyén László Pope-fordítása.²⁷

A mű magyar változata a jelek szerint már jóval a *Koszorú*-beli megjelenés előtt készen állt. Szentmiklóssy Alajos fentebb idézett, 1823. márciusi levelében Sebestyén Delille-fordítása mellett ezt is megemlítette: „Pope’ ember’ próbájának általa készült

22 Fest Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XXIII/7 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1917), 11.

23 VERSÉNYI György, „Csokonai Dorottyája s Pope Fürtrablása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 8 (1898): 401–427; JULOW Viktor, „Csokonai Dorottyájának irodalmi mintája, A fürtrablás”, *Alföld* 11, 4. sz. (1960): 77–81; JULOW Viktor, „Pope Fürtrablásának ismeretlen magyar fordítása”, *A debreceni Déri Múzeum évkönyve 1957*, szerk. BÉRES András, Debrecen város Déri Múzeumának kiadványai 44, 119–142 (Debrecen, 1958).

24 Az *Essay* részletes elemzéséhez lásd a következő szövegkiadás bevezető tanulmányát: Alexander POPE, *An Essay on Man*, szerk., tan. Tom JONES (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2016).

25 Fest, *Angol irodalmi hatások...*, 71–72.

26 [Alexander POPE], „Az emberről való Elmélkedésben tett Próba (Pope Sándor után)”, [ford. SEBESTYÉN László], *Koszorú, Szépliteraturai Ajándék a’ Tudományos Gyűjteményhez* 17 (1837): 81–128.

27 A folyóirat repertóriumának szerkesztője Szentmiklóssy Alajosnak tulajdonította a fordítást: Csécs Teréz, szerk., *A „Szép-Literaturai Ajándék” (1821–1827) és a „Koszorú Szépliteraturai Ajándék (1828–1841) a Tudományos Gyűjteményhez” repertóriuma* (Győr: Xántus János Múzeum „Barkóczy-díj” Alapítvány, 1999), 46.

tolmácsolatja hexameterекbe öntve, már nyomtató sajtó alatt vagyon.” Egyelőre nem tudunk arról, elkészült-e a nevezett kiadás, s ha nem, mi miatt hiúsult meg. Sebestyén fordítása a *Koszorúban Az emberről való Elmélkedésben tett próba (Pope Sándor után)* címmel jelent meg, amely rövidebb változata a Balogh bírálatában szereplő címnek (*Az emberről való elmélkedésben tett próba, mely Pope Sándor nevezetes angol szerző után, magyar hősi verszetbe foglaltatott*). Az átültetés teljes egészében tartalmazza a Pope-költemény szövegét, sorról sorra követve azt, csupán a négy levél belső számozásába csúsztak hibák. Arra is akad példa, hogy Sebestyénnek csak körülírással sikerült visszaadnia az angol eredeti jelentését; ebből adódóan a magyarítás összesen 1322 sor terjedelmű, szemben az *Essay* 1304 sorával (a terjedelmi bővülés egy példáját lásd a 2. táblázatban). A fordítás nyelvtan-retorikailag minden tekintetben rokona a Delille-átültetésnek, jól felismerhető a fordító egyéni stílusa, technikája. Sebestyén ehhez a szövegéhez is készített szó- és névmagyarzatokat, ám szembeötlő módon ezek mindegyike a *Negyedik levél* utolsó oldalaihoz kapcsolódik (összesen öt szómagyarzat és három egyéb jegyzet). Ez alapján elképzelhető, hogy a költemény megelőző részéhez is készített kommentárt, az azonban valamilyen okból nem jelent meg nyomtatásban.

2. táblázat

Sebestyén, <i>Az emberről való Elmélkedésben...</i>	Pope, <i>Essay</i> , IV, 205–216.
Bírd te tsoport tziimmel! melyjed' Rend-pántlika, Tsillag Fedje! ragyogj! ditsekedj Őseidnek régi sorával! – Hogy te Király-Házhoz, járhasz-be Királyi Matzákhhoz, Bár fitogasd fényes nemedet, melyly tiszta nemes vért Agg elején kezdvén, szakadatlan folytata hozzád; – Hogyha tsupán Őseid' sorain talpal betsed, akkor Hát, egyedül számold azokat, kik érdemesek, 's jók. – Menny te! ha olly avasúlt, de salak nedvel tele véred, – Bár az özön-víztől, ha henyét, és kortsokat éltet; Menny! és mond fajodat fiatalnak, hogy ne pirulj majd Váltván azt: hogy Ősid, nagy időtől fogva bolondok. – Nem nemesitsz kábát, rosszat, sem gyáva porongyot, Ámha az ó Hóvárd'* vérét is, mind bele öltöd. – [Lapalji jegyzet:] * Hóvárd Familia, igen régi nemes Familia Angol Országban.	Stuck o'er with titles and hung round with strings, That thou may'st be by kings, or whores of kings. Boast the pure blood of an illustrious race, In quiet ow from Lucrece to Lucrece; But by your father's worth if your's you rate, Count me those only who were good and great. Go! if your ancient, but ignoble blood Has crept thro' scoundrels ever since the flood, Go! and pretend your family is young; Nor own, your fathers have been fools so long. What can ennoble sots, or slaves, or cowards? Alas! not all the blood of all the HOWARDS.

Almási Balogh Pál a Sebestyén-átültetésről készített bírálatát azzal a megállapítással kezdi, hogy Pope *Essay*-jének korábbi magyar fordításai közül egyik sem mondható sikerültnek; rossz francia vagy német változatok alapján készültek, és nem tudják visszaadni az eredeti szöveg szépségét, mondanivalóját. Úgy véli, Sebestyén László használt angol kiadást is, de ez sem jelentett kellő segítséget ahhoz, hogy valóban magas esztétikai minőségű magyarítás szülessen. Ennek oka, hogy a magyar szerző számos helyen nem értette meg az eredeti szöveget, míg sok helyütt a hexameteres versforma

kényszere eredményezett hibás megoldásokat. Balogh a címmel sem elégedett, ő maga a „Próbatétel (vagy: ’kísírtet’) az emberről” változatot javasolja. Bírálatának értékét növelik saját prózai fordításrészelei, melyekkel a kiragadott szakaszok Sebestyén-féle magyarításának elégtelenségét, hibáit illusztrálja. Számos egy-két vagy akár többsoros példát sorakoztat fel, s megadja az angol eredeti szöveget is. Külön felsorol néhány olyan szót, szókapcsolatot, melyeket kimondottan rossznak, tévesnek tart, illetve példákat hoz Sebestyén szerencsétlen szóalkotásaira. Felhívja a figyelmet a kéziratban található sok helyesírási és nyelvtani hibára is. Összességében úgy véli, a fordítás nem menthetetlen, de készítőjének nyelvi és tartalmilag még sokat kellene dolgoznia rajta, hogy valóban megjelentethető legyen. Egyelőre nem tudunk arról, hogyan fogadta Sebestyén a kritikai észrevételeket, de az nyilvánvaló, hogy a Balogh bírálatában olvasható részletek szövege pontosan megegyezik a *Koszorúban* közölttel, csupán apróbb helyesírási, központoszási eltérések figyelhetők meg.

Összegzés

A Magyar Tudós Társaság osztályaiban az 1830-as évek elejétől megindított munka alapvető szerepet játszott a magyar kultúra működésének szabályozásában, a Társaság látókörébe került szellemi termékek minőségének biztosításában. A munkálatok nem csupán az ekkor keletkezett írások, fordítások szerzőinek nyújtottak komoly segítséget – egyre gyarapodó tapasztalataik birtokában maguk a bírálók is mind szigorúbb, következetesebb értékelési szempontrendszert dolgoztak ki egyénileg, illetve közösen. Bírálói feladataik nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy kikristályosodjanak kritikai alapelveik, megszilárduljanak általános irodalom-, műfordítás- és esztétikaelméleti állásfoglalásaik.²⁸ Sebestyén László fordítói munkássága a 18. század vége, 19. század eleje jellegzetes kultúrtörténeti jelensége. A bemutatott dokumentumok alapján egy változatos fordítói életmű, egy több nyelvben is otthonosan mozgó, a tollat gyakorlottan forgató, költői vénával megáldott irodalmár képe tárul elénk. Javára írandó, hogy a világirodalom elsőrangú alkotásait válogatta ki, melyek közül szinte egyiknek sem készült teljes modern fordítása.²⁹ Átültetései értékes forrásai a korszak irodalom- és nyelvtörténetének, és érdemesek a további vizsgálatra.

28 Ez a folyamat különösen jól adatolt Toldy Ferenc esetében, aki saját maga is reflektált nézőpontjainak, ítéletalkotásának alakulására. Lásd ehhez: KOROMPAY H. János, „Toldy Ferenc kritikai munkássága az 1840-es években”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 197–225; DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005), 103–129; TOLDY Ferenc, „A műfordítás elveiről”, in *A műfordítás elveiről: Magyar fordításelméleti szöveggyűjtemény*, szerk. JÓZAN Ildikó, Pont fordítva 7, 144–155 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008).

29 Delille tankölteményéből két rövid szemelvény olvasható magyarul 20. századi költők tolmácsolásában: a *Világirodalmi antológiában* (1962) A *növények haszna* című részlet (Szabó Magda fordítása), valamint A *kávé* című részlet Faludy György *Test és lélek* (1988) című kötetében. Pope *Essay*-jéből szintén csupán egy rövid részletnek készült újabb fordítása: Alexander POPE, „Értekezés az emberről (részlet a

1. Sebestyén László, *A' Természet három Országa Delille Jakab Frasz Szerző után, Magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik Énekhez hozzájáruló tudós Jegyzésekkel együtt.*

[1] Előljáró Beszéd. [részlet]³⁰

Eddig van, a' Frasz szerző' Előljáró beszédének, ki húzott summája; a' mennyire az, nem csak a' [9] Frasz', hanem más Nemzetbeli olvasókat is illeté, annyira, és a' tárgyához képest, ki-húzta azt a' Magyar Áttevő, a' többit el-mellőzvé. – Már most tegyük néhány szavakat, e' Magyar Áttevőre nézve. –

E' munka, kezébe jutván a' Magyar Áttevőnek; értékes tárgyára nézve, és azért is, hogy az elemeket, mint a Természet' Országának főb művesseit, a' Természet' Országával mintegy öszve-közepelt tekintetbe foglalta, meg tettzet, és annak Magyarra leendő tételét el tőkéllette.

Az eredeti munka Frasz szokás, és a' nyelv csak olytán tehetsége szerént, páros strófákban készült, hanem a' Magyar Ki-adó, Honni nyelvünknek jeles kiváltsága mellett, Hexameterekben tette újjá. Nem leszen hízelkedés, ha állítom: hogy ez által a' munka' külső becse, közelébb esett, akár Lukrétzhez, akár Virgilhez; a' belső becse, az előbre ment kornak, nyíltab, több, és tisztább tapasztalásával együtt tart. –

A' millyen új, vagy szokatlan szavak, vagy igék a' munka' szövetében találkoznak, azokat az emelkedő nyelvünk' környülete javallotta; az illy formálódáson minden nyelvek át-mentek, a' Görögöt 's Latánt se' vehetvén-ki, minden-egy, a' maga csínosodásának, 's fejtődésének korában.

Igy hát, férfias, sőt Hősi köntösben jelen-meg Delillnek munkája a' Magyarok előtt, a' minthogy illik is e' szerény, az ő komolyab tárgyának testéhez. Meg vallom azt is, hogy néhány Episodáit (mellék-fordulatit) el hagytam az eredeti mívnek, [10] kiváltan, a' mellyek a' Görög vagy Római Mythósz' ízével vegyültek; úgy érezvén, hogy a' mai időnek tisztáb költése, az olytán, igen jattzi, és üres mellékségektől, méltán ment lehet; és a' Poéma' díszét, inkább a' szép, erős gondolatok', 's néha, mulattató mellék-fordulatok' elő-adásában keresheti. –

Vélhetem azt is, jól előre: hogy sokan fognak találkozni a' Magyarok között, kik komorab ízlettel érezvén, egy két Episodáit Delillnek, igen ifjasaknak, sőt szerelmeseknek, és e' munka szerényéhez mint egy nem illőknek fogják találni: de Delille annál inkább, hogy Frasz kedvű 's nyájas, érzékeny természetű volt, azt illőnek 's jónak is tartotta; a' szerént komolyas munkáját, vidító változatokkal kelletesebbé kívánván tenni, a' hasznost édessel vegyítette.

II. levélből)”, ford. TELLÉR Gyula, in *Klasszikus angol költők a középkortól a XX. századig*, szerk. SZENCZI Miklós, FERENCZ Győző és mások, 2 köt., 1:663–665 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1986), 665.

30 MTA KIK Kt Term. Tud. 4r 3, fol. 8–10.

Megjegyzésre való az is: hogy az illyes át-tétel éppen nem fordítás, sőt az eredeti művet, csak úgy kell nézni: mint fel-vett vezér-fonalat, melly után készült e' magyar Poëma.

Hogy-pedig a' jóságos Természet' kebelében, a' mi ditső Hazánk állandóan, és ből-dogúl virágozzék, igaz szívvel óhajtja

Vilkén Majus' 1⁶⁶ napján 1828.

hüségese Fia
Sebestyén László m. k.

2. Toldy Ferenc véleménye Sebestyén László Delille-fordításáról³¹

1832. XIV. 187,

Vélemény illy című kéziratról:

A' Természet három Országa Delille Jakab ... után magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik énekhez hozzá járuló tudós jegyzésekkel együtt. Két kötet.

Azon tanító költemények között, mellyeket az újabb nemzetek' literaturái mutatnak-fel, Delilléi 's ezek közt az itt szóban forgó is, díszes helyt foglalnak. Az első négy ének' tárgya: Fény és Tűz, Lég, Víz és Föld, mint elemei a' természet' három országának, mellyek az utóbbi négy éneket töltik-el. Minden fő igazságokat, mellyeket az emberi ész' buvárlásai a' természet' kebelében felfedeztek, a' költő igen kedves alakba öltöztetve állítja az olvasó elébe; könnyed és ragyogó ecsetével a' szárazt vonzóvá, a' nehéz felfogásút kínálkozóvá 's világossá tudja tenni; kitéréseivel melegíti, epizódjaival érdekli a' szívet. Még is legfőbb dísze – nem tagadhatni – Delille' ezen munkájának a' gyönyörű nyelv, a' bájos folyamú verselés: s' így fordítónak vagy áttevőnek, ha szerencsével kíván dolgozni, a' világosság és könnyűség mellett a' válogatott nyelvre, kitelhető szépségű versificatióra is kell törekedni.

A' jelen dolgozat' szerzője, megvetvén az alexandrineket, illőbbnek 's nyelvünk' lelkével egyezőbbnek hitte a' hexametert, 's evvel élt utánozásában. E' szabadságot a' tárgy' természete megengedi 's nyelvünk' rhytmikai alkotja javálja; egyébként sem volt célja a' fordítónak eredetijéhez igen szorosan ragaszkodni: a' mi másod vagy harmad rendbéli munkánál nem vétek, ha az eltérések magokban helyesek, 's a' munkának, új köntösében, hasznosak. Szerzőnk inkább kihagyott mint változtatott némelyeket, de kihagyásai által ha nem vesz is az egész *mint egész*, de elvesz több szép hely, mellyet vissza lehetett volna adni; olyanoknál pedig, mint midőn a' francia költő kandallója mellett pipáztatja, kérdés, mennyiben egyez-meg a' hozzátétel a' historiai igazsággal.

Egyébként a' fordító visszaadja origináljából a' dolgot; itt poetai műnél ez koránt sem elég; főbb kérdés itt az: vissza-e Delille' ketseit, 's olly könnyűséggel és világossággal

31 MTA KIK Kt RAL 56/1832.

gal a' dolgot mint az eredeti. Egyenes tagadó feleletet a' vélemény-adó itt nem adhat; közepszerűnél a' dolgozat jobb volna, ha a' könnyűség és érthetőség annyiszor nem szenvedne a' szövevényes periodus-alkotás által. A' dictióra nézve is azt mondhatni: a' szerző érzi a' szépet, de többnyire nem bírt munkájával; úgy hogy az egészben sok szép helyeket találánk, de felette gyakran hanyatlík. A' versezés több dicséretet érdemel mint gántsot, de itt is számos sorok' átdolgozása ohajtható. Legszerencsétlenebb fordítónk az új szók' alkotásában. Grammatikai hibái 's tétovázásai mutatják, hogy a' nyelvet e' tekintetből nem igen tette studiumává; új szavai pedig, hogy ki nem leste a' törvényeket, mellyek szerint a' magyar nyelv' láthatatlan műhelyében a' szavak erednek. Kedvetlenül hatják-meg a' fület ilyenek: gyén (genius), Plín (Plinius), fransz (francia) 'stb; de épen hibásak vagy nem eléggé logikaiak, nem eléggé határozók ilyenek: imány (religio), értékség (substantia), fanál (pharos), főtt föld (gypsz), testség (factum), eredény (originalis), kiütmény (resultatum), kimutatvány (productum), tetség, főség, nesz mint caprice 'stb. Mind ezek mellett azt hiszi a' vélemény-adó, hogy tekintetbe vévén a' munka' belső becsét, a' feladás' nagyságát, nehezségeit; literaturánk' korát, a' fordító' szorgalmát, tehetségét, sőt a' módot is 's azon némi nemű szerencsét, mellyel dolgozott: a' munkát egyenesen visszavetni nem lehet: de jelen állapotjában a' Tudós Társaság általi kiadását épen olly kevéssé ohajtja. Az igen sok változtatásokat 's kivált a' nem jól sült periodusok' jobbítását és új szók' felcserélését kívánja: a' mikor méltó lehet, hogy a' publicum' kezére menjen.

Schedel Ferencz r. tag, mp.

Iktatószáma: 56/1832

A külzeten: Béadatott April 30 ikán 1832, g. Széchenyi István

3. Vörösmarty Mihály véleménye Sebestyén László Delille-fordításáról³²

77/1832. [Vélemény]

Vélemény illy című kézitről:

„A' természet három országa. *Delille Jakab* után magyar hősi versezetbe szabadon foglalva. Mindenik énekhez járuló tudós jegyzésekkel együtt.” Két kötet.

Ezen kézirat két részből áll, egyik Delille munkájának fordítása, vagy inkább utánzása hexameterekben, a' másik szinte' fordítás a' Delille-re tett francia jegyzetekből, némmely eredeti hozzászólásokkal, prosában. Bírálásom tárgya ezen kézitrátnál a' nyelv és előadás levén, arról a' verses részben azt mondhatom, hogy azt igen nagy szorgalommal dolgozottnak 's ajánlatra méltónak itélem: a' prosai rész már több fogyatkozások-

32 MTA KIK Kt RAL 77/1832.

kal bír: ezt csinosabbnak 's correctusabbnak 's a' mostani írásmódhoz szabottabbnak ohajtánám látni; az egész munkában előforduló nem kevés új szavakra nézve pedig azt jegyzem meg, hogy minden írónak szabadságában áll ugyan, ha rá szüksége lát, új szavakat felhozni, de egyszersmind kötelességében a' már mások által képzettekre ügyelettel lenni, mert a' közdivat, mely minden újításnak célja, vak történet munkája nem lehet: arr' az írók egymást figyelemmel tartó közelítésének kell utat nyitnia. S ha a' T. Társaságnak az lenne végzése, hogy a' munka kiigazítás végett vissza adassék, ezt utasításul kívánom adatni.

[K. n.]

Vörösmarty Mihál.³³

4. Almási Balogh Pál véleménye Sebestyén László Pope-fordításáról³⁴

A lap tetején: 832. XXVIII. 372.

[1r] Az emberről való elmélkedésben tett Próba, mely Póp Sándor nevezetes angol szerző után, magyar hősi versezetbe foglaltatott. (Sebestyén László által).

Pope mély gondolatokkal gazdag tanító versezetét az emberről, több fordításokban bírjuk anya nyelvünkön, de fájdalom eggyel sem dicsekedhetünk, mely a' Critica méltó kívánságának megfelelne. Magyar fordításaink részint franczia, részint német ros fordítások után készültek, melyekből az eredetinek sok szépségeiről alig formálhatunk ideát. A' jelen fordító Sebestyén László³⁵ Úr új alakban próbálta azt adni, 's úgy látszik előtte feküdt az angol eredeti is. Sajnálni lehet azonban, hogy ezen fordítás a' Criticát épen olly kevéssé elégit ki, mint az eddig valók, 's amazoktól ha a' munka belvalójára tekintünk alig ha máskint mint formájára nézve különbözik. Nagy része az egész fordításnak tökéletlenül adja az eredetit; sok helyen az eredeti fenséges helyett minden napit, a' szép helyett közepszerüt találunk. Sok helyt nem értvén a' fordító azt mit fordít, az egymással öszvefüggő idéákat elszaggatja egymástól, vagy öszvevarja azokat. Sokszor a' hexameter vagy az affectált rövidség kedvéért a' legszebb idéák 's kitételek elmaradnak, úgy hogy nagy része [1v] az egész fordításnak csak árnyéka mintegy az eleven színekben ragyogó eredetinek. Hogy azonban állításom alaptalannak ne tessen lenni, ezennel áltmegyek a' kéziratnak az eredetivel való öszvevetésére, mely egyedül igaz sinórmértéke valamelly fordítás megítélésének.

33 A bírálat korábbi kiadása: VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások, akadémiai és Kisfaludy-társasági iratok*, szerk. SOLT Andor, FEHÉR Géza és GERGELY Pál, Vörösmarty Mihály összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1977), 180–181 (13. sz.).

34 MTA KIK Kt RAL 193/1832, terjedelme: 9 levél, keltezés nincs.

35 áthúzza: Gábor

A' Fordításnak már czimje is tökéletlen, mivel „Essay on man” nem tesz az ember-ről való elmélkedésben tett próbát, hanem: próbatételt (vagy mások szerint kísértetet) az emberről.

Hogy a' fordító tökéletlenül adta az eredetit, bizonyítják a' többek közt e' következő darabok, melyeket a' könnyebb öszve hasonlíthatás végett, kötetlen beszédben tettem által anya nyelvünkre, mellé tévén a' Sebestyén Úr hexameterreit:

[2r] Pope

Awake, my St. John! leave all meaner things
To low ambition, and the pride of Kings.³⁶
Let us (since life can little more supply
Than just to look about us and to die)
Expatiate free o'er all this scene of man;
A mighty maze! but not without a plan;
A Wild, where weeds and flow'rs promiscuous shoot;
Or Garden, tempting with forbidden fruit.
Together let us beat this ample field,
Try what the open, what the covert yield;
The latent tracts, the giddy heights, explore
Of all who blindly creep, or sightless soar;
Eye Nature's walks, shoot folly as it flies,
And catch the Manners living as they rise;
Laugh where we must, be candid where we can;
But vindicate the ways of God to man.

I. Say first, of God above, or Man below,
What can we reason, but from what we know?
Of Man what see we, but his station here,
From which to reason, or to which refer?
Through worlds unnumber'd though the God be known,
'Tis ours to trace him only in our own.
He, who through vast immensity can pierce,
See worlds on worlds compose one universe,
Observe how system into system runs,

[2v] Az én fordításom³⁷

36 Egyelőre nem tudtam megállapítani, melyik *Essay*-kiadás volt Balogh Pál kezében. Az idézett szöveg-részletek pontosan megfelelnek a Jones kiadásában olvasható szövegnek, csupán a kisbetű-nagybetű használat, illetve kisebb arányban a központosítás mutat eltérést.

37 Balogh ékezethasználata nem konzekvens, a „fordítás” vagy „fordító” szót például írja rövid és hosszú i-vel is.

Serkenj fel St Jóhnom! haggy minden csekélyebb dolgokat,
 Az alacsony nagyravágyásnak 's büszke Királyoknak.
 Terjeszkedjünk ki szabadon, (mivel az élet kevéssel enged
 Többet mint épen körülnézni magunkat 's meghalni)
 Az embernek ezen egész scénájára.
 Hatalmas bolygókert! De nem plán nélkül;
 Olly vadon, hol dudva és virágok vegyest lövellnek fel;
 Vagy olly kert melly tilos gyümölcse csalogat;
 Nyomozzuk együtt ezt a' széles mezőt,
 Vessük próbára mit ad a' nyílt mit az elfedett,
 Vizsgáljuk meg rejtett útjait, szédelgős magasságit
 Mind annak mi vakon csúszik, vagy túl szárnyalg a' látkörön.
 Szemléljük a' természet ösvényit, csipkedjük a' bolondságot a' mint fut,
 'S fogjuk fel az erkölcsöket a' mint életre kelnek;
 Nevezzük hol kell, legyünk őszinték a' hol lehet.
 De vívjuk ki az Isten útjait az emberre nézve.
 I. Mond meg elől, ott fenn az Istenről, itt lent az emberről,
 Miből okoskodhatunk, mint abból mit rólok tudunk?
 Az emberről, mit látunk egyebet mint itteni állását,
 Melyből okoskodhatunk 's melyre okoskodásinkat visszavihetjük?
 Noha számlalhatlan világokból ismerjük az Istent
 Tisztünk még is csak ön világunkban nyomozni őt.
 Az, ki a' szörnyü mérhetlen végen álthathat,
 'S látja mint áll a' mindenség egymást érő világokból,
 Látja mint fut eggyik rendszer a' másikba,

[3r] Sebestyén László fordítása

Serkenj oh serkenj te barátom 's holmi hiú fényt,
 Hagyj alacsony büszkék 's fejedelmek kényire engedj;
 Jer mivel ön életünk röviden tart 's majd alig annyi,
 Hogy mi körül nézzünk, azután majd sorra ki múlunk,
 Visgáljuk szabadon, mi jelenség 's millyen az ember?
 Terjedező tévely, de azért van rendszer is abban,
 Egy vadon a' melyben vegyesen nő dudva virággal,
 Vagy csuda kert, melly is csábit de gyümölcse tilalmas.
 Bő mezejét járván lássuk sokféle vidékit,
 Mit mutat a' nyíltán, fedezettől látni mit enged?
 Minden rejtekeit, valamint szédületes ormát,
 Holmi vakon csúszót, szemeken túl, fennyen emelgőt
 Vizsgáljuk 's természet utát tartván szemeinkben,
 A' mi szokás nézzük, bélyegzván a' mi balértés,

Néha nevetgessünk, ha lehet szóljunk egyenessen,
 Isten utát mindég védjük, mindne botor ellen.
 I. Mond meg elől? Isten 's emberről vajmi mit értünk?
 Honnan okoskodjunk hanem a' mit róla tudunk itt.
 Mond! mit az emberről egyebet? hogy földi valóság!
 Itt nemzék, nevelék 's ugyan itt fő, mint okos állat.
 Ugy ámbár sokféle világ esmerje az Istent,
 Már minekünk inkább ebben kell őt kinyomoznunk.
 A' ki az elterjedt végetlen létbe be hatván,
 Látja: miként egyben fűzött sokféle világok,
 Számtalan és másult formán mind összehegedtek.

[3v] Pope

What vary'd being peoples ev'ry star,
 May tell why Heav'n has made us as we are.
 But of this frame the bearings, and the ties,
 The strong connections, nice dependencies,
 Gradations just, has thy pervading soul
 Look'd through? or can a part contain the whole?

Is the great chain, that draws all to agree,
 And drawn supports, upheld by God, or thee?

Lellyebb:

Of systems possible, if 'tis confest
 That Wisdom infinite must form the best,
 Where all must full or not coherent be,
 And all that rises, rise in due degree;
 Then, in the scale of reas'ning life, 'tis plain,
 There must be, somewhere, such a rank as Man:
 And all the question (wrangle e'er so long)
 Is only this, if God has plac'd him wrong?

Lellyebb:

Heav'n from all creatures hides the book of Fate,
 All but the page prescrib'd, their present state:
 From brutes what men, from men what spirits know:
 Or who could suffer being here below?
 The lamb thy riot dooms to bleed to-day,
 Had he thy Reason, would he skip and play?
 Pleas'd

[4r] Sebestyén

Látja hogy egy rendszer mi arányt tart másikat érvén,
A' sokféle világ minémü más napja körül jár,
És minden csillag millyen másféle lakost tart,
Az szólhat mi okért a' Mennyi így szülte az embert,
Ah! csak ezen testünk artzát és sok kötelékít,
Olly izmos szövétét 's finom szerkezete voltát,
És az arányzatját, vegyeit, mély és nagy eszeddel,
Átláttad? de hogy is hatná az rész az Egészet?
Vallyon azon csatló(?) lántzot, melly rendes alapan
Tart mindent, gyengécske kezéd? vagy fogja az Isten?
'S at s' at.

Leltyebb:

Mi ha miként vallják, a' sok systema körül, az
Végtelenül bölcs Ész, mindég legjobbra veszen czélt,
A' mellyben minden tellyel függ öszve 's üreg nincs
És mind a' mi ered, származ csak kelleti móddal,
Ugy az eszes lévők szakaszában nyiltan igaz, hogy:
Lenni azon rangnak, valahol kell, millyen az Ember,
És az egész kérdés, (vitassák bármi sokáig)
E' maradand: rosszul? vagy jól helyhette az Isten?
'S at s' at.

Leltyebb:

A' sorsok' könyvét mindentől rejt'geti a' Menny.
[4v] Egy kiszabott lapját kivévén, melly a' jelenült sors!
Barmoknál ember 's embernél angyal az értőbb,
Hogy túrné létét, másként majd itten az élő.
A' bárány, mellyet rendelsz dőzsödre, ezen nap
Hogyha eszed birná, vidáman szökne, futosna?
Igy az utoljáig csipkedvén kedvel az étket,
Nyalja azon kezeket, mellyek majd vérbe fürösztik.
Oh te jövendőket takaró Rend! szent te homályod,
Mert juttatsz mindent rendelt czéljához az Égnek,
A' ki azon szemmel, (minden lény Istene lévén)
Látja midőn Hősök vesznek, vagy az árva veréb húll,
Vagy valamelly pontok, 's ha világok zúzva dülednek.
'S at.

[5r] Én

Minő más planéták kerengnek más napok körül,
Minő különféle lények laknak minden csillagon
Az mondhatja meg, miért alkotott bennünket az Ég illyeknek mint vagyunk;
De ezen alkat támaszait 's kötelékeit,
Szoros öszveköttetéseit, finom egymásbafüggéseit,
Helyes fokozatait, átlátta é beható lelked?
Vagy ben lehet é egy részben az egész?
Te tartod é fenn vagy az Isten a' nagy lánczot,
Melly mindent egységre von 's az öszveköttést fentartja? 'S at s' at.

Leltyebb:

Ha való az, hogy a' lehető rendszerekből,
A' végtelen bölcseségnek, mindég a' legjobbat kell alkotni,
Mellyben vagy mindennek tele kell lenni, vagy öszve nem függeni,
'S minden mi felhág illő fokonként hág;
Akkor világos, hogy az okos lények lajtorjáján,
Valahol kell olly rangnak lenni mint az ember,
'S az egész kérdés, (bár mennyit perlekedjünk)
Csak ez, ha az Isten rosszúl helyhette é őt? 'S at s' at.

Leltyebb:

Az Ég minden teremtmények elől elfedi a' sors könyvét,
Kivénén a' kitűzött lapot, jelen állapotjokat:
A' baromtól a' mit az emberek, az emberektől a' mit a' lelkek tudnak:
Ki tűrhetné különben el itt alanti lételét?
A' bárány mellyet ma tobzódáson megölésre szánt,
Ugrándozna 's játszana é ha eszeddel bírna?

[5v] Pope

Pleas'd to the last, he crops the flow'ry food,
And licks the hand just rais'd to shed his blood.
Oh blindness to the future! kindly giv'n,
That each may fill the circle mark'd by Heav'n:
Who sees with equal eye, as God of all,
A hero perish, or a sparrow fall,
Atoms or systems into ruin hurl'd,
And now a bubble burst, and now a world. 'S at s' at.

Leltyebb:

Lo! the poor Indian, whose untutor'd mind
Sees God in clouds, or hears him in the wind;
His soul, proud Science never taught to stray
Far as the solar walk, or milky way;
Yet simple Nature to his hope has giv'n,
Behind the cloud-top'd-hill, an humbler heav'n;
Some safer world in depth of woods embrac'd,
Some happier island in the wat'ry waste,
Where slaves once more their native land behold,
No fiends torment, no Christians thirst for gold.
To Be, contents his natural desire,
He asks no Angel's wing, no Seraph's fire;
But thinks, admitted to that equal sky,
His faithful dog shall bear him company. 'S at s' at.

[6r] Én

Vidámon szaggatja mindvégig a' virágos étket,
'S nyalja az épen felemelt kezét, melly vérét kiontja.
Oh jöendő homálya! nyájas kézzel adott téged,
Hogy minden betöltse a' kitűzött kört,
Az Ég, melly egyenlő szemmel nézi, mint mindennek Istene,
A' hős halálát, vagy a' vereb leesését,
Az atókok vagy rendszerek romlásba dűlését,
'S mint szaladmost egy buborék, majd egy világ széjt. 'S at s' at.

Leltyebb:

Nézd, a' szegény Indust! kinek fejletlen lelke,
Az Istent a' felhőkben látja, vagy a' szélben halja,
Lelkét sohasem tanítá kevély tudomány,
Messze, mint a' nap vagy téj útja repkedni;
De az egyszerű természet adott az ő reményének
A' felhőlepte halom megett, alázatosb mennyet,
Egy csendlakta világot, az erdők mélyétől körülölelve,
Egy boldogabb szigetet a' vizek pusztájában,
Hol a' rabszolgák egyszer már szülötte földjüket látják,
Hol ellenség nem gyötört sem aranyszomju keresztény.
Lenni! elég természeti kívánságának,
Nem gondol ő sem az angyal szárnyával sem a' szeráf tüzével,
De gondolja, hogy ha azon egyforma égbe jut,
Hív kutyája társa lesz nékie. 'S at s' at.

[6v] Sebestyén

A' nyomorék Indos, neveletlen, 's kurta eszével,
Felhőkben szemlél Istent és hallja szelekben;
A' lelket³⁸ haladó tudomány, felhatni nem onszlá,
Szint' a' Nap' körökig, 's azokon túl a' tejes útig,
Még is az egyrétű természet, néki reményt nyújt;
És a' felmagasult hegyeken túl, ad alatsony mennyt:
Egy valamely bátrab maradást, erdők kebelében
Vagy boldog szigetet mutogat, nagy tenger-özön közt.
Árva rabok látják ottan majd honjokat újra,
Ellenség se leszen, sem aranykiváncsi Keresztény;
Hogyha lejénd, azzal nyugszik természeti vágyja;
Angyali szép szárnyat se szeráf lánglást nem is óhajt,
Tsak békés maradást, társúl, hú 's régi kutyáját. 'S at s' at.

[7r] Ezen szép sorokat:

Hope springs eternal in the human breast:
Man never is, but always to be blest:
The soul, uneasy and confin'd from home,
Rests and expatiates in a life to come.

mellyeknek értelme ez:

A' remény örök forrással buzog az ember kebelében,
Az ember soha sem boldog, de mindég az leend,
A lélek melly nyugtalan és honjából kizárt
Jövendő életbe keres 's talál nyugtot.

igy fordítja Sebestyén László:

Mert bizonyos vágyó érzés, foglalja szünetlen,
A' szívet 's nintsen boldog, hogy többre ne vágyjon,
Nem nyughat lelkünk, honnyából mintha kizárva,
Vár egymás éltet mellyben jut boldog örökség.

Hogy a' Fordító sok helyt nem értette mit fordít, világos a' többek közt ezen helyekből.

38 A fordítás nyomtatott kiadásában itt „lelkét” szerepel: [POPE], „Az emberről való Elmélkedésben...”, 84. Az ilyen típusú eltéréseket nem tüntetem fel, csak a Baloghnál olvasható verziót közlöm.

Ezen két sor:

„The latent tracts, the giddy heights explore
Of all who blindly creep, or sightless soar”

mellyeknek jelentése ez:

Vizsgáljuk meg rejtett útjait, szédélgős magasságait,
Mind annak mi vakon csúszik, vagy túl szárnyalg a' látkörön,

[7v] Így adja a' Fordító:

Minden rejtekeit, valamint szédületes ormát,
Holmi vakon csúszót, szemeken túl fennyen emelgőt,
Visgáljuk 's at.

Ezen sorokat:

So man, who here seems principal alone,
Perhaps acts second to some sphere unknown,
Touches some wheel, or verges to some goal 's at.

mellyek ezt teszik:

Igy az ember, ki itt egyedül látszik fő személynek lenni,
Talán másod rangot játszik valamely esmeretlen *sphaerához képest*, [kiemelés
az eredetiben]
Valamely kereket érint, vagy valamely czél fele munkál.

igy fordítja Sebestyén Úr:

Ugy valamint itten látszik fő lénynek az ember,
Majd ne talán *másik földön* rangfokja aláb lesz,
Mas pergőbe fogal, valamely más szerhez aránylik.

Mint dönti homályba a' Fordító az eredetinek szépségeit, 's mint alacsonyítja le a' magos nyelvet, mutatják a' többek közt ezen helyek:

[8r]
If to be perfect in a certain sphere,
What matter, soon or late, or here or there?
The blest today is as completely so,
As who began a thousand years ago.

melly sorok jelentése ez:

Ha egy bizonyos spaerában tökéletes leend,
Mit tesz az, elébb vagy később, itt vagy ott?
Ki ma boldog, épen olly tökéletes boldog,
Mint kinek boldogsága ezer év ota tart.

Ezt így adja a' Fordító:

Ámde midőn idvül, bizonyos más érdeme' pólczán,
Később vagy hamaréb, vagy imitt vagy amott, ugyan egy mind,
A' ki ma lett idves, tsak ugyan már boldog azonként,
Mint ki ezer mult évek előtt, megnyerte az idvet.

Ezen sorokat:

Pride still is aiming at the blest abodes,
Men would be Angels, Angels would be Gods.
Aspiring to be Gods, if angels fell,
Aspiring to be Angels, Men rebel:
And who but wishes to invert the laws
Of order, sins against th' Eternal Cause.

mellyeknek jelentések ez:

A' kevély mindég boldog lakhelyekre czéloz,
Az emberek angyalok, az angyalok Istenek akarnak lenni.
Ha leestek az angyalok, Istenek akarván lenni,
Az emberek pártütők, angyalok akarván lenni:
[8v] 'S minden ki csak kívánja is a' Rend törvényeit
Felforgatni, bűnhődik az örök ok ellen.

Illy röviden 's izetlen hexameterekben pergeti a' Fordító:

Büszke dagadt képzés, örömet vágy üdvi lakokra,
Gyáva teremtésből emeleg fel, már ölk arczra.
Szűnj és mind az egész közösült rendet te ne forgasd.
A' nagy örök Szerző okkal, vétkeid mire küzdik.

Hasonló ehez ezen sorok fordítása:

Then shall Man's pride and dulness comprehend
His actions', passions', being's, use and end;
Why doing, suff'ring, check'd, impell'd; and why
This hour a slave, the next a deity.

mellyeknek jelentése ez:

Akkor fogja megérteni a' kevély 's buta ember
Tettei, szenvedelmei, létele hasznát 's célját.
Mért hol cselekvő, hol szenvedő, majd fenn akad, majd előre hajtatik,
Mért ez órában rab 's már másban istenség.

's mellyeket a' Fordító így ad:

Majd akkor ki tudod, te kevély, és balgatag ember,
Indulatod 's tetted 's léted, melly végre való itt?
Mért sírtál rabként? Istenként mért dagadoztál?

Másutt izetlen körülírással fordít: p. o. ezen sort:

„Of Man, what see we but his station here.”

[9r] melly ezt teszi:

Az emberről, mit látunk egyebet, mint itteni állását.

Így adja Sebestyén:

Mond mit az emberről, egyebet hogy földi valóság!
Itt nemzék, nevelék, 's ugyan itt fő, mint okos állat.

A' hexameterek kisütésére való erőlködések igen kedvetlenül illetik az olvasót 's az eredetinek értelmét el csavarják 's eldisztelenítik. Így ezen sort:

„His knowledge measur'd to his state and place” melly ezt teszi

„Esmerete állapotjához 's helyzetéhez mért” így adja a' fordító: „Hisz tudományt is nyert, mérvén azt sorsa fokához”.

Ezen sort: „Where all must full or not coherent be”, melly ezt teszi: „Mellyben vagy mindennek tele kell lenni, vagy öszve nem függeni”, így adja: „A'melyben minden telyel függ öszve 's üreg nincs”.

Ezen sort: „See worlds on worlds compose one universe”, melly ezt teszi: „'s látja mint áll a' mindenség, egymást érő világokból”, így adja: „Látja miként egyben fűzött sokféle világok, / Számptalan és másult formán mind öszve hegedtek”:

A' hexameterek kisütésére való erőlködése szüleményei azon sok izetlen, értelem-
rontó 's rossz kitételek is, mellyek: jelenült sors, szeráf lánglás, nyíltan igaz, finom szer-
kézet, izmos szövet (strong connections), észben rövidült, világok zúzva dűlednek,
egyrétű (egyszerű) természet, csatló láncz, (great chain), eszes lévők, (reas'ning life),
szem-erény, (modes of sight), turkászó ösztön (a' disznóban), közösült rend 's at. mily-
lyekkel a' munka tele [9v] van, ha nem szólunk is azon sok rendentűli poetai szabadsá-
gokról, mellyeket a' fordító vett magának.

Új szokat is csinál Sebestyén Úr, de a' mellyek igen szerencsétlenek. Illyek: tévely (la-
byrinthus), oklás (ratiocinatio), elemény (elementum), portz (atomus), kettes-arány (bi-
lanx), ég-gömb, finult (finomult), énlés (egoismus), kényúr (Tyrannus), kelleterő (Neces-
sitas), állmány (status), zárnok (remete), jelmény (character), összes-arány (harmonia),
ihle (anima), gyén (genius), 's at.

Orthographiaia hibákon kívül, grammaticai hibák is vannak Sebestyén Úr fordítá-
sában 's nevezetesen az ikes igék hajtogatásában csaknem mindig hibázik.

Ezekből láthatni, hogy a' Sebestyén László fordítása nem szolgálhat a' magyar Li-
teratúra gazdagítására. Hogyha azonban Sebestyén Úrnak kedve volna Pope dicső köl-
teményével még egyszer megpróbálkozni, a' mit az valóban megérdemelne, mi azt ja-
vallanánk, hogy azt ne hexameterekben adná, hanem az illynemű munkákra minden
tekintetben alkalmatosb jámbusokba tenné által, hogy arra csak az eredeti angolt hasz-
nálná, annak értelmét filozofiai lélekkel felfogva merítné ki, 's könnyenfolgó tiszta és
hibátlan nyelvvel tenne eleget az írói művészség rendszabásának is. Egy illy szép gon-
dolatokkal gazdag, 's mély filozofiával teljes munkának hív 's csinos fordítását, bizony-
nyal hávával fogadandja a' Haza.

A. Balogh Pál

5. Sebestyén László levele Toldy Ferencnek, Ső, 1839. április 10.³⁹

Sőben 10ik Apr. 839.

Tekintetes Tábla-Bíró Úr!

Buzdítottván a' nagytekintetű Tudós Társaság által, melly szerint a' Katonai Műszavak-
nak kitelhetőképben lejendő javallatbeli előadását kívánni méltóztatott, 's Kezemenél
lévén Rittgräffnek Katonai Német Kis Szótára, és hogy én is még, ámbár már 71. éves,
végső napjaiban is, némellyképpen járulhassak honi nyelvünk gyarapításához, reá
szántam iparomat, hogy azon Kis szótárt meg-magyarétsam; mellyet is elkészítvén, it-
ten mellékelve, érdemelhető haszálás végett, itt mellékelve ajánlok, és által-küldök; egy-
szersmind könyörögvén, hogy az itten különösen mellékelte, igen keves észrevételei-

39 MTA KIK Kt RAL 189/1839, terjedelme 18 levél (ráírva: 146 szók, érk. apr. 20. 839), a címlapon: „Katonai
vagy Fegyvernöki Mű-szavak. Rittgräff után Sebestyén László. 1839. évben.”

met, melyeket némelly sarkalatos szavakra nézve tettem, Tekintetes Vörösmarty Úrral, alázatos tiszteletem mellett közleni méltóztassék. A' ki különös tisztelettel vagyok
Tekintetes Tábla-Bíró Úrnak!
alázatos szolgája:
Sebestyén László mp.

6. Sebestyén László levele Toldy Ferencnek, Ső, 1840. június 19.⁴⁰

Sőben 19. Juny 1840
Tekintetes Úr!

Delille Fransz szerző' Poémáját a' Természet három országáról, melly már isméretes a' Tek. Úrnál, de utóbban általam ismét által-nézetett, 's igazítottatott, eltökéllettem a' Nagytekintetű Magy. Tudós-Társaság' Könyvtárának gyarapítására legalázatosab hiedelemmel ajánlani. Talám közelget olly idő is már, hogy az illy Komolyab tárgyú Munkák is a' Magyar Közönség eleibe, nyomtatott formában meg-jelenhetnek. – Melly általam magyarított munkát, kézírásban, Vöm Kacskovics Lajos Úr által a' Tekintetes Úr kezeihez juttatván, különböztetett tisztelettel vagyok a Tekintetes Úrnak!

alázatos Szolgája:
Sebestyén László mp.

Tek. Schédel Ferencz Úrnak saját kezéhez [?]

40 MTA KIK Kt Term. Tud. 4r 3, egybekötve a fordítással, lapszámozás nincs.

„Kedélyed gyermek, szíved asszony és a lelked férfi”

A Petőfi házaspár imázsa és identitása a szabadságharc előestéjén

GYIMESI Emese

ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet Újkori Osztály, tudományos munkatárs
ORCID: 0009-0009-3548-5427

“Your spirit is that of a child, your heart that of a woman, and your soul that of a man.”

The image and identity of the PETŐFIS in the context of the Hungarian War of Independence (1848–1849)

Abstract | The study examines the image and identity of the most famous 19th-century Hungarian poet, PETŐFI Sándor and his wife, SZENDREY Júlia, during the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849, focusing on the tensions between their public and private roles. While most gender-oriented scholarship on the Revolution explores the participation of women in the public sphere and the emergence of feminist ideas, considerably less attention has been paid to the private sphere and the emotional history of the War. This paper analyzes how the collision of private and civic responsibilities shaped the lives, writings, and self-representations of the Petőfi couple. Through close readings of poems, diary entries, letters, and contemporary press materials, it reveals how the dilemmas of “man and citizen,” freedom and love, nation and family, patriotism and domesticity culminated in 1848/1849. The paper demonstrates that PETŐFI’S and SZENDREY’S self-fashioning created powerful public images – the heroic national poet and the fearless patriotic wife – that soon turned into self-imposed constraints, forcing them to maintain ideals of courage and sacrifice even when personal circumstances made these roles untenable. By contrasting their published and unpublished writings, the study uncovers the emotional struggles, doubts, and inconsistencies hidden beneath their public personae, highlighting how the interplay of private emotions and patriotic duty profoundly shaped their identity and image.

Keywords | Hungarian Revolution of 1848/1849, history of emotions, national identity, self-representation, public and private spheres, love marriage, husband and wife roles in the Age of Reform

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíjprogramjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

Az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc genderszemponitú vizsgálata mind a hazai, mind a nemzetközi szakirodalomban elsősorban arra fókuszál, hogy miként és milyen mértékben vehettek részt a nők a nyilvános szférában, és mekkora teret kaptak a nőjogi követelések az események sodrásában. A privát szférában megélt érzelmek, a hétköznapiok vizsgálatára jóval kevesebb figyelem irányul, holott a szabadságharc érzelemtörténetének, tapasztalattörténetének kutatása szempontjából kiemelten fontos lenne annak elemzése, hogy miként viszonyult egymáshoz a nyilvános és a privát szféra, milyen feszültséget teremtett a magánélet és a közélet összeütközése az eseményekben aktívan résztvevő családok életében. Petőfi Sándor világképében szinte egész pályafutása alatt meghatározó volt az „ember és polgár” meghasonlott életérzésének dilemmája. A két szerep által okozott belső konfliktus nemcsak a *Szabadság, szerelem* könnyedén odavetett etikai imperatívuszában nyilatkozott meg („Szerelmemért fölálldozom az életet / Szabadságért fölálldozom szerelmemet”), hanem azokban a döntésekben is, amelyeket a szabadságharc idején férjként, családapaként és katonai szolgálatra jelentkező, hangsúlyozottan nemzeti költőként meg kellett hoznia. A szerepdilemmák által okozott konfliktusok ugyanis ekkor érték el tetőpontjukat, ez pedig mind költészetében, mind a családi egodokumentumokban, mind a korabeli sajtóban tetten érhető. Jelen tanulmány célja annak vizsgálata, hogy milyen formában jelentek meg a magánéleti és a közéleti szerepvállalás okozta feszültségek Petőfi Sándor és Szendrey Júlia írásaiban 1848 szeptemberében, valamint a szabadságharc későbbi szakaszaiban.

1848. szeptember 8-án Szendrey Júlia és Petőfi Sándor első házassági évfordulóját ünnepelte. Ha visszatekintettek a mögöttük álló egy esztendőre, büszkén érezhették, hogy mekkora utat jártak be együtt szerelmi szabadságharcuk beteljesedése óta.¹ A meghitt koltói nászút líraisága után megélt pesti hétköznapiok szellemi pezsgésében, a lázas márciusi események forrongásában, az egyre inkább kontrollálhatatlanná váló népszerűségvesztésben, a szabadszállási választás keserű kudarcában és az anyagi bizonytalanság nehézségei közt egyaránt egymás mellett álltak. Szerelmüket egyre erősebb kapcsolattá érlelte annak tudata, hogy a közösen megtapasztalt kihívásokkal – legyenek azok diadalmasok vagy fájdalmasok – együtt tudnak szembenézni.

Igazolva láthatták azt is, amit Petőfi az előző ősszel Koltón írt: „Mintha az élet költészete az időtől függne s nem az egyénektől. A prózai embernek a mézeshetie is prózaiak és ellenkezőleg. Aki milyen.”² Az előző év bizonyította, hogy az ő párosuk épp „ellenkezőleg”. Egyiküket sem fenyegette a nyárspolgárrá válás réme, és személyiségük is elég erős volt ahhoz, hogy vállalják ennek a csepp sem veszélytelen következményeit: az anyagi stabilitás teljes hiányát és konzervatívabb kortársaik egyre növekvő ellenszenvét.

1 A szerelmespár kapcsolatának elemzése a nagykarolyi megismerkedéstől a koltói nászútig: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca* (Budapest: Szendrey Júlia-kutatás, 2024).

2 PETŐFI Sándor, „Úti levelek Kerényi Frigyeshez: 18. levél”, in PETŐFI Sándor, *Összes prózai írása és levelezése*, szerk. SZALISZNYÓ Lilla és ZENTAI Mária, *Osiris klasszikusok*, 288–291 (Budapest: Osiris Kiadó, 2022), 289.

Erős önbizalmat adhatott nekik egymás tulajdonságainak kölcsönös elismerése is. Petőfi számtalanszor kifejezte a nyilvánosság előtt, mennyire büszke feleségére, aki eszes, szellemes, és semmilyen akadálytól nem riad meg. Szendrey Júlia pedig szüntelenül lelkesedett férje bátorságáért, és nem korlátozta akkor sem, ha ez vakmerőségbe csapott át. A kortársak vérmérsékletüktől függően ámulva vagy fejcsóválva, rajongva vagy ítélkezve figyelték őket, de azt egyöntetűen szokatlannak találták, hogy egy oly házaspárt látnak, akik minden értelemben egyenragú társai egymásnak, és ezt környezetük tudtára is adják.

A forrásokból érzékelhetők annak nyomai is, ahogyan egyre mélyebben megismerték egymás személyiségének különböző rétegeit. Petőfi verseiben a házasság időszakában már nemcsak a rajongott nő alakja jelent meg, hanem az is felmerült, hogy milyennek látja felesége jellemét. A januárban írt, de csak júniusban publikált *Minek nevezzelek?* nagyszabású kísérlete kétségtelenül a hitvesi költészet csúcsteljesítményének tekinthető, de a költemény valódi tétje nem a feleség tulajdonságainak bemutatása, sokkal inkább annak megfogalmazása, hogy mit jelent ő a férje számára. A vers varázsa pedig éppen annak köszönhető, hogy nem megválaszolja, hanem áradó sorai dacára nyitva hagyja a kérdést.³ Az augusztusi *Három madár* azonban kifejezetten Szendrey Júlia személyiségének összetettségét állítja középpontba a cinege, a csalogány és a sas toposzain keresztül, majd az ezekhez társított személyiségjegyek keresztmetszetében helyezi el őt:

Kedélyed gyermek, szíved asszony és
A lelked férfi, te csodás, mesés
Teremtény! s én valóban nem tudom,
Mi több: szerelmem vagy csodálatom?⁴

Az ifjú pár szeptember 8-án zugligeti kirándulással ünnepelte egybekelésük első évfordulóját. A reformkorban Zugliget annyira népszerű volt a természetre vágó városiak körében, hogy 1832-től kezdve nyaranta rendszeres omnibuszjáratok indultak ide a Tabánból.⁵ Az 1840-es években az első klasszicista villák is felépültek a budai hegyvidéken, miután a parcellázások következtében egyre több jómódú pesti polgár igyekezett itt telket szerezni. Őket jócskán megelőzte Barabás Miklós, aki már 1839-ben vett egy telket az akkor még szinte teljesen beépítetlen Városmajorban egy kis présházzal és szőlővel. Egy évvel később itt építette fel saját tervei szerint impozáns villáját, amely a mai napig a reformkori klasszicizmus egyik legszebb példája a Városmajor utca 44. alatt. A festő 1841-es nősülése után a tavaszi és a nyári időszakot általában itt töltötte,

3 Bővebben lásd: MARGÓCSY István, „A szerelem országa: Petőfi Sándor szerelmi költészetéről”, 2000 25, 2. sz. (2013): 61–74, 67.

4 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1848–1849): Kritikai kiadás*, szerk., tan. KERÉNYI Ferenc és SZILÁGYI Márton, Petőfi Sándor összes művei 6 (Budapest: Universitas Kiadó–MNMKK OSZK, 2024), 145. A továbbiakban: PSÖM 6.

5 NAGY Lajos, „Budapest története 1790–1848”, in *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*, szerk. KOSÁRY Domokos, 255–556, Budapest története 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 408.

később pedig egyre növekvő családjával együtt szinte teljesen az eredetileg nyaralónak épült házba költözött. 1847-től műterme is volt a villában, ahol sok prominens látogatót fogadott. Minden valószínűség szerint itt festette meg Szendrey Júlia és Petőfi Sándor 1848-as portréját is, akik emlékei szerint május végén vagy június elején keresték fel őt.⁶ A házaspár számára tehát ismerős terepet jelenthetett a Városmajor környéke, amelyen keresztül omnibusszal ki lehetett jutni egészen a Laszlovszky-majorig, ahol a Zugliget egyik legelőkelőbb vendéglője működött. Híresen népszerű volt az innen két kilométerre elhelyezkedő Istenszeme vendéglő is, ahol tíz évvel korábban, 1837-ben Kossuth Lajost elfogták a betiltott *Törvényhatósági Tudósítások* szerkesztése miatt. A városlakók mentális térképén fontos helyet foglalt el ez a romantikus környék, a nyári vasárnapokon „valóságos népvándorlás” indult meg Pestről a budai hegyek felé.⁷ Petőfi *A hegyek közt* című verse – amelyet a zugligeti kirándulással ünnepelt házassági évforduló napján írt – azonban ennek éppen az ellenkezőjét örökítette meg. A szabad természetben kószáló szerelmespár, a könnyű léptű feleség tündéri alakja és a vadregényes táj úgy tűnik fel a versben, mintha nem lenne más ember rajtuk kívül, mintha ez a várostól távoli édenkert csak az övék lenne:

Ott alatt, alatt, a mélyben,
A kék messzeség kódében,
Ott a város... csak úgy rémlik,
Mint a múlt, amelyet félig
Átadott immár a lélek
A felejtés éjjelének.
Kinn vagyok a természetben,
Fönn magasra nőtt hegyekben;
Magas e hely, itt pihen meg
Koronként a vándor felleg,
S ha itt volnék éjjelenként,
Csillagokkal beszélgetnék.
Lenn a völgyben, lenn a mélyben,
A kék messzeség kódében,
A város távol zajában
Hagytam gondod, hazám s házam!
Ott lenn hagytam minden gondot,
Mely szívem fölött borongott,
Melynek sötét árnyékában
Mint rideg kőszikla álltam.
Ne bántsatok, ne bántsatok,
Ha egy rövid napot lopok

6 FÖLDVÁRY Gergely, „Petőfi a Hegyvidéken: Városmajori képek, zugligeti versek”, *Városunk: Budapesti Honismereti Híradó* 26, 2. sz. (2023): 4.

7 NAGY, „Budapest története...”, 408.

A magam mulatságának,
Hisz eleget élek másnak!....
Minden lenn maradt, ami bánt,
Nem hoztam föl magammal mást,
Csak ami boldogságot ad,
Kedvesemet és lantomat.
Kedvesem, ki egy személyben
Asszony s gyermek, örömében
Jön és megyen, pillangót űz,
Virágot szed, koszorút fűz,
Majd eltűnik, majd előjön;
Ugy lebeg a hegytetőkön,
Mint egy álom tüneménye,
Mint e rengeteg tündére.
Én merengve, oh természet,
Örök szépségidre nézek,
S szemeimnek bámultában
Néma, de szent imádság van.
Mint felém repeső szivek,
Rezgenek a falevelek,
S ábrándos suttogásukban
Mennyi kedves, szép titok van!
Fáktól vagyok körülvéve,
S mint édes fia fejére
Áldó keze az atyának,
Ugy hajolnak rám az ágak.
Istenem, beh boldog vagyok!
Majd hogy sírva nem fakadok.⁸

A verset finoman átszövő meseiségben ott rejlik a valóság gyötrő gondjai elől való menekülés, ahogyan a magányvágy is, amely azt sugallja, hogy ez az édeni állapot csak addig tarthat, amíg kettesben vannak, messze a városi embertömeg rájuk leselkedő elvárásaitól. A hozzájuk szóló felkiáltás („Ne bántsatok, ne bántsatok, / Ha egy rövid napot lopok / A magam mulatságának”) úgy hat, mintha az elmúlt hetek terhé-
től szenvedő, sebzett költő a közeljövőben várható támadásoktól már előre védeni szeretné magát. Ennek háttérében ott húzódhat az a tény, hogy Petőfi ezen a napon az Egyenlőségi Társulat közgyűlésére volt hivatalos, de túl is mutat ezen. Amióta a költő beleszeretett Szendrey Júliába, a magánember boldogságának és honpolgár kötelességeinek konfliktusa egyre hangsúlyosabban jelent meg műveiben, 1848 szeptemberére pedig egyenesen feloldhatatlanná vált. Az igaztalan támadások sorozata és a szabadszállási kegyetlen kudarc olyan traumát okozott Petőfi számára, amely megtörte ad-

8 PSÖM 6, 161–162.

digi naiv idealizmusát. Ennek nagyszabású lenyomata *Az apostol*, amelynek kéziratát éppen ezekben a napokban, szeptember közepén véglegesíthette.⁹ Az elbeszélő költeményben a magasztos és heroikus eszmékért való lelkesedés következtében a főhős elveszti a boldogságát, szerettei meghalnak, ő maga pedig elveinek következetes követése folytán nem ünnepelt hazafivá válik, hanem királygyilkos, börtönbe zárt terroristává. Ennél keményebben aligha lehetne megfogalmazni annak tapasztalatát, hogy a dicső eszmék elvontsága a hétköznapi valóságában nem gyümölcsözővé teszi, hanem szétzúzza képviselőinek életét.

A szerelem virágbokréája és a honszeretet töviskoronája az 1846-os *Nem ért engem a világ* egymás mellé állított, emlékeztető motívuma volt, amely az „ember és polgár” itt először megfogalmazott szerepdilemmáját szimbolizálta. Petőfit szüntelenül foglalkoztatta ez a belső konfliktus. Még a mézeshetek idején születő versei között is megjelent (*Elértem, a mit ember érhet el...*), 1848 késő tavaszától pedig egyre markánsabbá vált költszetében. „Miért kisérsz minden lépten nyomon, Te munkás hazaszeretet?” – írta életében soha nem publikált *Miért kisérsz* című versében, amelyben háromszor jelent meg az „Oh hadd feledjem, hogy polgár vagyok!” felkiáltás.¹⁰ Először a tavasz és a természet örömeivel, aztán a költészettel, majd a szerelemmel és az ifjúsággal állította szembe a hazaszeretet által megkövetelt honpolgári áldozatokat. 1848 szeptemberében, feltehetően a zugligeti kirándulás előtti héten, a házassági évfordulóra készülve írta *Itt benn vagyok a férfikor nyarában...* című versében a következő sorokat, amelyekben a szerelem az élet egyetlen menedékeként jelenik meg, miközben a hazaszeretethez a teljes tehetetlenség és reménytelenség érzése társul:

Ha elfordúlok en magamtul és mint
 Polgár végigtekintem a hazát,
 Szemem megromlott satnya ivadékok,
 Egy pusztulásnak indult népet lát.
 Karom feszül, szívem tombol! mi haszna?
 Mást nem tehetek, csak sirathatom....
 Milyen sötét vón a világ, az élet,
 Ha nem szeretnél, fényes angyalom!¹¹

1848 derekán Petőfi gondolkodásmódja sokat érlelődött az átélt tapasztalatok hatására. Világképének drasztikus változását jelzi az a mondat, amelyet júliusban Egressy Gábornak mondott a színész levélbeszámolója szerint: „Petőfi Sándor barátom, el levén irántam kissé fogulva, azt mondja, hogy én a’ csatatéren csak egy ember vagyok, ott-hon pedig, hivatásomnál fogva több mint egy.”¹² Szokatlan megfigyelés ez a részéről,

9 Uo., 499.

10 Uo., 105.

11 Uo., 159.

12 Egressy Gábor – Szentpétery Zsuzsannának, A Tisza hátán, Buda gözösön, 1848. július 26., in *„Írjátok a mi tollatokra jön”: Egressy Gábor családi levelezése (1841–1865)*, szerk., tan. SZALISZNYÓ Lilla, 2 köt., Csokonai könyvtár: Források: Régi kortársaink 19, 1:59–61 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017), 1:60.

még akkor is, ha látszólag csak a színészmesterségre utal. Háttérében pedig kifejezetten a művészet önértékének felismerése állhat, amely komoly mértékű elmozdulás attól a nemzetcentrikus váteszszereptől, amelyet korábban hirdetett.

Petőfi költészetfelfogásán sokat módosított ez a szemléletváltás. Ennek jele számos ekkoriban születő versében érzékelhető. Ezek közé tartozik a zugligeti kirándulás napján írt *A bokor a viharhoz* is, amelynek kézírata a házaspár közösen vezetett jegyzetfüzetében maradt fenn. Szendrey Júlia saját kezűleg írta rá a keletkezés helyét és idejét: „Septemb. 8. 1848. (Zugliget)”. Komoly esély van arra, hogy Petőfi ezt a verset nem a kirándulás estéjén, hazatérésüket követően, hanem szó szerint a helyszínen, a hegyek között jegyezte fel:

Lassabban, haragos lelkek testvére, vihar, hogy
Lombjaim árnyékát szét ne zilálja dühöd!
Szentegyház vagyok én, e fészek bennem az oltár,
És ezen oltárnak papja a kis csalogány.
Hadd dicsérje, ne bántsd, éneklésével az istent,
A természetet, a szent közös édes anyát.¹³

A kizárólag Istennek és önmagának éneklő madár allegóriája hamarosan megjelent egy másik Petőfi-versben is. Miután újabb támadások érték, megírta a *Mit daloltok még ti, jámbor költők* című versét, amely Margócsy István szerint az önelvű romantikus költői megszólalás legeggyértelműbb megfogalmazása a magyar irodalomban.¹⁴ Ugyanaz a poéta, aki az előző év áprilisában a *Hazánk* hasábjain publikált *A XIX. század költői* című versének gyakran ars poeticaként hivatkozott soraiban az öncélú művészet haszontalanságáról írt („Ha nem tudsz mást, mint eldalolni / Saját fájdalomad s örömed: / Nincs rád szüksége a világnak, / S azért a szent fát félretedd.”), alig másfél évvel később már kizárólag ebben a l’art pour l’art felfogásban jelölte meg a költészet értelmét:

[...] De a madár nem nézi,
Hallgatják-e őtet odalent?
A pacsírta fölön a kék magasban
Istenének és magának zeng.

Ön magától száll a dal szivünkéből,
Ha bú vagy kedv érintette meg,
Száll a dal, mint szállanak a szélben
A letépett rózsalevelek.

13 A verskéziratról: PSÖM 6, 493.

14 MARGÓCSY István, „Petőfi szerepdilemmái”, in MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Klasszikusaink, 75–134 (Budapest: Korona Kiadó, 1999), 110; MARGÓCSY István, *Petőfi-kísérletek: Tanulmányok Petőfi Sándor életművéről*, Margócsy István válogatott munkái, 80–130 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2011), 110.

Énekeljünk, társak, sőt legyen most
Hangosabb, mint eddig volt, a lant,
Hadd vegyüljön e zavaros földre
Zajba egy két tiszta égi hang!

Romba dőlt a fél világ.... kietlen
Látomány, melly szemet s szívet bánt!
Hadd boruljon a rideg romokra
Dalunk, lelkünk zöld repkény gyanánt.¹⁵

Az újságolvasó kortársak számára bizonyára rendkívül meglepőnek tűnt volna ez a költészetfelfogás Petőfi részéről, sokan talán pálfordulásnak is titulálták volna, ha olvashatják, de nem olvashatták. A költő életében ugyanis nem jelent meg nyomtatásban – ugyanúgy, ahogyan a korábban említett *Miért kísérsz...* és *A bokor a viharhoz* sem.¹⁶ Egy olyan szerző esetében, aki annyira tudatosan alakította saját imázsát, mint Petőfi Sándor, aligha lehet súlytalan annak jelentősége, hogy milyen műveket publikált, és milyeneket nem. Annál is inkább, mivel ebben az életszakaszában végképp nem volt olyan anyagi helyzetben, hogy csak az asztalfióknak írjon, így nyomós oka lehetett arra, hogy nem jelentette meg ezeket a műveket. A versek kiadatlansága mögött természetesen nem egyetlen magyarázat húzódhatott. Petőfi számos olyan korábbi költeménye sem látott napvilágot életében, amely átlépte az intimitás – a kortársak által még ízlésesként elfogadott – érzékeny határait.¹⁷ 1848 második felében az addigi legfőbb publikációs fórumának tekinthető *Életképek* is hanyatlásnak indult, példányszáma visszaesett, az egyre súlyosabban eszkalálódó szabadságharc pedig az új publikációs lehetőségek kialakításának sem kedvezett. Ennek az összetett kontextusnak a tudatában is joggal feltételezhető azonban az, hogy Petőfi a széles publikum előtt sértetlenül akarta megtartani a hazájáért élő-haló költő makulátlan imázsát, amellyel nem tartotta összeegyeztethetőnek a kizárólag a művészet önértékéért való alkotást eszményítő gondolatait. Így következetesen publikálatlanul hagyta azokat a verseit, amelyek ebben találták meg küldetésének célját.

1848 szeptemberében még a szokásosnál is jobban forrtak körülötte az indulatok. Éppen a zugligeti kirándulás napján, szeptember 8-án jelent meg *Válasz Vörösmartynak* című közleménye a nyár eleje óta működő politikai napilapban, *Kossuth Hírlapjában*.¹⁸ Ennek előzménye az volt, hogy augusztus 27-én közzétette Vörösmartyt keményen elítélő versét az *Életképek*ben, annak ellenére, hogy szerkesztőtársa, Jókai Mór határozottan ellenezte a közlését. Bár az irodalomtörténeti hagyományban Petőfi jogosulatlan határátlépéseként rögzült ez a tett, amelyet a főszerkesztői pozíciót betöltő barátja

15 PSÖM 6, 166.

16 Uo., 446, 493.

17 A költői nászút idején született versek ilyen szempontú áttekintése: GYIMESI Emese, *Szendrey Júlia és Petőfi Sándor szerelmi szabadságharca*, 169–173.

18 PETŐFI Sándor, „Válasz Vörösmartynak”, *Kossuth Hírlapja*, 1848. szept. 8., 275.

ellen követett el, valójában 1848. április 30-a óta az *Életképek* címodalán mindkettejük neve egyenrangú „felelős szerkesztőként” szerepelt, a versrovat szerkesztése pedig ki-fejezetten Petőfi hatásköre volt.¹⁹

A Jókai akarata ellenére publikált Petőfi-vers azért született, mert Vörösmarty az országgyűlésben megszavazta azt a kompromisszumos hadügyi törvényjavaslatot, amely a hadügyminiszter és a pénzügyminiszter, vagyis Mészáros Lázár és Kossuth Lajos előterjesztése szerint az újoncokból először a magyar seregek állományának kiegészítését célozta, és csak ezt követően adott volna esélyt honvédszászlóalj felállítására.²⁰ Petőfi, más radikális gondolkodókhoz hasonlóan, az önálló magyar haderő lehetőségének elvesztéseként értékelte az ügyet, ezt pedig csak tovább tetézte annak fel-tételezése, hogy az itáliai szabadságharcosok ellen vethetik be a magyar újoncokkal kiegészített seregeket.²¹ Az *Életképek* előfizetői megdöbbenéssel olvashatták a Vörösmartyhoz (*midőn a nemzetgyűlésben augusztus 21-kén a hadügyben a többséggel szavazott*) című verset, amelyben azt állította, hogy egykori mestere szavazata miatt az általa írt *Szózat* eszméihez is hűtlenné vált.²²

Vörösmarty a támadás hevesességéhez képest egész higgadtan válaszolt, szerénységre és megfontoltságra intette ifjú költőtársát, de azt is kifejezte, hogy „ezen kis tollharcz” nem fogja felbontani köztük a jó viszonyt. Petőfi szeptember 8-án publikált választleve-lében ezt megerősítette, bár a szerénységet „igen silány portékának” titulálta, és ezzel a konklúzióval zárta le a polémiát: „Inkább legyek ezután is, mint ekkorig voltam, bátran és kérlelhetetlenül kimondott meggyőződése mártírja, hogysem gyávasággal vádol-hassam én magamat. Én magammal akarok békében élni, nem a világgal.”²³

A nyilvánosság azonban nemcsak Vörösmarty és Petőfi, hanem Jókai és Petőfi ösz-szecsapásának is tanúja lehetett ezekben a napokban, bár ebben az ügyben a konflik-tus legfőbb oka rejtve maradt. Az egykori barátok kapcsolata a nyár folyamán rohamo-san romlott. Amikor Jókai augusztus 13-án bejelentette eljegyzését Laborfalvi Rózával, Petőfi semmilyen eszköztől nem riadt vissza annak érdekében, hogy megakadályozza az általa jóvátehetetlen ballépésnek vélt esküvőt. Ennek keretében értesítette Jó-kai édesanyját arról, fia mire készül. Jókay Józsefné Pulay Mária azonnal Pestre uta-zott, ám a házasság megakadályozására tett sokrétű kísérletük kudarcba fulladt. Jókai Mór unokahúga, Váli Mari visszaemlékezései szerint az író édesanyja Petőfire hara-gudott azért, hogy nem hamarabb tudósította őt, amikor „még úgy el nem volt véve az esze annak a szerencsétlen gyereknek! Hiszen láthatta, tudhatta volna, milyen há-ló van elé kivetve”.²⁴ A huszonhárom éves Jókait az ügy során tehát nemcsak Petőfi ke-zelte végtelenül naiv, éretlen, döntései következményeit felmérni nem képes kisfiúként,

19 A vers fogadtatásáról: PSÖM 6, 481–483.

20 A hadügyi vitáról bővebben: KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Osiris monográfiák (Budapest: Osiris Kiadó, 2008), 105, 405.

21 Uo., 105, 405.

22 PSÖM 6, 151.

23 PETŐFI Sándor, „Válasz Vörösmartynak”, in PETŐFI, *Összes prózai írása...*, 326–328, 328.

24 Peti Józsefné Váli Mari emlékiratai, OSZK Kézirattár, *Quart. Hung.* 2077. Idézi: SZÉCSI Noémi, *Jókai és a nők* (Budapest: Magvető Kiadó, 2025), 69.

hanem saját édesanyja is, aki úgy vélte, hogy gyermekét a nála mindössze három évvel idősebb barátjának kellett volna megvédenie a rá leselkedő csábítástól. Petőfi mai szemmel teljeséggel abszurdnak és indiszkrétnek tűnő beavatkozási kísérletei mögött ott rejtőzhetett annak súlya, hogy a korán felnőtté vált költő felelősséget próbált vállalni a kisöccsének tekintett Jókai sorsának formálódásáért még akkor is, ha ez túlfeszítette mind a hatáskörét, mind az ítélőképességét. Arra vonatkozóan nem maradtak fenn források, hogy az ekkor még csupán tizenkilenc éves Szendrey Júlia miként vélekedett egykori lakótársuk jövődöbelijéről. Finom úri kisasszonyhoz illő neveltetése és férje iránti lojalitása alapján nyilván könnyű azt feltételezni, hogy Petőfihez hasonlóan olyan menyasszonyt kívánt volna Jókainak, akinek még nincs olyan „múltja” (törvénytelen gyereke), mint Laborfalvi Rózának. A véleményével kapcsolatban azonban nincs egyetlen olyan megjegyzés sem az írásaiban, sem a kortársak visszaemlékezéseiben, amely bármire engedne következtetni. Jókai esetében azonban annál inkább felfedezhetők annak nyomai, hogy későbbi visszaemlékezéseiben Szendrey Júlia alakján torlotta meg azt a sérelmet, amelyet Petőfi részéről Laborfalvi Róza kapcsán elszenvedett. Ha csak tehette, közvetve is szembeállította egymással a két nőt: a rendkívül ügyes háziasszony imázsát kialakító Laborfalvi Róza tökéletes ellenpólusát jelentette a „gazdasszonyi hajlamokat” nem tápláló, a hagyományos női teendőket nem vállaló, főzni sem tudó Szendrey Júlia alakja.²⁵ Ennek fényében különösen éles kontrasztot jelent Egressy Gábor 1848 áprilisában Arany Jánosnak írt levele, amelyben többek között éppen azt emelte ki Petőfi feleségéről, hogy „beszédes egy menyecske, pompásan főz”.

Jókai 1848. augusztus 29-én a rákoscsabai templomban feleségül vette Laborfalvi Rózát, akivel az ezt követő napokban a péceli Ráday-kastélyba vonultak nászútra. Az ifjú író innen visszatérve szembesült azzal, hogy Petőfi ellenkezése dacára közös lapjukban, az *Életképek*ben jelentette meg Vörösmartynak címzett ominózus költeményét, így azonnal közleményt adott ki, amelyben számonkérte és hálátlannak nevezte szerkesztőtársát. Petőfi replikája a zugligeti kirándulás után két nappal, szeptember 10-én érkezett meg, amelyben a hálátlanság vádját visszafordítva infantilizálta egykori barátját: „Az imént vádol engemet feledékenységgel, s ő felejt el, hogy ő az én tanítványom, az én kisöcsém volt, hogy ő az én szárnyaim alatt nőtt fel.”²⁶

Ugyanezen a napon, szeptember 10-én Vahot Imre álnéven közreadott egy indulatos kirohanást Petőfi ellen a *Nemzetőr* című lapban. Az kérte számon tőle, hogy még mindig nem vonult be katonának: „Ime most nyakunkon a háboru, minden ép karra szüksége van a hazának – te katona voltál, gyermeked nincs –, s roppant kardod, mellyel a marcziusi napokban annyira csörömpöltél, még is hüvelyében rozsdásodik.”²⁷ A napjaink kommentmezőit idéző, kíméletlen stílusú, a költőt tudvalevőleg legfájóbb pontján: önérzetében megsértő támadást Vahot minden bizonnyal akkor is kiadta volna, ha tudja, hogy Szendrey Júlia gyermeket vár. Petőfit a júliusi szabads csapat-szervezések óta tá-

25 SZÉCSI, *Jókai és a nők...*, 74.

26 PETŐFI Sándor, „Első és utolsó fölszólalásom egy igen piszkos dologban”, in PETŐFI, *Összes prózai írása...*, 328–329, 329.

27 *Nemzetőr*, 1848. szept. 10., 169.

madták azzal, hogy nem jelentkezett önkéntes katonának, mivel a márciusi ifjak többsége (Vasvári Pál kivételével) így cselekedett.²⁸ Még Egressy Gábor is neheztelt rá, aki a nyáron beállt honvédeknek, és a Délvidékre utazott. Innen írta feleségének a következő sorokat Petőfiről: „Ő igen sokat ártott magának egy pár utóbbi lépésével. Utamban mindenütt ellenségeivel találkozott. Ő tőle azt várták, eddigi jelleme szerint, hogy most, midőn a' dologra került, – a' harcosok első sorában fogják látni. És én védeni sem igen tudtam.”²⁹ Emellett egy kemény hangvételű nyílt levelet is kiadott, amelyben így fogalmazott: „A' hetvenkedő pesti legényeknek pedig – kiknek méltóságukon alul van a' rácz ellen harcolni, mert haramia, – azt üzenem: hogy nem az a' kérdés: kivel, hanem hogy miért harcolunk.”³⁰ Ennek háttérében az állt, hogy a meglehetősen széles körben elterjedt magyarázat szerint Petőfi azért nem jelentkezett önkéntesnek, mert a szerb felkelést belügynek számító rendészeti kérdésnek és nem szabadságharcnak tartotta.³¹

Ennél azonban sokkal nyomósabb lehetett az az ok, amelyről a korabeli nyilvánosság semmit nem tudott. A gyermeket váró Szendrey Júlia annyira féltette férjét a harcoktól, hogy visszatartotta őt, amit később szigorú önostorozással vallott be – ezúttal nem publikált – naplójában. Aligha kétséges, hogy ez az önkép fényévekre van attól a harcos honleányimáztól, amely a korabeli sajtóban Petőfi feleségéről kialakult:

hónapok óta tartottam őt is vissza rimánkodásaim által; nem elég, hogy én illy tehetetlen vagyok, hanem még őtet is tétlenségre kárhoztatám, elvontam attól, mi az ő lelkének főélménye volna, mi kielégíthetné tettek után szomjazó lelkedet és megfelelni magasztos küldetésednek. El kellett tűrnöd miattam a gyávaság gyanúját, tűrnöd kellett olly hitvány semmirekellők gyalázását, kik nem méltók, hogy lábaidat csókolnák.³²

* * *

1848. szeptember 11-én Josip Jelačić Bužimski, a horvát bán ötvenezer fős seregével, fekete-sárga császári zászlók alatt átlépte a Drávát, és megkezdte hadjáratát Magyarország ellen.³³ Korábban az osztrák miniszterelnök, Johann Wessenberg kezdeményezésére jogilag érvénytelennek nyilvánították az áprilisi törvényeket, és azt követelték a magyar kormánytól, hogy a hadügyek és a pénzügyek irányítását újra adja át Bécsnek, vagyis mondjon le az ország alkotmányosságáról. Ezáltal olyan ultimátumot adtak, amely után csak két út állt a magyarok előtt: az önfeladás vagy a nyílt önvédelmi hábo-

28 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 393.

29 Egressy Gábor – Szentpétery Zsuzsannának, Óbecse, 1848. augusztus 8., in SZALISZNYÓ, „Írjátok...”, 66–68, 67.

30 *Életképek*, 1848. aug. 13., 222–223, 223.

31 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 392–393.

32 SZENDREY Júlia, *Ismeretlen naplója, levelei és haláloságán tett vallomása*, szerk. MIKES Lajos és DERNŐI KOCIS László (Budapest: Genius, 1930), 303.

33 GERGELY András, „A forradalom és az önvédelmi háború (1848–1849)”, in *Magyarország története a 19. században*, szerkesztette GERGELY András, Osiris tankönyvek, 236–278 (Budapest: Osiris Kiadó, 2003), 253.

rú felvállalása.³⁴ Kossuth száztagú országgyűlési küldöttséget indított Bécsbe, de a delegáció eredménytelenül tért haza. A kormány még aznap, szeptember 11-én – miközben Jelačić magyar földre ért – benyújtotta a lemondását. Az országgyűlés határozatot hozott az újoncoszás megkezdéséről.

Szeptember 24-én Kossuth alföldi toborzókörútra indult, és képviselőtársainak is azt javasolta, hogy tegyenek hozzá hasonlóan. Ugyanezen a napon hagyta el Pestet Petőfi Sándor is, aki Székelyföldet tűzte ki úti célként. Másnap újabb falragaszok adták a városlakók tudtára, hogy Kossuth felhívására olyan prominens személyiségek rajzanak szét az országban a nép felvilágosítására és a toborzás segítésére, mint Vasvári Pál és Petőfi Sándor.³⁵

A költőnek azonban indulás előtt családi ügyek garmadáját kellett elrendeznie. Felmondta a Lövész utcai albérletet, szülei számára pedig kibérelt egy még kisebb lakást a Zöldkert utca 481. (ma: Reáltanoda utca 19.) harmadik emeletén, amelynek egyik szobájába a bécsi festészeti tanulmányai után éppen hazatérő Orlai Petrics Somát költöztette.³⁶ Feleségét pedig szeptember 24-én magával vitte, tervei szerint azért, hogy útközben biztonságba helyezze Erdődön, amíg ő a Székelyföldön jár.

A házaspár most először járt az erdői várban, mióta 1847. szeptember 8-ai esküvőjük után elhagyták Szendrey Júlia leánykorának helyszínét. Most először látták viszont szüleit, Szendrey Ignácot és Gálovits Annát. A konfliktusoktól terhelt előzmények és a legalább ilyen zaklatott elválás után feltehetően minden családtag bizarrnak érezte az első találkozást. A visszatérés ugyanakkor meghatározó is lehetett a házaspár számára, hiszen újra ott lehettek a kertben – Petőfi szavaival: „E tó fölött e fák alatt” –, ahol annak idején szerelmük kibontakozott.

Szeptember 30-án reggel a házaspár búcsút vett egymástól. Petőfi arra kérte feleségét, hogy újra vezessen naplót. Az elmúlt hónapok viharai között ugyanis hallgatott a naplóról Szendrey Júlia. (Utolsó fennmaradt feljegyzése még az előző év végén, 1847 decemberében született.) A költő nyilvánvalóan azért állhatott elő ezzel az ötlettel, mert tudatában volt annak, mennyire sokat segíthet az írás a távollét okozta szorongás csökkentésében.

A külső szemlélőkben azonban ezúttal sem az aggódó feleség, hanem a számukra felfoghatatlanul extravagánsnak tűnő nemzeti öltözékben pompázó, a helyi konvenciókkal mit sem törődő forradalmárfeleség képe rögzült. Kaffka Margit – akinek nagymamája, az erdői kötődésű Kaffka Ignácné Lauka Janka sokat mesélt Szendrey Júliáról – így idézte fel 1918-ban a családi emlékezetben elevenen élő látogatást:

Első látogatásakor Szatmárban (már a forradalmi időkben) oly főkötővel jelent meg Júlia, melynek középrésze fehér, baloldala zöld s a másik piros (nemzeti szín) volt; mire aztán végleg „fantasztá komédiásnőnek” ítélte a magyar középosztály mindig józankodó és a lelkesedéssel s ennek papirosízeivel szemben igen tartózkodó ítélete...³⁷

34 Uo., 252.

35 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 416.

36 Uo.

37 Kaffka Margit levele Hatvany Lajoshoz, Budapest, 1918. október 20., in HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, szerk. Kiss József és PÁNDI Pál, 2. kiad., 2 kötet, 2:504–505 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967).

Szendrey Júlia vélhetően ezúttal sem mutatta ki fájdalma a külvilágnak, a férje távozásának első estéjén papírra vetett naplófeljegyzése azonban éppen a szenvedő és türelmetlen feleség arcát tárja elénk, aki nem tudja elképzelni, hogy hónapokig messze legyen szerelmétől. Távollétük egyelőre az eredetileg tervezettnél valóban jóval rövidebb lett. A Székelyföld irányába tartó Petőfi azon az útvonalon indult útnak, mint egy évvel korábbi nászútja idején, Nagybányán azonban tudomást szerzett a rohamosan romló erdélyi helyzetről, vagyis arról, hogy a román lakosságot a magyarok ellen lázítják. Barátjától, Teleki Sándortól és Mihályi Gábor kormánybiztostól kapott információit levélben osztotta meg Szatmár vármegye alispánjával, Eötvös Mihállyal.

A lázongások hátterében az állt, hogy szeptember végén egy nagy román népgyűlés kimondta, hogy az erdélyi románok nem ismerik el az uniót, és nem adnak a magyar kormánynak újoncokat, hanem önálló osztrák tartománnyá akarnak alakulni. Elrendelték a románság felfegyverzését is, a szász képviselők pedig csatlakoztak hozzájuk, és kivonultak a pesti országgyűlésről.³⁸ Karl Urban határőrvidéki alezredes a császár hűségére eskette az újoncokat, megtagadta az engedelmisséget a magyar kormánynak, és a román lakosság fellázítására törekedett.³⁹ A lángokba borult Erdély hírére Petőfi realizálta, hogy feleségét még akkor is nagyobb biztonságban tudhatná, ha a Jelačić által fenyegetett Pesten hagyta volna, így azon nyomban visszatért Erdődre. Szándéka az volt, hogy a szerveződőben lévő szatmári honvédszászlóaljhoz csatlakozik, így felesége közelében maradhat úgy, hogy nem érheti a gyávaság vádja, és még honvédtiszti fizetés is szerezhet, amelyre szorult anyagi helyzetében rendkívül komoly szüksége is volt.

Szendrey Júlia október 2-ai naplófeljegyzése félreérthetetlenül rögzíti, hogy a veszélyhelyzet híre mekkora pánikot keltett a helyi női lakosság körében:

Oh te kapcza-kötő, főzőkanalat forgató teremtese az istennek: asszony, hogy érzed most magadat? érzed ugy-e magasztos hivatásodat? lelked az önérzet elragadó szárnyain röpköd egyenesen a dicsőség hetedik egébe? Bizony van is rá okunk. Milly dicső hivatás is ez! most, midőn férjünk, kedvesünk fegyvert ragadva rohan a hon megmentésére véres harcot küzdeni, most midőn minden pillanat halált hozhat életünk legdrágább kincsére, mit csinálunk, mit csinálhatunk mi? Egy rész, miként azt a ma hajnal óta erre elvágató kocsik tanúsítják: batyuba kötve csecsebecsét, sírva, szepegve hagyja el lakhelyét és futásban keres menedéket a még csak álmában közeledő kutyafejű ellenség előtt. Még itt is csak úgy kukucskálnak ki becsinált kocsiakból, hogy vajon nem nő-e nyomukban gomba helyett valami vért-szomjazó és emberhúst-ehető rácz vagy oláh tábor? Könnyeket sajtol ki belőlem a szégyen, hogy én is nemükhöz tartozom, én is asszony vagyok!⁴⁰

Meglepő, hogy a női identitás és a szégyenérzet milyen elválaszthatatlanul összekötődik ebben a naplófeljegyzésben. Ugyanilyen elementáris formában jelenik meg a tehe-

38 GERGELY, „A forradalom...”, 254.

39 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 417.

40 SZENDREY, *Ismeretlen naplója...*, 302.

tetlenség érzése is, amely feloldhatatlan belső konfliktust és önostorozást vált ki a sorok írójából, valamint önálló ambícióinak teljes feladását:

Oh hogy el nem sülyeszt a szégyen! nem vagyok képes egyébre, nem engednek a körülmények szerelmemért többet tenni, mint szépen itthonn ülni, kötni és főzni, foltozni és rántásokat keverni!

Én, ki előtt a világhistória minden hősnéi sem tettek többet, mint mennyire őket az alkalom, a sors segíté, mint mennyit én akartam tenni és hittem is, hogy tenni fogok. Most már nem kívánok, nem álmaoznám külön, kiváló szerepről a nagy szellemek között, nem vágnék soha saját hírre, dicsőségre, elég volna az is, sőt főboldogságomnak tekinteném, ha Sándoromat követhetém, ha csak vele mehetnék, merre ő megy, ha csak mindig láthatnám él-e? ha szívem egyszerre szűnnék meg dobogni szívével. Ha a csata után élne, hogy én lehetnék az első, ki őt üdvözelném, s ha elesnék, hogy karom lenne a koporsó, mely őt felfogná s én lennék az árnyék, mely utána szállna sírba s ott véle együtt enyésznek el.

És még ennyit sem tehetek! el kelle maradnom tőled, mint naptól az éjnek, nem élhetek nem halhatok veled együtt!⁴¹

Október 2-án – ugyanazon a napon, amikor Szendrey Júlia papírra vetette ezeket a sorokat – Batthyány Lajost lemondatták. A másnap megjelent uralkodói rendeletek feloszlatták az országgyűlést, és a pákozdi csata után vereséget szenvedő Jelačićot tették meg az ország teljhatalmú urává. Október 3-án alapvető fordulóponthoz érkezett be. Mivel a magyar ellenállást ekkor nyilvánították törvénytelennek, a szabadságharc résztvevői hivatalosan innentől minősültek lázadónak, és a későbbi megtorlás során is az október harmadikát követő tevékenységeket vették figyelembe.⁴² Október 8-án a magyar országgyűlés a végrehajtó hatalom gyakorlásával az Országos Honvédelmi Bizottmányt bízta meg, amelynek elnökévé Kossuth Lajost nevezték ki, miután a minden jogalapot nélkülöző uralkodói rendeleteket törvénytelennek nyilvánították.⁴³ Mire mindez megtörtént, addigra Bécsben újra kitört a forradalom, a kormány feloszlott, az udvar Olmütz felé menekült, a Jelačićot támogató hadügyminisztert, Theodor Baillet von Latourt pedig felakasztották.⁴⁴

Petőfi időközben még egyszer megjárta Nagybányát, ahol szeretett volna csatlakozni az összpontosított nemzetőrséghez, de mivel féltették a környék magyar lakóit a későbbi következményektől, nem történt fegyveres összecsapás. A költő így újra visszatért Erdődre, onnan pedig Pestre vitt az útja, hogy honvédtiszt szolgálatra jelentkezzen az Országos Honvédelmi Bizottmánynál. Törekvéseit Nyáry Pál támogatta, a Nemzetőrségi Haditanácsnál kérvényezte a költő „szatmári önkéntes honvédeknel százados-

41 Uo., 302–303.

42 Batthyány Lajos esetének kivételével, akit korábbi tetteiért még ebből a szempontból nézve is törvénytelenül, koncepció per keretében ítélték el, így kivégzése politikai gyilkosságot jelentett. GERGELY, „A forradalom...”, 255.

43 Uo.

44 Uo.

sá leendő kineveztetését”.⁴⁵ A *Közlöny* október 16-ai számában pedig már meg is jelent, hogy Petőfit nemzetőrségi századosnak nevezték ki a 28. honvédsázlóaljhoz.

Eközben Szendrey Júlia nyugtalansága egyre fokozódott. Naplófeljegyzésein keresztül nyomon követhető, hogy a távollét ideje alatt milyen félelmek kerítették hatalmukba. Aggódott a közeledő szülés miatt, ami a korabeli viszonyok ismeretében nem volt alaptalan, hiszen igen magas volt a gyermekágyi halandóság. Őt azonban nem önmagában a halálfélelem gyötörte, hanem sokkal inkább az a gondolat, hogy ha ez bekövetkezne, akkor élete utolsó hónapjait férje nélkül kellene töltenie:

Oh istenem, meglehet, hogy életem nem hosszabb pár hónapnál, s épen ez utolsó időt sem tölthetem veled! Meglehet, hogy szerencsésen átesem e rám következő nehéz napokon, oh de addig... addig... Meddig kell még nélküled lennem, napjaimnak egyetlen vidámsága, egyedüli öröme, édes férjem, Sándorom? Nem képzelhetek oly kegyetlen sorsot uralkodhatni fölötünk, ki most elszakítana bennünket egymástól, ha pár hónap múlva meg kellene halnom.⁴⁶

Ennél is nyomasztóbb volt számára, amikor férje szenvedélyes és indulatos személyiségét ismerve felmerült benne a hűtlenség eshetősége. Eszébe jutott, milyen félreértést okozott kettejük között két évvel korábban, amikor Petőfi hirtelen felindulásból és bosszúból megkérte Prielle Kornélia kezét 1846 novemberében, miután útja során azt hazudták neki, hogy Szendrey Júliának egy osztrák dzsidáshadnagy is udvarol. A terheséget egyre nehezebben viselő feleség az eset megismétlődésének lehetőségétől tartott október 14-ei naplófeljegyzésében:

Ki tudja, milyen jó emberemmel találkozott Sándor, ki rágalmozó beszédeivel ismét oly nagy következtetéseket idéz elő, mellyek már is választó-falként emelkedtek föl közöttünk. Csakhogy most aztán az isten irgalmazzon mindkettőnknek. Bármily iszonyú kétségbeesés venne is rá, hogy csak egy pillantással is vétkezz szerelmünk ellen, csak egy lépésnyit is távozz a legszigorúbb hűség utjáról, mondom, nem lenne többé mentség a kétségbeesés, melly megmentene bennünket. Isten őrizz illy gondolatoktól! mintha ezer tövissel tépnék szívemet.

Vigyázzunk, vigyázzunk...

A debreczeni események által felkeltett aggodalmaim már rég megszűntek, midőn te azokat a mult napokban ismét magad támasztád föl, midőn Laukáékhoz mentünk, s te az uton megboszankodtál oly haszontalan semmi miatt. Ekkor véletlenül valami olylyasmit mondtál, mi magában csekélység, de bennem iszonyú félelmet költött föl. Magad sem vetted észre, midőn azt mondtad: várj csak, várj, majd meglátod, én mit fogok tenni. Az akkori körülményeket tekintve e mondásod fölött nem volt mit aggódnom, de fölfedé előttem, hogy valaha legnagyobb szerencsétlenséget okozhat köztünk a visszatörlási vágy, melly hamar föltámad szivedben s melly már egyszer megtaníthatott volna,

45 KISS József, szerk., *Petőfi-adattár III.: Petőfi-okmányok, függelék (családi adatok), pótlások az I. és II. kötethez*, A magyar irodalomtörténet-írás forrásai 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Balassi Kiadó, 1992), 121.

46 SZENDREY, *Ismeretlen naplója...*, 303.

mire vezethet, ha szavára hallgatsz. Ha lesz, mit visszatorlanod, ha valódi okod lesz rá, ekkor tedd meg, igen, ha megérdemlem, de vigyázz addig, mint a becsületedre, hogy ne találj ott valamit, hol semmi nincs. Nem csak magamért, gyermekünk nevében is kérlek, vigyázz, hogy egy hajszálnyi okot se szerezz magadnak a késő megbánásra, mert ekkor tőlem, *e tekintetben*, semmi vigaszt vagy bocsánatot ne várj. Egyetlen könnyelműségből vagy kétségbeesésből – mi, ha egyszer megtörtént, előttem mindegy – eredett cselekedet örökre elszakaszthat bennünket, ha csak pillanatra is homályt vonhat a legtisztább szerelemre.⁴⁷

Ezeket a sorokat olvasva világossá válik, hogy a szerelmi házasság meglehetősen újnak számító, a romantika korában is csak lassan, fokozatosan terjedő jelensége a hűtlenség definíciójának drasztikus változását is magával hozta. A racionális megfontolások alapján kötött házasságokban egészen mást jelenthetett a hűség, mint az erős érzelmeken alapuló szerelmi házasságokban, hiszen más céllal jött létre a kapcsolat, és a felek is mást vártak tőle. Akik azért házasodtak, mert ezt kívánta családjuk érdeke, vagy egyszerűen csak meg akartak felelni a társadalmi normáknak, valamint biztonságban és harmóniában kívántak élni, azok számára ennek a szövetségnek az volt az elsődleges célja, hogy stabilitást hozzon a házastársak életébe.⁴⁸ Számukra a hűség – érzelmi és szexuális értelemben – nem volt kardinális kérdés a házasság sikere szempontjából. A feleség hűtlensége nyilván szigorú megítélés alá esett, főként akkor, ha a családon kívül is fény derült rá, mert ez rombolta a férj társadalmi reputációját, a fordított helyzet viszont többnyire el sem érte a kortársak ingerküszöbét. A prostituáltak, a „kéjőtnőnyák” látogatását sok esetben nem hűtlenségnek tekintették a férj részéről, inkább természetes, bevett szokásnak. A nők közül eleve sokan annyira kiszolgáltatott helyzetben voltak a nem egyenrangúságra épülő házasságokban, hogy nem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy túlságosan zokon vegyék férjük kihágásait. A gazdasági érdekközösségként felfogott házasságban ugyanis az ilyen típusú hűtlenség nem kérdőjelezte meg a kapcsolat eredeti célját, a szerelmi házasságban azonban igen, hiszen ennek résztvevői érzelmi, szellemi és testi vonzalmuk alapján kötöttek szövetséget, ezért ezekből a szempontokból is egymásra számítottak. Szendrey Júlia öntudatos kijelentése – miszerint a hűtlenség megbocsáthatatlan, és örökre elszakasztja egymástól a házastársakat – ennek fényében értelmezhető, és korántsem tekinthető tipikusnak egy korabeli feleség részéről.

Petőfi október 18-án ért vissza Erdődre, a következő néhány napot itt töltötte. Szendrey Júlia addigra már higgadtabb volt, de bizonyára megmutatta neki kínzó érzéseiről és féltékenységről tanúskodó naplórészleteit is, hiszen ennek szándékát már feljegyzésük másnapján világosan megfogalmazta:

47 Uo., 304–305.

48 Az érdekek és az érzelmek korabeli házasságokban betöltött szerepéről bővebben lásd: FÓNAGY Zoltán, „Érdekek és érzelmek: Párvalasztás és házasság a 19. században”, in *Magyar menyasszony: Tanulmányok*, szerk. Kiss Erika, ORGONA Angelika és SIMONOVICS Ildikó, 117–138 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2023).

Bocsáss meg nekem, édes Sándorom, méltatlanul bántottalak tennap; most már nyugotabb vagyok és hiszem, hogy nem érdemled meg tennapi vétkes gondolataimat. Igen, én tisztának hiszlek, mint az isten angyalát, és hiszem, hogy ilyen maradsz örökké s így foglak szerethetni életünk végpercéig. Azért nem töröltem vagy hagytam ki a tennapi sorokat, hogy lásd, mire visz a magány, milly rémekkel kell küzdenem, ha téged nem látlak...⁴⁹

Ennek tudatában még nehezebb lehetett a költő számára a néhány nap múlva újra bekövetkező elválás, amelyet *Bucsú* című versében is megörökített. Hangvétele meghökentően rezignált korábbi lírai önmagához képest, mintha a heves forradalmár harsszó szólama helyett ezúttal egy érett férfi halk suttogását hallanánk.⁵⁰

A magánember, a költő és a katona szerepkonfliktusa a háború későbbi szakaszaiban még kiélezettebbé vált.⁵¹ Amikor 1848 novemberében Petőfi szabadságot kért felesége közeledő szülésére gondolva, zászlóalját a bánsági hadszíntérre vezényelték, ő azonban nem tett eleget a parancsnak. Ennek az esetnek a mai napig komoly szerepe van katonai szerepvállalásának megítélésében. Kemény Krisztián a költő magatartását élesen kritizáló, éppen ezért tabudöntөгetöként számontartott esszéjében így fogalmazott:

Rengeteg dolga között Petőfi levelezett, verselt (*Tiszteltétek a közkatonákat!, Szeretlek, Kedvesem!*); aztán úgy három hét múlva meg is unta az egészet. Legalábbis erre utal, hogy amikor november 10-én megérkezett a parancs, hogy 17-én induljon a 28. honvédszászlóalj zöme a Délvidékre, a „frontra”, Petőfi rögtön szabadságot kért 1849. január végéig.⁵²

Az események sorrendje azonban nem így történhetett. A költő saját bevallása szerint november „10-e táján” kért szabadságot felesége közeledő szülésére gondolva, a 28. zászlóaljhoz azonban csak november 14-én érkezhetett meg az a parancs, hogy induljanak a nagybecskereki táborba.⁵³ Petőfi ezt követően sem változtatta meg eredeti szándékát,

49 SZENDREY, *Ismeretlen naplója...*, 305.

50 PSÖM 6, 264.

51 Ezzel összefüggésben érdemes értelmezni azt a tényt, hogy Petőfi katonai pályafutása végig konfliktusoktól terhelt volt. A civil gondolkodású költő számos alkalommal összetűzésbe került feletteseivel, többek között Vetter Antallal, Mészáros Lázárral és Klapka Györggyel is. Ezekről bővebben lásd: HERMANN Róbert, „Goromba tábornokok, goromba költő: A Bem–Vécsey- és a Klapka–Petőfi-affér”, in *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, 122–187 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014); HERMANN Róbert, „A »nyakravaló-ügy« – új értelmezési keretben”, *Hadtörténelmi Közlemények* 129, 3. sz. (2016): 643–669.

52 KEMÉNY Krisztián, „Petőfi, a »Király«, avagy mit nem szeretek a '48-as Petőfi Sándorban”, *2000* 31, 11. sz. (2019): 37–65, 49.

53 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 424; Petőfi Sándor levele a Honvédelmi Bizottmánynak, Erdőd, 1848. november 24., in PETŐFI, *Összes prózai írása...*, 568–569, 568. Petőfi állítását természetesen meg lehet kérdőjelezni, de több okból sem tekinthető egyértelműen helytállónak az az érv, amellyel Nagy Sándor 2000-ben tette ezt: NAGY Sándor, „Egy renitens honvédtiszt hányattatásai: Petőfi Sándor konfliktusai a hadseregben 1848–1849”, in *Folia Historica: A Magyar Nemzeti Múzeum történeti évkönyve*, 21. köt. (1998–1999), főszerk. KOVÁCS Tibor, 67–84 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 2000). Nagy Sándor szerint Petőfi azért nem kérhetett november 14–15. előtt szabadságot, mert Csengery Antalnak november 13-án

az erdői utazás tervét, még annak ellenére sem, hogy zászlóaljparancsnoka, Hrabéczy Miksa őrnagy ezt határozottan megtiltotta neki.⁵⁴ Noha függelemsértésére a katonai hierarchia perspektívájából nézve aligha lehet mentséget találni, a kronológia jelentősége sem elhanyagolható. Ha az esetet vizsgáló kutató abból a feltételezésből indul ki, hogy a Délvidékre vezényelt költő a parancs megérkezése után kért magának szabadságot, nem pedig előtte, akkor nyilvánvalóan más következtetésekre jut a szabadságkérés motivációit illetően. Biztosnak azonban csak az tekinthető, hogy a rigid szabályokat és a tekintélyelvűséget egész életében gyűlölő költő fittyet hányt a parancsra, és november 18-án nem a délvidéki front felé masírozó százada után indult, hanem egyenesen Erdődre. A barátja valódi úticéljáról mit sem sejtő, éppen Szegeden tartózkodó Egressy Gábor ujjongva üdvözölte a költő elképzelt hadba vonulását:

A vörös zsinórral nagy terhet emeltél le rólam, Sándor!

„Egy gondolat bánt engemet: Ágyban, párnákon halni meg!”

Ezt mondad egykor. Az emberek jogosítva voltak a márciusi napok után téged a harcosok élén látni, a csaták tüzeiben. És az emberek tudták, hogy kettőnket benső viszonyok fűznek össze.

Vádakat kellett hallanom a következtelenségről, az ellenmondásról, melyben dalod és életed állanak szemközt. És az igazolás, mit helyzeted nyújthatott, nem elégitett ki senkit. Én egyedül érzem az élet jogait, egy a szenvedésekben megőszült ifjúságnak igényeit, a családérzelmek szentségét. Érzem az igazságot, miszerint a hazában előbb mindent kell bírunk: a teljes boldogságot, hogy a hazának mindenünkkel adósai legyünk. Mert hiszen nagy kötelességéért cserében nagy jogok kellenek. Azért bizton mondom: várjatok, nem fogtok csalatkozni.

És úgy lőn... Légy üdvöz Sándor, hogy az vagy, minek lenned kell!⁵⁵

A poéta életének és költészetének teljes azonosságát követő, az esetleges ellentmondásokat el nem tűrő álláspont nem csupán Egressy Gábor világméreteinek sajátja volt. Hasonló elvárások éltek – bár más-más előjellel – a kritizáló kortársak többségében és a mítoszgyártó utókor képzeletében is. Petőfi azonban ebben az életszakaszában, gyermeke születésére készülve nem ingadozott *ember és polgár, szabadság és szerelem* eszmeisége között. Egyértelmű választása annyira megingathatatlan volt, hogy feljogosítva érezte magát az elképesztő katonai függelemsértésre, lemondott az anyagi biztonságot jelentő századosi fizetéséről, és kitette magát a honpolgárt érő újabb támadásoknak is. Az Országos Honvédelmi Bizottmánynak írott levelében az „emberi

még ezt írta levélben: „Mi 17-én indulunk innen Erdélybe.” Ezzel kapcsolatban azonban nyitott kérdések sora fogalmazható meg. Egyáltalán nem biztos, hogy valóban 13-án és nem korábban keletkezett az aznap postára adott levél, hiszen a kéziratban nincs keltezés, egyáltalán nem biztos, hogy a zászlóaljra vonatkozik az „indulunk”, és egyáltalán nem indokolt, hogy a bánsági Nagybecskereket illetően miért használta volna Petőfi az „Erdély” kifejezést.

54 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 424.

55 Egressy Gábor levele Petőfi Sándornak, Szeged, 1848. december 6., in PETŐFI, *Összes prózai írása...*, 571–572, 571.

kötelesség” teljesítése ezúttal nemcsak felülírta a polgárit, hanem kifejezetten annak előfeltételeként jelent meg:

Szabadságra jövelelem oka oly nagy, hogy ha az meg nem engedtetnék, kénytelen volnék a katonaságról végképp lemondani, annyiival inkább bízom tehát Önökben, hogy a kívánt időre elbocsátanak. Amint nekem emberi kötelességem eljönni, úgy Önöknek polgári kötelessége engem elereszteni, mert a hazának minden emberére szüksége van és még inkább lesz, s így Önöknek nem szabad a haza szolgálatától egy kart sem elmozdítani, ha mindjárt oly csekély is az a kar, mint az enyém.⁵⁶

Miközben Petőfi az egyre feszültebbé váló helyzetben Szendrey Júlia családjával Debrecenbe költözött, publikált versei továbbra is rendíthetetlen határozottságot sugalltak. Táncsics Mihály radikális lapjában, a *Munkások Ujságában* egy kihívóan republikánus verset (*Itt a nyilam! mibe löjjem?*) jelentetett meg, miközben a trónfosztás felmerülő lehetőségét ekkor még Kossuth sem támogatta.⁵⁷ Kéziratban maradó művei azonban éppen arról tanúskodnak, hogy továbbra is küzdött egymással a gyermeke közelgő érkezését váró, feleségét támogatni kívánó magánember és a tettvágyó hazafi, aki szégyenteljes tétlenségként élte meg otthon maradását. Az önmagában is súlyos belső konfliktust tovább fokozhatta annak tudata, hogy az emiatt várható nyilvános támadások csorbát ejtenek hírnevén, miközben nem is védekezhet ellenük önérzetének megfelelően. Szűkre szabott mozgásteréből fakadó szorongása, a ketrecbe szorított oroszlán tehetetlen dühe nyilvánult meg *Egész világ a harczmezőn...* című versének feszültségében.⁵⁸

Jellemző a költő tudatos imázsformálására, hogy ezt a verset ugyanúgy nem publikálta, mint a három hónappal később, 1849 márciusában születő, egészen más önértelmezést sugárzó *Pacsírtaszót hallok megint* című költeményt, amelyben a magánember, a költő és a honpolgár belső konfliktusa talán minden korábbinál erőteljesebben nyilvánult meg:

Dalolj, dalolj, kedves madár,
Eszembe hozzák e dalok,
Hogy nemcsak gyilkos eszköz, katona,
Egyszersmind költő is vagyok.⁵⁹

Itt jelent meg először nyíltan Petőfi költészetében az a gondolat, hogy a katona nem csupán a hazájáért harcoló hős, hanem egyben „gyilkos eszköz” is. Érezhetővé vált, hogy a vers szerzője már nem nagyszabású víziókat szövögető ifjú, hanem a háború hétköznapijait és a csataterек kegyetlenségét is megtapasztaló férfi, aki egyre realisabban látja, milyen gyötrelmes áldozattal és lemondással jár az egykor várva várt küzdelem.

56 Petőfi Sándor levele a Honvédelmi Bizottmánynak, Erdőd, 1848. november 24., in PETŐFI, *Összes prózai írása...*, 568–569, 568.

57 KERÉNYI, *Petőfi Sándor élete...*, 426; GERGELY, „A forradalom...”, 258.

58 PSÖM 6, 283–284.

59 Uo., 308.

A házaspár életéből a nyilvánosság előtt rögzített pillanatképek olyan imázsfarmáló hálózattal bírtak, amely éppen annak jelentőségét fedte el, hogy a bátorság és a honszeretet nem egy szüntelenül hordozható és elvárható szerep, hanem hús-vér emberek érzelme, ereje és sebezhetősége. A kortársak Petőfi publikált írásaiban folyamatosan egy olyan feleségről olvashattak, aki rettenthetetlenül erős, aki folyamatosan harcra ösztönzi a férjét, aki minden tekintetben más, mint a saját sérülékenységgel és érzelmeikkel birkózó, törékeny asszonyok. A költő előszeretettel örököltette meg a nyilvánosság előtt azokat a pillanatok, amikor felesége különleges bátorsága megmutatkozott. Aki elolvasta a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* 1848 májusában publikált bejegyzéseit, annak emlékezetébe mélyen beleéghetett a „bátor, lelkesítő, imádott kis feleség” alakja, aki „mindig buzdítólag áll” férje tervei előtt, és akinek volt lelkiereje azt mondani a felbőszült szabadszállási tömeg előtt, hogy inkább verjék őket agyon, minthogy bárki megfutamódással vádolhassa őket.

A kíváncsiskodók, a rajongók, az ítélkezők – az épp ekkoriban kibontakozni kezdő sztárkultuszra jellemzően – azonban nem érték be a kivételes pillanatokban megnyilatkozó erényekkel, hanem folyamatosan heroikusan viselkedő hősöket akartak, miközben fogalmuk sem volt arról, hogy az érintettek eközben milyen emberi megpróbáltatásokkal és megoldást kívánó nehézségekkel küzdenek. Ennek következtében Szendrey Júlia és Petőfi Sándor saját imázsuk áldozataivá váltak. Magától értetődően meg akartak felelni korábbi önképüknek és a kortársak ebből fakadó elvárásainak akkor is, amikor ezt aktuális élethelyzetük nem tette lehetővé.

A nyilvánossággal soha nem osztották meg azokat az írásaikat, amelyek elárulták volna félelmeiket, kétségeiket és bizonytalanságaikat, soha nem mutatkoztak sérülékenyként, publikációikból mindig erő, elszántság és céltudatosság sugárzott. Még a művészet önértékét valló elképzeléseik sem kerültek napvilágra. Így a hazáért harcoló hazafi és az őt ebben támogató bátor honleány imázsa minden mást felülírt. Aminek az lett az ára, hogy kortársaik kérlelhetetlenül elvárták, hogy életük minden pillanatában ennek a szerepmodellnek megfelelő áldozatokat hozzanak, és a nemzet érdekét folyamatosan saját családjuk jóléte elé helyezték. Az utókor pedig megváltozott értékítélete szerint ennek épp az ellenkezőjét vetette Szendrey Júlia szemére: azt, hogy nem tartotta vissza férjét a harcotól. A kulturális emlékezetben napjainkig ható toposzá vált annak képzete, hogy Petőfiné behajszolta férjét a csaták veszélyébe. Miközben a szabadságharc idején írott, de nem publikált írásaikban éppen annak mélységei tárulnak fel, hogy milyen súlyos érzelmi terheléssel járó belső konfliktust okozott számukra, és milyen húsbavágó, olykor következtelennek tűnő döntéseket követelt tőlük az, hogy választaniuk kellett *szabadság és szerelem, haza és család* között. Mindez eszmei síkon egészen más tétet bírt, mint a hétköznapi valóságában.

A pietizmus nyelve

HEGEDÜS Béla

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0002-7145-3763

The language of Pietism

Abstract | The main goal of my paper is to determine the meaning that we, as researchers, should attribute to language when discussing the relationship between Pietism and language. Do we understand what language meant to the leading figures in the history of Pietism and their readers? How can we describe a linguistic ideal with origins in a mystical experience that we have not experienced ourselves? Although Pietism inspired speakers, their use of language is characterised by two contrasting modes: on the one hand, figurative language full of metaphors; and on the other hand, precise definitions of words.

I consider it necessary to describe the so-called “heart language of the heart”, *Herzen-Sprache*, a recurring pietistic construct. This metaphor, which can be traced back to biblical sources, refers to a mode of speech inspired by the Holy Spirit that is only realised after an individual’s rebirth in the Pietist sense. This raises the possibility that, for prominent representatives of Pietism, God’s message, which is itself a linguistic phenomenon, does not necessarily have to reach us through the usual channels of communication. Drawing on an early essay by Walter BENJAMIN on language, I propose that, as a philological experiment, we should consider not making human language, as we understand it today, the cornerstone of our investigations, but rather examining something that we have mainly considered in analogy with human language thus far. For example, we could assume that, for contemporary authors, unmediated divine language was primary and that all other channels of communication were interpreted in relation to it, including human language and even the “language of the heart”.

Keywords | Pietism, language theory, language of mysticism, language of the heart, pietistic rhetoric

Témaválasztásom helytállóságát közvetve alátámasztja, hogy a mainzi teológia-professor Wolfgang Breul által szerkesztett és 2021-ben megjelent *Pietismus Handbuch*ban Joachim Jacob külön cikket írt a *nyelvről*.¹ Ez egy apró, de lényeges bizonyíték arra, hogy a pietista elveket képviselők számára milyen fontos volt a nyelv természetéről való gondolkodás.

Erre rögtön a szövegem elején egy szélsőséges példát szeretnék hozni, egy levelet idézve, amelyet Nikolaus Ludwig Zinzendorf 1749-ben írt a herrnhuti gyülekezetnek (ez egy úgynevezett *Strafbrief*) a gyülekezettől elvárt kommunikációval kapcsolatban, és amely nem is olyan régen, 2002-ben jelent meg először nyomtatásban.² Ebben a levélben nemcsak a gyülekezet követői közötti beszélgetésekre ajánlott témákat határozza meg, hanem meglepő alaposággal foglalkozik a szóhasználattal (pontosabban bizonyos szavak tilalmával) is:

senki ne használjon olyan kicsinyítő szót, amelyik nem található meg a német Bibliában. Senki sem mondhatja vagy írhatja: kincsecském, oldalbordácskám, bolondocskám, menyasszonyka. De a legkevésbé sem szabadna ilyen kicsinyítőképzőt ígében használni, és azt mondani: 'kincseskedni' stb.³

Vagy:

Ha valaki a kórusban, legyen az férfi vagy nő, más valakivel testi vagy testi hangvételi [nem lelki] társalgást folytat, legyen az történelmi, elbeszélő, vagy nevezzük akárhogyan, azonnal ki kell zárni a gyülekezetből, vagy legalábbis az egész kórusból, és ha ő vagy valaki más azon nevetett is, vagy akár csak hallgatta azt a társalgást, akkor, ha van rangja, elveszíti azt, ha pedig nincs, akkor kizárják az Úrvacsorából...⁴

E nyelvvél és nyelvhasználattal kapcsolatos szélsőséges kijelentések és elvárások arról tanúskodnak, hogy például maguk a herrnhutiak a 18. század közepén milyen

1 Joachim JACOB, „Sprache”, in *Pietismus Handbuch*, szerk. Wolfgang BREUL, 475–479 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021). A könyv 5.2.8. szakasza.

2 Paul PEUCKER, „»Blut‘ auf unsre grünen Bändchen«: Die Sichtungszeit in der Herrnhuter Brüdergemeine”, *Unitas Fratrum: Zeitschrift für Geschichte und Gegenwartsfragen der Brüdergemeine* 49–50 (2002): 41–94.

3 „niemand mehr ein Diminutivum brauchen soll, das kein Diminutivum in der teutschen Bibel hat. Niemand soll mehr sagen oder schreiben: Schäzel, Seitenhölchen, Närrchen, Bräutel. Am allerwenigsten aber soll man solche Diminutiva in ein Verbum verwenden und sagen: schäzeln, u.s.f.” Uo., 81. Az említett ige nem igazán fordítható magyarra.

4 „Wer in Chören, es sey männlichen oder weiblichen Geschlechts, mit jemandem einen fleischlichen oder fleischlich klingenden Discurs führt, es sey historisch, relatorisch [erzählenderweise], beichtweise oder wie man's erklären will, der soll sogleich aus der Gemeine oder wenigstens aus seinem sämtlichen Chor exlociret [ausgeschlossen], und wenn er oder ein anderer den, dem ers erzehlet, überführen kan, das er dazu gelacht, geredet, oder den Discurs auch nur angehört, der soll, wenn er ein Amt hat, das Amt verlieren und wenn er keins hat, so soll er vom Heiligen Abendmahl ausgeschlossen seyn...” Uo., 82.

fontosságot tulajdonítottak a nyelvnek és a nyelvhasználatnak (pontosabban: maga Zinzendorf, hiszen egy *Strafbrief*-ről van szó, ami arra is utalhat, hogy a gyülekezet tagjai talán nem foglalkoztak annyira az ismeretelmélettel és a valóság nyelvi leírásának lehetőségével).

2. Kiindulópontok

2.1. Nyelvhasználat

A kérdésem tehát a következő: amikor a pietizmus és a nyelv kapcsolatáról beszélünk, milyen jelentést tulajdonítsunk ma kutatóként az utóbbinak? Tisztában vagyunk-e az- zal, hogy mit jelentett ez a kifejezés a pietizmus történetének kiemelkedő alakjai és azok olvasói számára, amikor fontosnak tartották, hogy beszéljenek róla?

Joachim Jacob a már említett *Pietismus Handbuch* „Nyelv” című fejezetében a következőképpen írja körül a pietizmus nyelvi eszményét: „[A nyelv pietista megközelítése] a purista, szigorúan tény- és használatorientált eszménytől a radikális pietizmus vagy a herrnhutiak isteni ihletettséggű pezsgő nyelvi túláradásáig terjed.”⁵ Mint látható, ez a leírás a nyelv lehetséges értelmezéseinek igen széles spektrumát lefedi. Amint azt egy korábbi előadásomban és az azon alapuló tanulmányomban bemutattam, ez a két szélsőséges álláspont azonosítható egyrészt August Hermann Francke, másrészt Nikolaus Ludwig Zinzendorf nyelvszemléletével.⁶

Alapvető nehézséget jelent, hogy a szerzők gyakran olyan kiindulópontból, nevezetesen az újjászületés aktusából kiindulva magyarázzák nyelvelméleteiket, amely nem teszi lehetővé a köznapi értelemben vett nyelvi artikulációt, és ez alatt nem csupán a modern értelemben vett tudományos megszólalást értem. Alois Haas megállapítása a misztikus nyelvhasználat elemzési lehetőségeiről sok esetben a pietista nyelvhasználatra is érvényes:

Nem egyszerű, sőt szinte lehetetlen kizárni a misztikus tapasztalatot mint a megfigyelés sui generis tárgyát a vallási és az emberi tapasztalásból, miközben az nem a szó empirikus értelmében vett tapasztalatot jelenti. Ezért azt nem lehet pontosan leírni, tetszés szerint reprodukálni, *verifikálni, falszifikálni*...⁷

5 „[Der pietistische Umgang mit der Sprache] reicht von einem puristischen, streng sach- und nutzenorientierten Sprachideal bis zum sprudelnden Sprachüberschwang der sich göttlich inspiriert fühlenden Gläubigen im radikalen Pietismus oder Herrnhutertum.” JACOB, „Sprache”, 475.

6 HEGEDŰS Béla, „Pietista ismeretelmélet: Kalmár György nyelvelméletének ideológiai alapjaihoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 731–752, doi: [10.56232/itk.2023.6.04](https://doi.org/10.56232/itk.2023.6.04).

7 „Es wird nicht leicht möglich und daher kaum gestattet sein, die mystische Erfahrung als einen Betrachtungsgegenstand sui generis aus dem Bereich religiöser und gesamt menschlicher Erfahrung auszuheben, da sie keine Erfahrung im empirischen Sinn des Wortes darstellt. Sie läßt sich daher nicht exakt beschreiben, nach Wunsch und Willen reproduzieren, *verifizieren, falsifizieren*...” Alois M. HAAS, „Mystische Erfahrung und Sprache”, in Alois M. HAAS, *Sermo mysticus: Studien zu Theologie und Sprache der deutschen Mystik*, 2. kiad., Dokimion 4, 19–36 (Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1989), 19.

Hogyan lehet bármit is állítani egy olyan nyelvhasználatról, amely ellenőrizhetetlen állításokat tesz? Ez nemcsak a misztikus nyelvre vonatkozik, hanem, mint mondtam, a pietizmusra is. Ebből a szempontból természetesen minden ilyen állítás az irodalmi nyelvhasználatra is vonatkoztatható, amely a valóságra való utalások nélkül is létezhet.

Az azonban, hogy a korabeli beszélőknek olyan mélyen egyéni tapasztalatokról szóló ismereteket kellett nyelvileg közvetíteniük, amelyek nyelvileg közvetlenül nem voltak megragadhatók, szintén problémát jelenthet, ahogyan azt Gisela Mettele is kifejti *Unbeschreibliches mitteilen...* című, témánk szempontjából nagyon fontos tanulmányában:

Mert amit közölni kellett, az egy olyan érzelmi élmény volt, amely a szó valódi értelmében megközelíthetetlen. Az élmény szavakba öntésének problémája olyan (egyébként a pietizmuson messze túlmutató) toposz volt, amely újra és újra felbukkan a forrásokban.⁸

E probléma megoldása természetesen elméleti megfontolásokat igényel, és nem nehéz belátni, hogy Joachim Jacob idézett megközelítése a pietizmus inspirálta megszólalót a nyelvhasználat két ellentétes módja felé tereli: egyrészt egy metaforákkal teli, figurális, másrészt a szavak jelentését nagyon pontosan meghatározni igyekvő nyelvhasználat felé. Ezzel a két iránnyal foglalkoztam korábbi, fentebb már említett tanulmányomban, most más irányba megyek tovább.

2.2. Herzen-Sprache, a szív nyelve

Aki a pietizmust tanulmányozza, a nyelvi sokszínűség és a nyelvhasználat sokfélesége mellett elkerülhetetlenül találkozik a *szív-nyelv* kifejezéssel. Joachim Jacob ezt nagyon pontosan fejezi ki:

A szív-nyelv [...] pietista nyelvi eszménye azonban, amely őszintén kifejezi az ember saját érzéseit, tapasztalatait és gondolatait, és amelynek háttérében a saját életgyakorlata áll, következetesen egyesít minden pietista áramlatot.⁹

A nagy kérdés persze az, hogy a szívnek ez a nyelve mennyiben és milyen mértékben azonos az emberi nyelvvel. Vagy feltételezhetjük, hogy az isteni beszéd nyelvéhez áll közelebb a neki tulajdonított kiemelkedő szerep miatt? Jacob hangsúlyozza, hogy a pietizmus különböző áramlataiban némileg eltérő jelentéssel bírhat, de megjegyezném, hogy

8 „Denn das, was mitgeteilt werden sollte, war ein im eigentlichen Sinn unzugängliches emotionales Erlebnis. Das Problem, die Erfahrung in Worte zu fassen, war ein (über den Pietismus weit hinausreichender) Topos, der sich in den Quellen immer wieder findet.” Gisela METTELE, „Unbeschreibliches mitteilen: Die Medien des Pietismus im langen 18. Jahrhundert”, in »Schrift soll leserlich seyn«: Der Pietismus und die Medien: Beiträge zum IV. Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2013, szerk. Christian SOBOTH és mások, 2 köt., Hallesche Forschungen 44, 1:3–32 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2016), 6.

9 „Durchgängig und alle pietistischen Strömungen verbindend ist jedoch das pietistische Sprachideal einer »Herzens-Sprache« [...], die aufrichtig eigene Gefühle, Erfahrungen und Gedanken ausdrückt und durch die eigene Lebenspraxis bewährt sein soll.” JACOB, „Sprache”, 475.

e fogalomról korszakonként nagyon eltérő felfogások is kialakulhattak, attól függően, hogy annak értelmezését a profán filozófia és ismeretelmélet mennyire befolyásolta.

A szív-nyelv kifejezés nem nagy meglepetésre bibliai eredetű. Egyrészt az „*abundantia cordis*” bibliai toposzra vezethető vissza,¹⁰ másrészt a *Korinthusiakhoz írt második levélre* (3,1–3), ahol az apostol azt írja, hogy az igazi keresztény közösségnek nincs szüksége külső „ajánló levélre”, hiszen az üzenet közvetlenül a szívünkbe van írva:

Elkezdjük-e ismét ajánlani önmagunkat? Vagy szükségünk van-e, mint némelyeknek, hozzatok szóló vagy töletek kapott ajánlólevelekre? A mi levelünk ti vagytok, amely be van írva szívünkbe, amelyet ismer és olvas minden ember. Mert nyilvánvaló, hogy ti Krisztusnak a mi szolgálatunk által szerzett levele vagytok, amely nem tintával, hanem az élő Isten Lelkével van felírva, és nem kőtáblára, hanem a szívek hústábláira.

Vagy ahogy a már idézett Gisela Mettele szépen fogalmazza:

A szív hústáblája és az élő Lélek a kőtáblák és a megdermedt betűk helyébe lép. Maga a kinyilatkoztatás médium nélkül történik, a Lélek közvetlenül szól az egyházhoz. A kinyilatkoztatott üzenet terjesztéséhez sincs szükség külső médiumra, mert maguk az emberek a médiumok, akiknek szavaiban, tetteiben és gesztusaiban Isten kifejezi magát.¹¹

Mindez felveti annak lehetőségét, és egyúttal választ is ad előző kérdésünkre, hogy Isten üzenetének, amely maga is alapvetően nyelvi jelenség, nem feltétlenül a szokásos kommunikációs csatornákon és a szokásos eszközökön, nevezetesen az emberi nyelven keresztül kell eljutnia hozzánk.

De mindebből persze az is következik, hogy talán rosszul közelítünk az olyan korai újkori, modern fogalmak felé, mint például az *isteni nyelv*, a *szív nyelve*, de általában magának a nyelv korabeli fogalmának a megértése felé is. Talán nem kellene feltétlenül abból a ma már magától értetődőnek tűnő kiindulópontból kezdeni a vizsgálatot, amely a mai értelemben vett emberi nyelvet minden tekintetben elsődleges nyelvnek tekinti, és minden mást ehhez képest modellként elemez.

Talán filológiai kísérletként meg kellene fontolnunk, hogy ne az emberi nyelvet tegyük vizsgálataink sarokkövévé, hanem valami olyasmit, amit eddig főként az emberi nyelvvel analóg módon vizsgáltunk. Feltételezhetnénk például, hogy a korabeli szerzők számára a nem mediatisztált isteni nyelv volt az elsődleges adottság, és minden más

10 Pl. Mt 12,34: „Ti viperafajzatok! Hogyan szólhatnátok jót gonosz létetekre? Mert amivel csordultig van a szív, azt szólja a száj.” Lk 6,45: „A jó ember szíve jó kincsből hozza elő a jót, a gonosz ember pedig a gonoszból hozza elő a gonoszt. Mert amivel csordultig van a szív, azt szólja a száj.” Minden esetben az újfordítású protestáns Bibliát idézem.

11 „Das Herz aus Fleisch und der lebendige Geist sollen Steintafeln und geronnene Buchstaben ersetzen. Die Offenbarung selbst ist medienlos, der Geist spricht direkt zur Gemeinde. Auch die Verbreitung der offenbarten Botschaft braucht kein äußeres Medium, denn die Menschen selbst sind die Medien, in deren Worten, Handlungen und Gesten sich Gott ausdrücken soll.” METTELE, „Unbeschreibliches mitteilen...”, 5.

kommunikációs csatornát csak ehhez képest értelmeztek, beleértve az emberi nyelvet vagy akár a szív nyelvét is.

Nos, az elképzelés nem az enyém, de erről a már említett írásomban is értekeztem.¹² Az ötletadónak Walter Benjamin *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen* című írását¹³ jelöltem meg. Ebben Benjamin kifejtése szerint Isten a teremtett világon keresztül folyamatosan, mindenkor szól hozzánk, és emberi nyelvünket csak ennek a nyelvnek a fényében – vagy újra egy régi toposszal élve: ennek a nyelvnek a tükreben – érthetjük meg. Az isteni nyelv (a folyamatos beszéd) Benjamin szavaival élve *névn nyelv*, míg az emberi nyelv nem más, mint *fogalmi nyelv*, így soha nem képes feltárni a dolgok *valódi* valóságát. Szövegének sajtó alá rendezője – Fred Lönker – rámutat, hogy Walter Benjamin elméletére minden bizonnyal hatással volt Johann Georg Hamann filozófiája. Azok számára, akik ismerik Hamannt, különösen az *Aesthetica in nuce* című művét, ez nem meglepő. A filológusok számára azonban talán még fontosabb az eredeti kontextus, nevezetesen a königsbergi egyetem, az Albertina pietista szellemi környezetének ismerete ahhoz, hogy Hamann hatását teljes mértékben megértsük.

2.3. Martin Knutzen

A pietista értelemben vett megtérés, az újjászületés olyan állapotot alapoz meg, amelyben az isteni kinyilatkoztatás, az állandó teremtés (tehát a korábbi értelemben vett isteni nyelv) minőségileg magasabb szinten érthető meg, ami egyúttal a dolgokról alkotott világosabb fogalmakhoz és az emberi nyelv sajátos használatához vezet. Véleményem szerint ez lehetett az alapja a pietista és a filozófiai-tudományos ismeretelmélet közötti korabeli versengésnek, hiszen, mint azt a már említett *Pietista ismeretelmélet...* című tanulmányomban kimutattam, a pietista episztemológia az újjászületés tapasztalatának feldolgozásával igen versenyképes alternatívát kínált.

Ez az egyik oka annak is, hogy a pietizmust (és talán más kegyességi mozgalmakat is) sokan jellemzően tudományellenesnek tartják. August Hermann Francke például így fogalmaz *Betrachtungen über das Hohepriesterliche Gebeth unsers HErrn und Heylandes Jesu Christi...* című, azaz Jézus főpapi imájáról szóló elmélkedésében:

A hit sok mindent megragad, amit az értelem és a megértés nem képes felfogni. Aki ezt nem tudja, az nem tudja, mi a hit. Az emberi értelem, bár sok természeti és világi dolgot képes felfogni, mégis oly gyenge, hogy sok mindent nem képes felfogni, ami a szemünk előtt van és a kezünkkel megérintható.¹⁴

12 HEGEDŰS, „Pietista ismeretelmélet...”, mindenekelőtt: 736–737.

13 WALTER BENJAMIN, *Über Sprache überhaupt und über die Sprache des Menschen*, szerk. FRED LÖNKER, Reclams Universal-Bibliothek 19607 (Stuttgart: Reclam, 2019).

14 „Der Glaube fasset gar viel, was die Vernunft und der Verstand nicht fasset. Wer dis nicht weiß, der weiß noch gar nicht, was der Glaube sey. Die menschliche Vernunft, ob sie wol mancherley natürliche und weltliche Dinge zu fassen vermag, so ist sie doch ein so schwaches Ding, daß sie vieles nicht fassen kann, welches doch vor Augen ist und mit den Händen mag betastet werden.” August Hermann FRANCKE, *Betrachtungen über das Hohepriesterliche Gebeth unsers HErrn und Heylandes Jesu Christi, so in dem*

Ugyanezekből a megfontolásokból indult ki Johann Daniel Herrnschmidt teológia-professzor és egy ideig Francke helyettese a hallei intézmények élén, aki egy kollégája természettudományos tankönyve elé írt előszavának a *Von den rechten Gränzen der Philosophiae naturalis* címet adta.¹⁵ Vagy amit Ehrenfried Walther von Tschirnhaus, a korban igen ismert, a pietizmus eszméinek hatása alatt alkotó német matematikus és természettudós olyan szépen megfogalmazott *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften absonderlich zu der Mathesi und Physica...* című művében:

Mindenféle tanulmányok célja az kell, hogy legyen, hogy minden módon előmozdítsa Isten imádatát / vagyis / hogy Isten végtelen hatalmát / kimondhatatlan bölcsességét / és megmászhatatlan szeretetét / és így a tökéletes lény ismeretét megismertesse az emberekkel / és a lehető legnagyobb mértékben terjessze / azért hogy a sötétség országa vagy a tudatlanság egyre inkább csökkenjen / és a világosság országa vagy az igazság ismerete egyre inkább növekedjen.¹⁶

A pietista ismeretelmélet azonban egészében véve nem tudott nagy hatást gyakorolni az új tudományokra, kivéve a nyelvelmélet területét. Christian Wolff filozófiája és logikája, Halléból való kiűzetése ellenére, a század közepén és a második felében Európa nagy részén a tudományos megismerés alapjává vált, beleértve a hallei egyetemet is. Ekkor már a pietista hatás alatt álló tudósok is az újfajta tudományos ismeretekre törekedtek, miközben igényelték az új tudás és a taxonomikus rendszerek ellenőrzését. Mindennek a folyamatnak különleges példája volt nagyjából fél évszázadon át a königsbergi egyetem, az Albertina.

Az Albertinán a pietizmus és a wolffianizmus módszerei ötvözésének igénye már nagyon korán felmerült, már abban az időszakban is, amikor a wolffianizmus Königsbergben tiltva volt. Franz Albert Schultz, az Albertina későbbi professzora, egyúttal Martin Knutzen, Kant és Hamann későbbi tanára 1715-től a hallei egyetemen tanult. Francke mellett teológiát, Wolff mellett pedig matematikát és filozófiát hallgatott. 1732-ben a königsbergi Albertina teológiai professzorává nevezték ki. Wolff filozófiáját ebben az időben tiltották be, de az egyetemen a pietisták elnyomására is történtek kísérletek. Ehhez képest James Jakob Fehr a következőket írja Schultzról:

siebenzehnten Capitel des Evangelisten Johannis enthalten ist, szerk. Gotthilf August FRANCKE (Halle: im Wäysenhouse, 1738), 456.

15 Johann Daniel HERRNSCHMIDT, *Vorrede: Von den rechten Gränzen der „Philosophiae naturalis“*, 1719, szerk. Tom GÄRTIG és Claus VELTMANN, *Kleine Texte der Franckeschen Stiftungen* 20 (Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen, 2021).

16 „Aller Studiorum Zweck muß seyn die Ehre GOTTes auff alle Weise zu befördern / das ist / die unendliche Macht / unaussprechliche Weißheit / und unveränderliche Liebe GOTTes / und also der Erkenntniß des vollkommenen Wesens den Menschen wohl bekandt zu machen / und so viel möglich auszubreiten / damit das Reich der Finsterniß oder Unwissenheit ie mehr und mehr abnehme / und das Reich des Lichtes oder der Erkenntniß der Wahrheit mehr und mehr zunehme.” Ehrenfried Walther von TSCHIRNHAUS, *Gründliche Anleitung zu nützlichen Wissenschaften absonderlich zu der Mathesi und Physica. Wie sie anitzo von den Gelehrtesten abgehandelt werden*, Andere Auflage (Frankfurt–Leipzig, 1708), 3–4.

Ő volt az első lutheránus teológus, aki előadásait a Wolff-féle filozófiára alapozta. Miközben a wolffianus filozófiáról általában tilos volt előadásokat tartani, és Wolff írásai indexre kerültek, vagyis miközben Poroszországban az eretnokség állítólagos veszélye miatt betiltották a wolffianizmust, egy neves pietista a dogmatikát a wolffianus elvek szerint olvasta.¹⁷

1740-ben Schultz egykori tehetséges tanítványa, Martin Knutzen, az Albertina nagyon fiatal matematika- és filozófiaprofesszora egymástól függetlenül két fontos művet publikált. Mindkettő címe már önmagában is sokat elárul: az egyik *A keresztény vallás igazságának filozófiai bizonyítása, amelyben a kinyilatkoztatott vallás szükségességét általában és a keresztény vallás igazságát vagy bizonyosságát a matematikai tanítás szerinti differenciálatlan észérvek alapján mutatja be és bizonyítja*.¹⁸ A matematikai tanítás nem jelentett mást, mint Wolff módszerének alkalmazását. Másik, jóval rövidebb esszéjének címe: *Megfigyelések a Szentírás írásmódjáról, különösen a világ isteni beszéd általi teremtesének mózesi leírásáról*.¹⁹ Ebben így fogalmaz:

A Szentírásnak tehát nincs szüksége külön szavakra, amelyeket csak a filozófusok ismernek, vagy olyan sajátos szólásokra, amelyeket mások nem értenének; úgy beszél, hogy a szavakat a hétköznapi szóhasználat szerint használja, és a dolgokat olyan hasonlatokkal és példákkal magyarázza, hogy a lehető legegyszerűbb gondolkodásuk is helyesen felfoghassák azokat.²⁰

17 „Er war der erste lutherische Theologe überhaupt, der seinen Vorlesungen die Wolffsche Philosophie zugrunde legte. Während über die Wolffsche Philosophie ein generelles Vorlesungsverbot verhängt und die Schriften Wolffs auf den Index gestellt wurden, also: während der Wolffianismus in Preußen wegen der vermeintlichen Gefahr der Irrlehre verboten war, las ein prominenter Pietist die Dogmatik nach Wolffschen Prinzipien.” James Jakob FEHR, „Die Verwissenschaftlichung des »Herzens=Glaubens« in Königsberg: Franz Albert Schultz als Pietist und Aufklärer”, in *Interdisziplinäre Pietismusforschungen: Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung 2001*, szerk. Udo STRÄTER, 2 köt., Hallesche Forschungen 17, 1:223–233 (Halle–Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen–Niemeyer, 2005), 227.

18 Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungezweiften Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird* (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1740). Az 1740-es években még háromszor jelent meg. Kritikai igényű kiadása az 1747-es kiadásnak: Martin KNUTZEN, *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der christlichen Religion (1747)*, szerk. Ulrich L. LEHNER, Religionsgeschichte der Frühen Neuzeit 1 (Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2005), doi: [10.1515/znth.2008.007](https://doi.org/10.1515/znth.2008.007).

19 Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreib-Art der H. Schrift, und insbesondere über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt durch ein Göttliches Sprechen”, *Preußische Zehenden: Allerhand geistlicher Gaben, Von mancherley in die Gottesgelahrtheit Kirchen- und Gelehrten-Geschichte 1, 2. sz.* (1740): 112–132.

20 A szöveg a *Philosophischer Beweiss...* 1747-es kiadásának mellékleteként is megjelent, onnan idézem: „Die heilige Schrift brauchet dahero nicht abgesonderte Worte, die nur den Philosophen allein bekannt, oder ihnen eigenthümliche Redensarten, so von andern nicht würden verstanden werden; sie redet auf eine solche Art, daß die Worte dem gemeinen Gebrauch gemäß, und die Sachen mit solchen Gleichnißen und Beyspielen erläutert werden, damit so viel möglich auch die Einfältigsten selbige ge-

A nyelvnek – és itt kétségtelenül az emberi nyelvről van szó – lehetővé kell tennie a szellemileg műveletlenek számára is, hogy megértsék Isten üzenetének lényegét. A tematikai bizonyítékok önmagukban tehát nem elegendők. A *Vergleichung oder Aehnlichkeit zwischen der Sprache und der Schöpfung* alcím alatt Knutzen ezután összefoglalja, hogy miért kell a teremtést és így a teremtett világot úgy értenünk, mint beszédet és nyelvet, amely folyamatosan, azaz még mindig szól hozzánk.

Knutzen azt állítja, hogy Isten örök elméjében számtalan dolog ideája létezik (már azelőtt is van róluk fogalma, mielőtt valósággá válnának), és amikor ezek creaturává lesznek (azaz kimondásra kerülnek), akkor valójában tükörképek az isteni elme ideáival szemben. Csak ezekhez, azaz a tükörképekhez van közvetlen hozzáférésünk, és ezért Istent és gondolatait soha nem lehet a maguk teljességében megragadni. Szerinte a lehető legteljesebb közvetlen hozzáférés előfeltétele a megtérés értelmében vett újjászületés.

Ha beszélhetünk a nyelv mint rendszer pietista filozófiájáról, akkor Knutzen munkája minden bizonnyal a legfontosabb képviselője, de egyben egy korszak végét is jelzi. Johann Georg Hamann nyelvfilozófiája, amely soha nem alkotott rendszert, bár mélyen gyökerezik a Knutzen által leírt, valljuk be, egyedi hagyományban (Knutzen tanára volt egy darabig Hamannak és Kantnak, mindketten mint legfontosabb oktatójukként emlékeznek rá), egyértelműen egy másik korszakot képvisel.

3. Rövid történelmi áttekintés

Végezetül, mintegy bevezetendő a témával kapcsolatos további kutatásaimat, rövid áttekintést adok a pietizmus története néhány igazán fontos és nagy hatású alakjának az isteni nyelvvel és a nyelvhasználattal kapcsolatos kijelentéseiről.

3.1. Johann Arndt

Johann Arndt számtalan helyen hivatkozik Isten Igéjére, amely újra és újra minden emberhez szól, de amelyet valódi megtérés és újjászületés nélkül félreértünk. Különbséget tesz a külső valóság (itt nyilván a mi elsorvadt érzékeinkkel való érzékelés értelmében) és Isten nyelvének belső valósága között. Más szóval, nem osztom azt a nézetet, hogy itt az isteni Igét az emberi nyelv működésének analógiájára írja le, mert ha van analógia a gondolat mögött, akkor az véleményem szerint a *külső ember–belső ember* bibliai ellentét pár kell legyen.

hörig faßen mögen.” Martin KNUTZEN, „Betrachtung über die Schreibart der Heiligen Schrift, und ins besondere über die Mosaische Beschreibung der Erschaffung der Welt, durch ein Göttliches Sprechen”, in *Philosophischer Beweis von der Wahrheit der Christlichen Religion, darinnen die Nothwendigkeit einer geoffenbarten Religion insgemein, und die Wahrheit oder Gewißheit der Christlichen insbesondere, aus ungeweißelten Gründen der Vernunft nach Mathematischer Lehr-Art dargethan und behauptet wird*, 4. kiad., 273–296 (Königsberg: Johann Heinrich Hartung, 1747), 277–278.

Lakonikus ítéletében („Isten szava szellemi/ ezért nem egyesül a világi szívvel.”)²¹ nemcsak a szív-nyelv gondolat alapját látjuk, hanem azt is, hogy az ember, és így az emberi nyelv mint eszköz elsődleges feladata nem más, mint az isteni szó, az isteni nyelv tökéletes értelmezésére való törekvés.

3.2. Philipp Jakob Spener

Spener számára már egyértelmű, hogy a modern és empirikus tudományos ismeretek nem elegendőek a világ megértéséhez. Jelentősége a pietizmus történetében vitathatatlan, de az már kevésbé ismert, hogy a janzenizmus iránti érdeklődése döntő hatással volt Leibniz, a modern tudomány és filozófia egyik legfontosabb alakjának tudományos munkásságára is. Ebből is látszik, hogy tisztában kellett lennie a kora újkori tudomány paradigmaváltásának fontosságával, és ezzel kapcsolatban meg kellett erősítenie az isteni tudás és a kinyilatkoztatás elsőbbségét.

Szeretnék rámutatni, hogy az „Isten Igéje” és az „Isten nyelve” kifejezéseket a régebbi szerzők szinte mindig a kinyilatkoztatás nyelvi termékére, a *Bibliára* használták. Nagyon feltűnő, hogy a kora újkor nagy tudományos paradigmaváltásának előrehaladtával, ha szabad így fogalmaznom, a fenti kifejezések egyre inkább az érzékileg érzékelhető valóságot, a világot is magukban foglalják. Ez talán nem véletlen, de további kutatások szükségesek e meglátás, feltételezés alátámasztására. Spener alábbi, *Einfältige Erklärung...* című írásában található megjegyzései mintha erre a folyamatra utalnának, hiszen már egyértelműen a biblián kívüli valóságra utal:

Mi a tudás? Nem csupán pusztá ismerete azoknak a dolgoknak, amelyekről a Szentírás beszél, ahogyan azokat emberi szorgalommal megtanuljuk és emberi értelemmel fel fogjuk, hanem élő ismeret, mivel a Szentlélek azoknak a lelkét, akik hallgatják az Igét / és nem állnak ellen igazságának / saját fényében megvilágosítja / hogy az isteni dolgok igazságát / amelyek szükségesek az üdvösségükhöz / felismerjék és megértsék a Szentírásban és a Szentíráson kívül / ha a legnagyobb egyszerűségben is, de isteni módon.²²

21 „Gottes Wort ist geistlich/ darumb vereinigt sichs nicht mit einem Weltlichen Herten.” Johann ARNDT, *Von wahrem Christenthumb/ Heilsamer Busse/ Hertzlicher Rewe vnd Leid vber die Sünde vnd wahrem Glauben: auch heiligem Leben vnd Wandel der rechten wahren Christen. [...] Das Erste Buch Jetzo auffs neue vbersehen vnd gebessert*, 2. kiad., 1. köt. (Magdeburg: Johan Francken, 1610), 363.

22 „Was ists vor eine erkäntnuß? Nicht nur eine blosser wissenschaft der dinge / davon die schrift redet / wie sie mit menschlichem fleiß erlernet / und mit menschlichem verstandt gefasset werden / sondern sie ist eine lebendige erkäntnuß / damit der H. Geist die seelen der jenigen / so das wort anhören / und sich seiner würckung nicht widersetzen / in seinem liecht erleuchtet / daß die wahrheit der Göttlichen dinge / die ihnen zur seligkeit nöthig sind / selbst in und auß der schrift / ob wol in höchster einfalt doch auff Göttliche weise / erkennen und verstehen.” Philipp Jakob SPENER, *Einfältige Erklärung der christlichen Lehr nach der Ordnung des kleinen Catechismi des teuren Manns Gottes Lutheri*. 1677, 1. köt., Philipp Jakob Spener Schriften: Erste Abteilung 1-3 / Frankfurter Zeit 2 (Hildesheim–New York: Georg Olms Verlag, 1982), 288–289.

Különösen fontosnak tartom a további kutatások szempontjából, hogy Spener esetében a fénymetaforika milyen fontos szerepet játszik. Ennek erőteljes jelenléte, továbbá az isteni megszólalás mint teremtsáktus kapcsolata utalhat a (keresztény) kabbala ismertetére és hatására.

3.3. August Hermann Francke

Végezetül szeretném bemutatni August Hermann Francke néhány olyan gondolatát az isteni nyelvhasználati módról, amikkel korábbi tanulmányomban nem foglalkoztam. Francke meglehetősen pragmatikus, logikus gondolkodó, aki számára nem kérdés, hogy Isten szavának megértése valahogyan lehetséges kell, hogy legyen minden ember számára, hiszen a gondolkodás képessége is magától Istentől származik:

Isten úgy bánik velünk, mint racionális teremtményekkel, akiknek értelmet adott, hogy kegyelméből megfontolhassuk [vagy: szemlélhessük] szavát. Gondoskodás és szorgalom szükséges a részünkről, hogy a hallott ígéről megfelelően elmélkedjünk, azt szívünkbe fogadjuk, és arra a célra alkalmazzuk, amire adta, ami által az megfelelő gyümölcsöt teremhet.²³

Ugyanakkor rámutat ennek a tudásnak a korlátaira is, aminek végül is a *begreiflich* 'felfogható' jelző használata miatt nyelvi okot tulajdonít:

Hogyan lehet egy a mennyei Atya az ő egyszülött Fiával? Hogyan egyesül Isten Fia a mennyei Atyjával? Az Atya a Fiúban, és a Fiú az Atyában! Ó, micsoda egység ez! Ez az egység még annál is inkább felülmúl minden teremtett és természetes egységet, mint amennyire az egek a föld fölött vannak. Ide semmilyen emberi értelem nem ér el, és az életben nem érthető és nem felfogható számunkra.²⁴

A nem érthető és nem felfogható azt jelenti, hogy olyan jelenségről van szó, amelyet az emberi nyelvvel nem lehet megérteni vagy megmagyarázni. Mivel azonban a fent említett isteni misztériumról tudomásunk van, Francke szerint feltételeznünk kell egy olyan isteni nyelv létezését, amely összehasonlíthatatlanul tökéletesebb az emberi nyelvnél – hiszen a misztérium tudása valamiképpen eljutott hozzánk. Ehhez képest, képletesen szólva, csak ennek fényében látjuk, hogy a valóságról való tudásunk mennyire hiányos.

23 „Gott gehet mit uns als mit vernünftigen Creaturen um, denen er einen Verstand gegeben hat, daß wir sein Wort durch seine Gnade betrachten können. Da wird nun auf unserer Seite Sorge und Fleiß erfordert, daß man dem gehörten Worte recht nachdencke, dasselbe in sein Hertz einschliesse und dazu anwende, wozu es gegeben ist, damit es also die gehörige Frucht bringen könne.” FRANCKE, *Betrachtungen über das Hohepriesterliche...*, 157.

24 „Wie ist der himmlische Vater mit seinem eingebornen Sohn einig? Wie ist der Sohn Gottes mit seinem himmlischen Vater einig? Der Vater in dem Sohn, und Sohn in dem Vater! O welche Einigkeit ist das! Dieselbe übertrifft ja alle creatürliche und natürliche Einigkeit viel weiter, als der Himmel über der Erde ist. Hier reicheit kein menschlicher Verstand hin, und ist uns auch in diesem Leben nicht faßlich und begreiflich.” Uo., 454–455.

Bene Sándor: Egy reneszánsz magyar író. Andreas Pannonius

Károli könyvek: Monográfia

Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan Kiadó, 2023, 300 l.

LÁZÁR István Dávid

SZTE BTK Klasszika-Filológia és Neolatin Tanszék, egyetemi docens

ORCID: 0000-0002-9556-5498

Ha kézbe vesszük Bene Sándor könyvét, első pillantásra a cím alapján arra gondolhatunk, hogy egy kismonográfiát tartunk a kezünkben, azonban a szöveg elolvasása során rájövünk, hogy a szerző ezen túl számos, irodalomtörténetünk szempontjából rendkívül jelentős megállapítást tesz, amelyek az eddigi kutatások eredményeit nemcsak pontosítják, hanem több ízben cáfolják is. Andreas Pannonius személye és életműve kéziratának felfedezése és publikálása óta kevéssé került a kutatás látókörébe, holott (mint a kötetből megtudjuk) a korszak egészének szellemi közegét pontosabban, árnyaltabban érthetjük meg műveinek vizsgálata nyomán. A kötet bevezetője magyarázatot ad a viszonylagos érdektelenségre: más-más okokból ugyan, de sem a középkor, sem pedig a reneszánsz-kutatás „nem érzi magáénak” Andreas Pannoniust, életműve, teológiai és filozófiai szemlélete mindkét időszakból „kilóg”. Mindezek alapján megérthetjük a címadás jelentőségét, tudniillik azt, hogy a név – Andreas Pannonius – „csupán” alcímként, de legalábbis a cím második elemeként szerepel: nem az a fontos, hogy a reneszánsz egyik magyar szerzőjéről van szó, hanem az, hogy ő egy magyar szerző, akit személyisége, életműve, nézetei alapján reneszánsz szerzőnek tekinthetünk, függetlenül a korszakolással kapcsolatos problémáktól. Ez az állítás annak ellenére is érvényes, hogy életének nagy részét nem magyar földön töltötte, tanulmányait, írói tevékenységét pedig szinte teljes egészében Európa más területein folytatta.

A kötet bevezetőjében Bene összefoglalja a kutatástörténetet, a szakirodalom alapos, részletes ismertetésével és elemzésével rámutat a fentebb említett kérdésre, nevezetesen arra, hogy vajon középkori vagy reneszánsz szerző-e Andreas Pannonius. Érvelése nyomán az olvasó előtt is világossá válik, hogy a kérdés eldöntése egyáltalán nem egyszerű, talán nem is adható egyértelmű válasz rá, esetleg nincs is szükség valamely korszakhoz történő besorolására. A szerző gondolatmenete nemcsak rávilágít az irodalomtörténeti korszakolás problémáira, de továbbgondolkodásra is késztet.

Lévén, hogy mindeddig csupán részproblémákat tárgyaló tanulmányok születtek Andreas Pannoniusról, elengedhetetlen volt élettörténetének minél teljesebb feltárása. Bene Sándor a fellelhető forrásokat, a szakirodalmat ismeri, és mindezeket kiaknázva a lehető legteljesebb biográfiát adja. Teszi mindezt invenciózusan, ugyanakkor tiszteletre méltó visszafogottsággal; minden esetben jelzi, hogy meddig tart a forrásokból kiolvasható bizonyosság, és hol kezdődnek a tényszerűen nem igazolható következtetések.

Annak ellenére, hogy a szerző tisztában van az általa összeállított biográfia hiátusaival, és mindezt az olvasó tudtára is adja, mégis Andreas Pannonius mindeddig legrészletesebb életrajzát tarthatjuk a kezünkben. Azonban nem csupán alapos, részletes és a fellelhető források alapján precízen, esetenként az információkat bravúrosan egymással összefüggésbe állítva megalkotott életrajzot olvashatunk, ennél sokkal többről van szó, amint azt a fejezet címe is mutatja: *Életrajz, környezet, kapcsolatok*. Andreas Pannonius életének eseményein, (időnként kikövetkeztetett) történésein túl Bene Sándor bemutatja a helyszínt, ahol az adott időszakban tartózkodott, feltárva azt a környezetet, szellemi közeget, amely hatással lehetett rá. Ennek a módszernek több hasznos következménye is van, nevezetesen elősegíti a későbbiekben tárgyalt művek pontosabb elemzését, azok hátterét alaposabban feltárja. Mindezekon túl ez a fejezet bemutatja azokat a személyeket, jelentős tudósokat, teológusokat, akikkel kapcsolatba került/kerülhetett Andreas Pannonius, s akik befolyásolták további pályáját, alkotó tevékenységét.

Mint említettem, Bene Sándornak sikerült a korábbi szakirodalomban megtalálható életrajzi adatokat pontosítania, egyes állításokat cáfolnia, illetve kiegészítenie. Andreas Pannonius születését 1420 körülre teszi, születési helyével kapcsolatban – adatok híján – nem foglal állást, írásainak vizsgálata alapján csupán azt tudja bizonyosan megállapítani, hogy magyar anyanyelvű volt. Társadalmi helyzetére nézve is csupán következtetni lehet, feltehetően előkelő családból származhatott. Fiatal éveit során katonáskodott, majd 1443-at követően távozott az országból, ahová később már sohasem tért vissza. A karthauzi rendbe 1445-ben Velencében lépett be, és itt tartózkodott egészen 1459-ig. Tanulmányai során valószínűleg megfordult Padovában is. 1459-től Bolognában tartózkodott. A várost ebben az időszakban pezsgő szellemi élet jellemezte, amelybe intenzíven bekapcsolódott. Bolognai tartózkodásának pontos időtartamáról nincsenek források, bizonyára Ferrarába távozott innen, ahonnan 1464-ben Firenzébe került, majd 1467-ben ismét Ferrarába (a közbeeső évekre vonatkozóan pontos adatok nincsenek). A következő években a renden belül számos konfliktusnak részese volt, s noha élvezte Ferrara urának, Borso d'Estének a támogatását, annak halála után a karthauzi rend előjárói a pavai Certosába küldték. Andreas Pannonius életének további alakulásáról alig található forrás, az utolsó adat 1472-ből található. Bizonyos jelek alapján Bene Sándor nem zárja ki annak lehetőségét, hogy életét Rómában fejezte be.

Ez tehát a rövid életrajzi vázlat, amelyet azonban a szerző nagyon tág kontextusba helyez, amint azt fentebb már jeleztem. Nem öncélú tehát ennek a kontextusnak a megrajzolása, ugyanis ez jelenti az alapját a későbbi szövegelemzéseknek.

A következő fejezetben (*Művek és kontextusok*) felsorolást ad a szerző műveiről, amelyeknek nagy része elveszett, majd ezt követően a fennmaradt írásait vizsgálja. Részletekbe menően feltárja az utókor számára is hozzáférhető művek forrásait, ezek egymáshoz való viszonyát, és a legapróbb mozzanatokra kiterjedő elemzéssel világít rá Andreas Pannonius teológiai-filozófiai szemléletére, ezek hangsúlyainak látszólag jelentéktelen, azonban az adott művek céljaihoz igazodó változásaira. Legfontosabb megállapításai Andreas Pannoniusnak a teológiai és politikai erényekkel kapcsolatos nézeteire vonatkoznak.

Ezt követően tér rá a szerző Andreas Pannonius egyes műveinek elemzésére. Az *Énekek éneke-kommentár: A lelki emelkedés modelljének első kidolgozása* című fejezet annak ellenére, hogy az első mondatában leszögezi: „csak abból a szempontból vizsgálom, hogy milyen szálon kapcsolódik a politikai munkák [...] fő kérdéséhez” (65), ennél sokkal többet nyújt az olvasónak. Részletesen áttekinti, értelmezi és magyarázza a szakirodalom megállapításait a kommentár előzménye-

írói, forrásairól. Feltárja további forrásait, valamint azt a szellemi-filozófiai-teológiai háttérrel, amelybe beleilleszkedik Andreas Pannonius műve, és bemutatja, hogy a kommentár szerint milyen utat jár be a lélek felemelkedése során.

A monográfia centrumát képezi az a két fejezet, amely Andreas Pannonius két királytük-rét, a Mátyáshoz, illetve az Ercole d'Estéhez írott műveket tárgyalja, *A politikai boldogság és az uralkodó üdvössége a Mátyás-királytűkörben*, valamint *A politika lélek-tana: Az Ad Herculem teo-lógiája és etikája* címmel. Az egymáshoz szorosan kapcsolódó, illetve egymással összefüggő két királytűkör bemutatása, elemzése során azonos módszert követ, így a két mű hasonlósága, va-lamint különbözősége szembetűnővé válik. Alaposan, mondhatnánk, teljességre törekvően tár-ja fel a királytűkörok távolabbi és közvetlenebb forrásait, felrajzolja a művek filozófiai-teológiai háttérét. Finom distinkciókkal elemzi az írásokban felvonultatott uralkodói erényeket, azok tar-talmát, struktúráját és a köztük meglévő hierarchiát.

Külön fejezetet szentel a szerző a Petrarca-hatásnak, „*Ceruza-sorok Petrarca könyvén*” címmel. Eb-ben nemcsak azonosítja Andreas Pannonius műveinek azon helyeit, ahol a „mester” szövegei megje-lennek, hanem a pusztá regisztrációnál jóval tovább megy. Feltárja és filozófiai-teológiai kontextusba helyezi a kétségtől szűles körű műveltséggel, olvasottsággal rendelkező Andreas Pannonius kon-cepcióját, rávilágítva arra, hogy az idézetek kiválasztásában mi volt a motivációja. Térben és időben tágabb összefüggéseket is láttat, és ezzel felhívja a figyelmet arra, hogy Petrarca személyének és élet-művének megítélése a reneszánsz korában rendkívül összetett és bonyolult volt, több esetben pedig felülvizsgálatra, újragondolásra szorulnak a szakirodalom eddigi megállapításai. Megítélésem sze-rint mindezzel egy általánosabb, megfontolandó jelenségre világít rá, nevezetesen arra, hogy a ha-tástörténeti kutatásoknak túl kell lépniük a linearitáson, figyelembe kell venniük a „kerülőutakat” is.

Bene természetesen „nem tud kibújni a bőréből”, hiszen igazi filológus: megállapításai min-den esetben konkrét szövegeken alapulnak, amelyekből számos részletet közöl a *Függelékben*, így állításait, következtetéseit az olvasó akár „vissza is ellenőrizheti” ezek tanulmányozásával. Komoly segítséget jelent, hogy a *Függelékben* az Andreas Pannonius által citált szöveghelyek a két leggyakrabban idézett szerző (Petrarca és Bartholomaeus Anglicus) és a két királytűkör sze-rint csoportosítva jelennek meg.

A részletes és pontos bibliográfia nem csupán a tájékozódást segíti, de hasznos kiindulópont lehet ahhoz is, ha valaki esetleg nekilátna a Bene által jelzett további szükséges és lehetséges kutatásoknak.

Talán a fentiekből egyértelmű, hogy jelen esetben nem retorikai fordulat az állításom, mely sze-rint hiánypótló műről van szó. Bene Sándor monográfiája nem csupán egy méltatlanul elfeledett szerző jelentőségét mutatja meg, hanem a reneszánsz kutatása számára is újszerű megállapításokat tesz, valamint további kutatásokra inspirál. Amennyiben néhány kulcsszóval kellene jellemez-nem a könyvet, ezek a *mértéktartás, pontosság, alaposág, filológusi tisztesség és invenciózusság* lennének.

A könyv belső értékeinek hangsúlyozása mellett véleményem szerint mindenképpen szót kell ejtenem a külleméről is. Szép, izléses könyvet vehetünk a kezünkbe, borítója – minden bi-zonnyal Bene Sándor javaslatainak következtében is – harmonizál a témával, mivel a kép And-reas Pannonius egyik királytűkére kódexéből származik.

Befejezésképpen megjegyzem, hogy véleményem szerint a monográfia megállapításairól, egyes részletkérdésekről, sőt az elméleti következtetésekről szakmai fórumokon érdemes len-ne a továbbiakban együtt gondolkodni, a kutatásokat folytatni (a Bene által többször jelzett irá-nyokban vagy akár másfelé is).

Szelestei N. László: Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon. Tanulmányok

Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 34

Budapest: HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024, 267 l.

BARTÓK István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó

ORCID: 0000-0001-6206-8068

A kötet legáltalánosabb jellemzéseként mondhatnánk, hogy újdonság is, meg nem is. Mielőtt azonban bárki is azt gondolhatná, hogy a második állítás talán elavult, idejüket múlt megállapításokra vonatkozhat, sietek leszögezni: ez nem a tartalom elmarasztalása, hanem a kutatói következetesség elismerése. Szelestei N. László ugyanis töretlen kitartással, folyamatos munkával valósítja meg tudósi életműve legfőbb célkitűzését, az egyházi irodalom értékeinek felfedezését, bemutatását, ezáltal a vizsgált művek irodalomtörténeti helyének, rangjának kijelölését.

Az összeállítás 21 tanulmányt tartalmaz, legnagyobbbrészt a 2020-as évek terméséből. A legkorábbi 2017-ben készült. Néhány konferencia-előadás írott változata a kötet megjelenésekor még sajtó alatt volt, így ebben a gyűjteményben jelent meg először. A korábbi publikációk után közlésénél hasznos megoldás, hogy elektronikus elérhetőségük is fel van tüntetve.

Az irodalomtörténeti előzményekre hivatkozva a szerzőnek egy két évtizeddel korábbi megjegyzését idézem emlékezetbe. Régi magyar prédikációkat közlő szöveggyűjteményének előszavában Szelestei N. László Lukácsy Sándornak a „kitagadott irodalom” kifejezését idézi, aki

Ecseteli, hogy elsőrangú irodalmi értékei ellenére miként szorult ki az egyházi szónoklat a magyar irodalomtörténetből. A nemzeti irodalom fejlődéstörténet-konceptiójába a látszólag változatlan és magyar sajátosságokat csak ritkán felmutató prédikációműfajnak nem jutott hely.¹

Lukácsy a prédikációkról ír, de megjegyzése érvényes az egyházi irodalom más szövegcsoporthajra is. Szelestei N. László ismertetendő kötetének címe a három fő részre utal: költészet, prédikáció és a hitélet formálását célzó kiadványok. Valamennyire vonatkozhatnak az előítéletek, melyek szerint a vallásos irodalom a „sekrestyébe való” (7), „száműzött, »leltárba sem vett« irodalom” (18), „alacsonyabb rendű, úgynevezett használati irodalom”. (109.)

1 SZELESTEI N. László, szerk., *Régi magyar prédikációk: 16–18. század: Egyetemi szöveggyűjtemény* (Budapest: Szent István Társulat, 2005), 11. A hivatkozások forrása: LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái: Tanulmányok* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1994).

A kötet vázlatos áttekintése során az egyes tanulmányokat két szempont szerint emelem ki. Az egyik: amikor az irodalomtörténész ismert szerzőkhöz, művekhez kapcsolódva új, ismeretlen adalékokat talál. A másik, ami talán még ennél is több: a kutató új – pontosabban régi, de elfeledett – szerzőket fedez fel a magyar irodalomtörténetnek. Különösen fontosak azok, akiket nemcsak a filológiai pontosság vagy a régmúlt korok jobb megértésének kedvéért kell regisztrálni, hanem azért is, mert a mai olvasó számára is értéket hordoznak.

A költészetről szóló részben jelenik meg a prédikáció mellett az egyházi irodalom másik fontos szövegcsoportja, az imádság. A verses imádságok, énekek szövegalkotási, fordítástechnikai, poétikai, metrikai szempontból is elemezhetők. Világirodalmi rangú szerzők szövegeinek magyar változatai éppúgy szóba kerülnek, mint hazai szerzemények a 17. század elejétől a későbbi népdalokra át Sík Sándorig.

Tanulságos a *Stabat Mater* fordításainak vizsgálata. A Jacopone da Todinac tulajdonított szekvencia első kora újkori fordítását Hajnal Mátyás készítette el 1629-ben. Az ismételt átdolgozások összevetése teszi világossá, hogyan válhattak a különböző változatok officium jellegű imakönyvek részévé és keresztúti énekké.

Xavéri Szent Ferenc fohászának első magyar fordítása 1669-ből ismert. A későbbi változatok egymáshoz és a latin előzményekhez fűződő viszonyát szemlélteti a szöveg folyamatos alakulását. Értékes adalékokra derül fény Baróti Szabó Dávid költészetének antik és neolatin forrásairól. Egy görög epigramma Morus Tamás latin változata révén terjedt el nemzeti nyelveken is. Baróti Szabó kétszer is lefordította, 1777-ben és 1786-ban. A két szöveg összehasonlítása mutatja a különbségeket:

(In valde nasutum)

Orrod ha napra veted, 's fel tátod szádat, eléggé
Meg mutatja fogad, hányadik óra vagyon.

Az igen nagy Orrúra

Orrod' napra szegezd, és szájad' tátsd fel: eléggé,
Hányadik óra legyen, fogja jegyezni fogad. (48.)

Baróti Szabó fordításainak nyelvi, formai vizsgálata felveti a költő „rehabilitációjának” lehetőségét, akár Arany János és mások elmarasztaló véleményével szemben is.

Egy 1785-ben megjelent énekeskönyv számára Ányos Pál régi himnuszokat fordított újra, és a kötetbe saját énekeket is írt. Irodalmi értékű szövegeinek elemzése igazolja a szerző igényességét, költői érdemeit. A költészetről szóló részben olvashatunk még a *Téli szent gyümölcsök* című ima- és énekeskönyvről (Kassa, 1738 és még sok további kiadás). Mándli Miklós ferences szerzetes latinból fordított munkájának különös jelentősége, hogy a 18. századi katolikus megújulás jegyében liturgikus imaszövegeket adott a magyar olvasók kezébe.

Az Eucharisziához való közelítés módjait különböző irodalmi példák szemléltetik, időben Aquinói Szent Tamástól Pázmány Péteren és Faludi Ferencen keresztül Graham Greene-ig és Fekete Istvánig. Ebben a tanulmányban különösen erősen érezhetők a szerző – egyébként gyakran máshol is fel-felbukkanó – személyes érzései és ebből fakadó őszinte elkötelezettsége kutatási témái iránt.

Újonnan felfedezett költő Gyalogi János, aki önmeghatározása szerint is „et concionator et poeta”. Ennek ellenére a jezsuita szerzetes korábban elsősorban prédikációi miatt került a kutatás látókörébe, latin nyelvű verseivel nem foglalkoztak. Szelestei N. László ezúttal lírai vénájára hívja fel a figyelmet. „Különös tehetségű költő”, „az antik forma nem akadályozta az egyéni mondanó kifejezését, a személyes hang versebe építését”, „tudatosan törekedett egyénisége kibontakoztatására” (17–19), „közvetlen önkifejező költészet” (32) – és hasonló kitételekkel jelöli ki helyét az irodalomtörténetben.

Mindezeket elsősorban Gyalogi *Sylvae* című, különböző alkalmakra írt elégiáinak gyűjteménye igazolja. A 18. századi kritikátörténet számára fontos forrás a szerzőnek a két ajánlása, az egyik a bakkalaureusoknak, a másik az olvasónak címezve. Ezekben fejt ki költői hitvallását, poétikai nézeteit. A versek megvalósítják az elméletet, amint az számos idézet és a hozzájuk fűzött magyarázat bizonyítja.

Figyelemreméltók Szelestei N. László költői tehetségről árulkodó műfordításai, amelyek a latinul nem értők számára is pontosan érzékeltetik az eredeti tartalmát, hangulatát. Illusztrációként egyetlen példa:

Nemorum et aurorae a puero amor

A hajnal és a ligetek szeretete

Ad sua me virides invitant gaudia Fauni,
Coenobii paries invidiose Vale!
Urbis es in centro quod totis ignibus odi,
Non est lux populi versibus apta meis.
In virides aurora venit nitidissima lucos,
Et plus ingeniis quo mage pura favet.
Haec mihi jam puero rupit pellucida somnos,
Inque suburbanos mane vocabat agros,
Cespitem tunc molli, tectusque comantibus umbris
Mandavi memores mille poeta stylos.

Zöld erdők csalogatnak engem szép örömökre,
Ég veled hát irigyem, zárdafal, elsietek.
Hogy városnak közepén vagy, teljes szívvel utálom,
Nép ha zajong piacon, verseket írni nehéz.
Zöld ligetekbe mikor szép fénylőn megjön a hajnal,
És ha üdén, ragyogón: génusz úgy szereti.
Már kicsi korban e fénylés törte az álmaim szét,
Pirkadat engemet ott már a mezőkre kicsalt.
Kint aztán puha fűben, lombok árnya takart be,
S zsenge poéta gyanánt róttam a verssorokat. (30.)

Külön tanulmány szól Gyalogi költői leveleiről, megmutatva a szerző poétikai erényeit ebben a műfajban is.

A prédikációkról szóló részből elsőként a Gyalogi Jánosról szóló írásokat emelem ki, mégpedig ismét a 18. századi kritikátörténet lehetőségeire utalva. A szerző munkássága kapcsolódik az irodalmi gondolkodáshoz. Ennek rövid összefoglalása a kötet egy másik tanulmányában olvasható. Eszerint arra törekedett,

hogy a szónoklattani művekből tanultak szerint szép latin köntösbe öltöztesse mondanóját. Ezt tanúsítja a kezdő szónokokat segítő, nyomtatásban is közzétett összefoglalása (*De eloquentia sacra*), ezt kéziratban maradt anyaggyűjtése, ahol a *Similitudin*óról, a mondataalakzatok közé helyezett hasonlóságokról írt fejezetben a Jézustól ellesett módszert (példabeszédekben szólást) állította középpontba; a *Poesis symbolic*ában pedig a prózában alkalmazandó szimbolikus költői eszközök, szóképek használatát javasolta. (19.)

A prédikációknak szentelt tömbben egy-egy tanulmány szól az említett forrásokról. Említésre kerül a *De eloquentia sacra* is, de részletesebben a kéziratos gyűjtésnek az idézetben említett fejezeteiről esik szó, bemutatva Gyalogi fejtegetéseit a szóban forgó retorikai-poétikai fogalmakról. A *similitudó*ról kiderül, hogy az a szerző szóhasználatában

nem azonos a retorikai tankönyvek szóképek közé sorolt hasonlatával és metaforájával. Jóllehet Gyalogi prédikációiban is bőven akadnak ilyenek, egy-egy példázata szintén szóképből alakult ki. Mindkét esetben az irodalmi művekben meghatározó szerepet játszó „képes beszéd”-ről van szó. (123.)

E felfogás az elméleti irodalom tágabb összefüggéseiben kerül értelmezésre. A *similitudo* és a *symbolum* viszonya is világossá válik:

Gyalogi a két egymással összeérő fogalmat (*similitudo*, *symbolum*) úgy különíti el, hogy a *similitudó*t a mondatalkzatok közé helyezi, azt hasonlóság szóval fordíthatjuk. (Jézus példabeszédei a legfontosabb minták.) A hasonlóságok és a szimbólumok is segítik a tanítást, annak megértését és a gyönyörködtetést. A szimbólum költői kép. A szimbolikus kifejezésmód egyik formája az embléma, amely többnyire három elemből áll: figura, lemma, subscriptio. (131.)

Az elméletet Gyalogi kéziratában kétszáznál több példa követi. Szelestei N. László bemutat néhányat, majd részletesen ismerteti Gyaloginak az Erdődy Gábor Antal egri püspök *castrum doloris*ához szánt munkáját, az ideiglenes síremléket díszítő szimbólumokat és képterveket. A mellékletben olvashatók a *castrum doloris* eredeti leírásának részletei.

Egy-egy tanulmány szól további szerzők prédikációiról is. Irodalomtörténeti szempontból különösen fontosak a szövegalkotás eljárásai, az alkalmazott szerkezeti, stílári megoldások. Mindezekből lehet következtetni a szerzők retorikai felkészültségére, a *praeceptumirodalom* szabályainak tudatos alkalmazására.

Bárkányi János kéziratban fennmaradt halotti beszéde a tanítás és az érzelmi ráhatás együttesének megvalósítását példázza, felvetve a kérdést, hogy ez a gyakorlat hogyan kapcsolódhat a ferences hagyományhoz.

Csete István politikai állásfoglalásának megítélése (a Habsburg uralkodó iránti lojalitás vagy kurucos németellenesség?) bizonytalan. Korábban ismeretlen latin nyelvű 1704. évi Szent István-napi beszéde sem dönti el a kérdést, amennyiben csak erkölcsi kérdésekkel foglalkozik, a *Regnum Marianum* gondolköréhez igazodva.

Az OSZK egyik vaskos kéziratkötete 43, Szűz Mária ünnepeire szóló prédikációt tartalmaz. A másolót, az M. S. monogramú, erdélyi provinciához tartozó ferences szerzetest Szelestei N. László Szentes Mózzsal azonosítja. Ehhez felhasznált egy Gyulafehérváron található, bizonyosan Szentesnek tulajdonítható kéziratos kötetet is.

A következő tanulmányban Szentes Mózes egyik, két prédikációban is előforduló „némely hamis keresménnyel gazdagult törvénytudóról” szerzett példázatról esik szó. Megtudhatjuk, hogy a „majombőrben öltözött gonosz Sátán” történetének forrása Zacharias Boveriusnak a ka-

puccinusok történetével foglalkozó *Annalese* (1632), amely nyomán az exemplum több változatban terjedt el.

A kötet első két részében a verses imádságokat, énekeket és prédikációkat elemző tanulmányokban az irodalmi értékek megmutatását az egyéni tehetség, az írói-költői ihletettség nehezen meghatározható ismérvei mellett elősegítheti az egyházi retorika vagy a poétika szabályainak figyelembevételével. A harmadik részben azonban nehezebb kijelölni a hitélet formálását célzó egyéb kiadványok irodalomtörténeti helyét. Annál inkább elismerendő, ha a nevelés, az oktatás, a társulati élet és a könyvkiadás dokumentumaiban lelkeségi és művelődéstörténeti vonatkozásaik mellett kimutathatók egyéb szempontok is. Leginkább kiemelendők az irodalmi értékű kegyességi és egyéb épületes, erkölcsnemesítő prózai és verses művekre utaló adatok.

A moderátorok tevékenységével kapcsolatban előkerülnek a nemesifjak számára ajánlott olvasmányok, többek között a világi irodalom egyes művei az ókori klasszikusoktól a kortársakig. Az Oltáriszentség-társulatok kézikönyveiben szereplő imaszövegek és énekek sorában előfordulnak például Pázmány Péter imádságai vagy Beniczky Péter, Nyéki Vörös Mátyás és Rimay János versei. A győri jezsuita repetensek retorikai gyakorlatainak anyagában megtalálható Ignaz Parhamer Petrus Canisius nyomán készült katekizmusa, a *Kérdező könyvecske*.

A 18. századi katolikus megújulás fő törekvése volt a köznép vallási tudatlanságának felszámolása. Retorikai elemzés tárgya lehet, hogy ennek jegyében az imamagyarázatokban hogyan került előtérbe a tanító szándék az érzelmi megindítás rovására.

Érdekeseek volnának a halálra való felkészülés kérdéskörének irodalmi vonatkozásai, de a témáról szóló tanulmánya elején Szelestei N. László leszögezi, hogy prédikációkkal, imádságokkal, költészeti emlékekkel nem foglalkozik. A kapcsolódó elmélkedésekre irányuló vizsgálódásai inkább pszichológiai, etikai jellegűek. Mindazonáltal érdemes idézni végkövetkeztetését:

Az a kép, amelyet a halálról való elmélkedések a 18. században sugalltak, azok a magatartási kívánalmak, erkölcsi normák, amelyeket ezekben a kiadványokban olvashatunk, a jó halálhoz, a boldog halálhoz vezető keresztény utat tárták a hívek elé, de a műfaj szűkebb körű használata csak kis mértékben tudta csökkenteni a pokolról terjesztett/elterjedt borzalmakat. (247.)

A kötet utolsó tanulmányában Szelestei N. László a ponyván terjesztett kiadványok között keresi az irodalomként is értékelhető vallásos műveket. Ilyenek a színvonalas énekszövegeket, imádságokat tartalmazó füzetek vagy a már korábban tárgyalt, a kateketikai oktatást célzó *Kérdező könyvecske*. Megállapítása szerint az igényes szövegekre több szempont szerint sem illik a ponyvairodalom hagyományos meghatározása.

Összegzésként megállapíthatjuk: a közreadott tanulmányokban megmutatkozó lenyűgöző forrásismeret, az ebből következő adatgazdagság és az erre alapuló következtetések két fő állítást igazolnak. Az egyik: nem kezelhetők külön az irodalom és a lelkeségi szövegek. A másik: a régiség irodalmáról nem szabad csak a magyar nyelvű források alapján következtetéseket levonni. Szelestei N. László egyetértően idézi Csetri Lajos megállapítását 18. századi latin nyelvű költészetünkről, mely szerint „nyugodtan állíthatjuk, hogy a szépirodalomban is jelentősebb a hazai újlatin költészet, mint a nemzeti nyelvű”. (33, 36.) Ugyancsak többször hivatkozik Tar-

nai Andorra, aki hangsúlyozta, hogy „ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már jelen van”. (14, 21, 30.)

A Szelestei N. László által szervezett és – szervezetileg sokáig, ténylegesen mind a mai napig – vezetett rokonszenves társaság, a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport törekvése nem maradt követők nélkül. Nemcsak azok dolgoznak a latin nyelvű egyházi irodalom feldolgozásán, akik formálisan is tagjai a csoportnak, hanem mások is egyre többen csatlakoznak programjukhoz. Ide illik kitekintés gyanánt az utolsó mondat: a témához kapcsolódó publikációk gyarapodása mellett megemlítendő, hogy jelen könyvismertetés kéziratának lezárásakor már elérhető a VII. Neolatin Konferencia felhívása, amelyre 2025 novemberében Szegeden éppen *Egyházak és neolatin irodalom* címmel kerül sor.²

2 Jelen lapszám szerkesztésének lezárásakor a konferencia már le is zajlott – a szerk.

Arany János: Shakespeare-fordítások 1. A szent-iván éji álom

Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Paraizs Júlia

Arany János munkái

Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet –
Universitas Kiadó, 2024, 561 l.

RUTTKAY Veronika

Károli Gáspár Református Egyetem BTK, egyetemi docens

ORCID: 0000-0003-3637-3346

„Tehát megvan [?] Shakspeare (meg is lesz, azt hiszem, még vagy 90000 esztendeig)” – írta Arany János Gyulai Pálnak 1858 decemberében.¹ Persze nem *A szent-iván éji álom* fordítására gondolt, bár ekkorra már többször is nekifogott a feladatnak. Csak egy jó hírt akart közölni Gyulaival: végre előkerült a saját elveszettnek hitt Shakespeare-kiadása, amit egy évvel korábban küldött fel vele Pestre, hogy beköttesse, de valahogy elkeveredett. A levélben Arany részletesen rekonstruálja a történetet, egészen a boldog végkifejletig: „ím az én példányom az, testestül-lelkestől (mert Shakspearenak lelke is van, hé!) ugyanazon aczélmetszetekkel megspékelve, melyeket én egy német fordításból csirizelttem volt belé.”² Tehát Arany valamikor korábban barkácsolt magának egy illusztrált *Midsummer Night's Dream* kötetet két különböző kiadvány felhasználásával – az egyik a lipcei Tauchnitz kiadónál jelent meg, a másik valószínűleg Ernst Ortlepp német nyelvű kiadása volt. *A szent-iván éji álom* legújabb kritikai kiadása szerint ez utóbbiból származhattak az Arany által újrahasznosított metszetek – köztük a borzongás svájci mesterének, Johann Heinrich Füsslinek (vagy angolos nevén Henry Fuselinek) a Titániát, Zubolyt és a tündéreket ábrázoló illusztrációja. (313.)

Arany tehát jól ismerte Fuseli nyugtalanító és a testiséget előtérbe helyező Shakespeare-értelmezését – ki gondolta volna? Az Arany János munkái kritikaikiadás-sorozatnak legújabb darabja szinte minden oldalon ehhez hasonló meglepetésekkel szolgál, összességében pedig több szempontból is új megvilágításba helyezi Arany fordítását. *A szent-iván éji álom* előző kritikai kiadása több mint hatvan éve jelent meg a *Hamlettel* és a *János királlyal* egy kötetben.³ Ugyanakkor a *Szentivánéji álom* Shakespeare drámáinak számos gyűjteményes vagy önálló kiadásában szerepelt – és szerepel ma is – kezdve a legelső ünnepi kiadvánnyal (Shakespeare születé-

1 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykovács, 1858. dec. 22., in ARANY János, *Levelezése: 1857–1861*, szerk. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS ROZÁLIA, JANKOVITS LÁSZLÓ és TÓTH MAGDOLNA, Arany János összes művei 17: Levelezés 3, 259–262 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 262.

2 Uo., 261–262.

3 ARANY János, *Shakespeare: „A szent-iván éji álom”; „Hamlet, dán királyfi”; „János király”*, szerk. RUTTKAY KÁLMÁN, Arany János összes művei 7: Drámafordítások 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961).

sének 300. évfordulójára), amelyben Szász Károly *Othellójával* együtt jelent meg.⁴ A megjelenés 160 éves jubileumára elkészült új kiadás *A szent-iván éji álmának* külön kötetet szentel. Az Arany kritikai kiadás részeként ez a több mint félszáz oldalas munka a fordítást az Arany János-i szöveg-hagyományba illeszti, miközben a magyar és nemzetközi Shakespeare-kiadások kritikai hagyományával is élő kapcsolatot tart. Különlegesen átgondolt és jól használható formában tárja elélnk – vagy inkább: tárja fel – *A szent-iván éji álm* komplex szövegvilágát.

Ruttkay Kálmán, az előző kritikai kiadás sajtó alá rendezője az Arany életében megjelent utolsó nyomtatott változatot tekintette alapszövegnek. Az új kiadás ezzel szemben a textológiai-lag legjobbnak ítélt forrást, Arany Nagyszalontán őrzött teljes kéziratát veszi alapul (K2), miközben az MTA Kézirattárban található másik teljes kéziratot, valamint a két fennmaradt színházi szöveggékönyvet is magába építi. Az alapszöveg megválasztása megfelel az Arany János munkái sorozat általános elveinek.⁵ Olyan szövegforrás-alapú kiadásról van szó, amely kerüli a kontaminációt, és Arany eredeti írásmódjának megőrzésére törekszik (nem modernizálja például a „cz”-t, és ügyel a magánhangzók hosszúságára, ami metrikai szempontból elengedhetetlen). Az alapszövegnek választott kéziratot az új kiadás az angol szöveggel szemközt (a páratlan oldalakon), pontos sorszámozással, betűhíven és mellékjelek nélkül közli. A hozzá tartozó szövegcritikai jegyzetek a lap alján szerepelnek, és ugyanitt elkülönítve találjuk a többi kézirrattal és a nyomtatott forrásokkal való textológiai összevetést (az 1884-es posztumusz kiadásig bezárólag).

A *Szövegforrások* alfejezetében Paraizs Júlia egy detektív kitartásával rekonstruálja a négy kézirat útját, amelyek hol elkülönöződtek, hol (például Arany visszajavításai révén) újra használtak egymáshoz. A jegyzetapparátusban némileg talányos a „Lapalji magyarázó jegyzetek” alcím: valójában ezek precízen adatolt nyelvi és tárgyi magyarázatok, valamint keletkezéstörténeti, fordításkritikai és metrikai megjegyzések, illetve Arany egyéb írásaira és a szöveg intertextuális összefüggéseire vonatkozó megállapítások. Bár a kiadás főként az alapszöveg keletkezésére fókuszál, a szöveg-hagyományozódásnak is komoly figyelmet szentel; önálló tanulmánynak is beillő alfejezetek ismertetik *A szent-iván éji álm* korabeli fogadtatását, kritika- és kiadástörténetét. Mindez pedig annyira anyagszerű, olyan gondosan kimunkált, összehangolt és plasztikus formában jelenik meg a képmellékletekig bezárólag, hogy érdemes itt újra felidézniünk Arany szavait az ő Shakespeare-jéről: a könyvnek nemcsak teste, de lelke is van.

Talán nincs még egy irodalmi mű, amely Arany Jánost ilyen látványosan arra készítette volna, hogy sürgősen *csináljon valamit* – vágjon, csirizeljen, köttessen és fordítson, ha máshogy nem, hát németből, Wieland alapján. Sőt, műkedvelő előadást rendezzen Nagyszalontán (még 1842-ben vagy ’43-ban), amikor Arany László szerint „[ő] osztotta ki a szerepeket, ő tanította be s ő festette a decoratiokat is”. (259).⁶ Egy másik visszaemlékezés szerint a mesteremberek előadását – az utolsó felvonásban bemutatott „szörnyű víg tragédiát” – Arany még egy debreceni diákok-

4 [William SHAKESPEARE], *Shakspeare színművei. Fordítják többen. Első kötet. Othello. A szent-iván éji álm. Shakspeare születése háromszázados ünnepére April XXIII. MDCCCLXIV.* (Pest: Nyomtatott Emich G. M. Akad. nyomdásznál, 1864).

5 Erről lásd: KOROMPAY H. János, „Az Arany-hagyaték múltja és jövője”, *Irodalmi Magazin* 5, 3. sz. (2017): 9–10. KOROMPAY H. János, „Arany János műveinek kritikai kiadása: Nyomozás alapszöveg után”, *Élet és Tudomány* 69, 42. sz. (2014): 1318–1320.

6 ARANY János, *Hátrahagyott iratai és levelezése*, 2. köt., *Prózai dolgozatok*, szerk. ARANY László (Budapest: Ráth Mór, 1889), XX.

nak írt másik színdarabban is felhasználta, mely alkalomból „ügyes maszkokat” készített a színpadra lépő kőfal, holdvilág és oroszlán számára. (260.) Mintha a darab közelében Arany Jánoson is eluralkodott volna a darabbeli ács és színműíró, Vaczkor ügybuzgalma. Az új kiadást olvasva felfigyelhetünk arra is, hogy a mester nevét – Shakespeare-nél „Quince”, Nádasdy Ádám fordításában „Tetőfi” – Arany korábban a saját verseire is alkalmazta („írtam egy néhány verset, de rozszak, mint a vaczkor”).⁷ Nem véletlen, hogy nála még a csínytevő Puck is vackorrá tud változni,⁸ pedig Shakespeare az adott helyen nem a „quince” (’birsalma’, ’birskörte’), hanem a „roasted crab” (’sült vadalma’) kifejezést használja.⁹ Minden jel arra mutat, hogy *A szent-iván éji álom* Arany számára a közös alkotás, sőt a közös játék alkalma volt.

Miután 1858-ban hivatalosan is megbízták a fordítással, Arany többször panaszkodott a munka nehézségeire, a sok rímes sor és a „foglyos” dalformák miatt.¹⁰ De ha a szöveget Shakespeare-rel párhuzamosan olvassuk – amire a jelen kiadás lehetőséget ad –, kiderül, hogy Arany fordítása minden, csak nem „szolgai”.¹¹ Nádasdy Ádám (a kiadás szakmai lektora) egy korábbi tanulmányában Arany „merészségeire”, sőt „szinte avantgárd ötleteire” hívta fel a figyelmet, amikor „dúsítani, élénkíteni akarja a szöveget”.¹² Az új kiadás egyik nagy érdeme, hogy a szövegben rendkívül sokféle intertextuális kapcsolódást tár fel. Arany a shakespeare-i nyelv plasztikusságát – vagy ahogy ő nevezte: „tömött stíljét” – egyrészt a saját korábbi művei, másrészt a magyar folklór és a költői hagyomány mozgósításával tudta megteremteni. Érdemes itt kiemelni Csokonai szerepét, aki nemcsak a pásztordilllhez kínált elegáns nyelvi formákat, de a mesteremberek előadásához is hozzájárult: páros rímű tizenkettesekben írt korai műve, a *Piramus és Thisbé* *Históriájának le fordítása Ovidius Metamorphosessából* fontos és mindeddig ismeretlen inspirációja volt a Shakespeare-t fordító Aranynak. (476.) Ezek az összefüggések (a metrikai sajátosságok precíz feltérképezésével együtt) új megvilágításba helyezik Arany munkáját, illeszkedve a debreceni diákköltészet és általában véve a közköltészet iránti szakirodalmi érdeklődéshez.¹³

A kiadás végig példás fegyelmezettséggel, mondhatni diszkréten kezeli a felfedezéseit. Nem erőltet egy átfogó értelmezést, miközben a jegyzetekben bőséges munícióval szolgál *A szent-iván*

7 Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. aug. 25., in ARANY János, *Levelezése: 1828–1851*, szerk. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15: Levelezés 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 125–126. Bővebben erről a recenzeált kötet 448. oldalán.

8 „Vaczkor gyanánt rejt a kancsó-fenek” (2.1.48). (53. oldal.)

9 Lásd erről a kötet 464. oldalát.

10 „Most a nyárejéi álmod nézegetem, de veszett nehéz munka. Majd fele rímelt jambus, nem is számítva a rövid dalokat, melyek még foglyosabbak. Azért sürgettem oly igen a könyvet, mert Kőrösön egy betű Shakspeárt sem kapni angolul.” Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1858. dec. 22., 261.

11 A kifejezést Arany használta az első, németből készült fordítói kísérletére: „szolgai fordításom, a Wielandétól – hanemha erős szükség esetében – tavozni nem mert”. Arany János Szilágyi Istvánnak, é. n., ARANY, *Levelezése: 1828–1851*, 10 (8. sz.). Lásd erről a recenzeált kötet 257. oldalát.

12 NÁDASDY Ádám, „Mesterek és metrumok Arany *Szentivánéji*-fordításában”, in NÁDASDY Ádám, *A csökenő költőiség: Tanulmányok, beszélgetések Shakespeare és Dante fordításáról*, 63–73 (Budapest: Magvető Kiadó, 2021), 64.

13 Ehhez lásd különösen: CSÖRSZ Rumen István, „... melyben a dal megfogandhat»: Arany János *Dalgyűjteménye* (1874) mint ihletforrás”, in „... és palota épül a pusztá beszédéből”: *Akadémiai tudományos ülésszakok a 200 éves Arany Jánosról*, szerk. GÁBORI KOVÁCS József és MAJOR Ágnes, 163–212 (Budapest: Reciti, 2017). Lásd még: SZILÁGYI Márton, „Alkalmatosságra írott versek», avagy vidám férfikompaniák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány”, *Bárka* 11, 5. sz. (2003): 53–62.

éji álom lehetséges új megközelítéseihez – még hozzá sokoldalúan, több szempontot érvényesítve. Az amerikai textológus és irodalomtörténész, Jerome McGann a kritikai kiadást a filológia „Turing Machine”-jének nevezte, mely jól felépített apparátusa révén olyan kérdésekre is tudja a választ, amilyeneket a létrehozásakor el sem lehetett képzelni.¹⁴ A *szent-iván éji álom* új kiadása alapján úgy gondolom, McGann-nek igaza lehet. A siker kulcsa talán az átgondolt felépítés, a kiadásba kódolt sokoldalúság, az alrendszerek pontos illeszkedése. Említettem már, hogy a jelen kötet olvasója általában két szöveget lát maga előtt: a magyar mellett az angol forrásszöveget (a Tauchnitz-kiadás alapján). Azonban az angol szöveg is kettéágazik, hiszen Arany két kiadásból dolgozott, bár mindkettő John Payne Colliernek a korban nagyra tartott Shakespeare-kiadásaira vezethető vissza. A másodiknak, az 1858-ban megjelent úgynevezett Delius-kiadásnak német nyelvű kommentárja is volt, így a kötet háromnyelvűvé bővül a német jegyzetekkel és magyar fordításukkal. Arany szövegét ilyen formán végig láthatatlan, de szükség esetén bármikor megmutatkozó szálak kapcsolják a Shakespeare-filológia évszázadaihoz és napjaink korszerű Shakespeare-kutatásához. Hiszen végtére is kétlaki szövegről – műfordításról – van szó.

A *szent-iván éji álom* egy másik értelemben is kétlaki mű: nemcsak könyvben, hanem a színpadon is otthon van. A kiadás egyik legizgalmasabb újdonsága, hogy Arany és a színház kapcsolatát rendkívül gazdagon mutatja be. A történetben központi szerepet játszik az Sz 73. jelzetű kézirat, vagyis a Nemzeti Színház számára 1863 decemberében készült másolati példány, amelyet Arany legkésőbb január végéig vissza is küldött a színházhoz – még hozzá, amint azt Paraizs Júlia egyértelműen bizonyítja –, saját autográf javításaival és betoldásaival. A darabban Vaczkor a következő rövid jellemzést adja Pyramus szerepéről: „Szerelmes bizony, ki csupa szerelemből gavallérossan megöli magát” (1.2.23–24) – most már tudjuk, hogy Arany eredetileg a színházi példányba írta bele a dupla „s”-t. (39.) Ugyanebben a jelenetben Zuboly azt mondja: „Áh Pyramis! ides kincsem!” (1.2.54) – nem „édes kincsem”, ahogy a kéziratban eredetileg állt, hanem elvékonyított hangon, amit a „Thisbéd hív; híved szíve hív!” folytatással Arany még tovább fokoz. (43.) Az efféle apró változtatások remek fogódzót adhattak a Nemzeti Színház színészeinek.

Hogy Arany nemcsak az irodalomnak, de a színpadnak is dolgozott, a mai olvasó számára nem evidencia – Nádasy Ádám például úgy látja, hogy „inkább költeményt fordított, mint színdarabot”.¹⁵ De talán arról van inkább szó, hogy Arany számára még mást jelentett egy (jó) színdarab – a nehezebb „költői” szakaszok például a korban megszokottnak számítottak, legalábbis klasszikus művek esetén. Paraizs Júlia korábbi tanulmányában részletesen rekonstruálta A *szent-iván éji álom* színházi ősbemutatóját, kiemelve, hogy Arany mindhárom Shakespeare-fordítását egy-egy vezető színész kezdeményezésére mutatták be a színpadon.¹⁶ A mostani kiadásból is kiderül, hogy A *szent-iván éji álom* korai történetében milyen meghatározó szerepe volt

14 Jerome MCGANN, *A New Republic of Letters: Memory and Scholarship in the Age of Digital Reproduction* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2014), 6, doi: [10.4159/9780674369245](https://doi.org/10.4159/9780674369245).

15 NÁDASY Ádám, „Egy kis takarmány: Szentivánéji álom”, in NÁDASY, *A csökkenő költőiség...*, 47–62, 51.

16 PARAIZS Júlia, „Arany János és a színház: A Szentivánéji álom-fordítás és a színház kapcsolata”, in „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”: *Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, 97–132 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017), 122; PARAIZS Júlia, „Shakespearean Rhapsody: A *Midsummer Night's Dream* at the National Theatre in Budapest (1864)”, in *Shakespeare Jubilees: 1769–2014*, szerk. Christa JAHNSON és Dieter MEHL, 231–256 (Wien–Zürich: LIT, 2015), .

Egressy Gábornak; nem véletlen, hogy a darabban ő játszotta Oberont, a tündérkirályt, aki láthatatlanul mozgatja a szálakat, és végül mindent elsimít – ahogyan Egressy is elsimította Szász Károly mellőzött fordításának ügyét.¹⁷

Shakespeare születésének 300. évfordulóját a Nemzeti Színház *A szent-iván éji álom* bemutatójával ünnepelte. Volt, aki kritizálta a darabválasztást, hiszen bármennyire is Shakespeare volt a szerző (és Arany a fordító!), *A szent-iván éji álom* mégiscsak bohózatnak minősült. Ugyanakkor a népszerű műfaj valószínűleg kellett hozzá, hogy az esemény már-már népünnepéllé nőhesse ki magát. Paraizs Júlia vonatkozó tanulmányában azt írja: „A színház operaelőadásokhoz méltó összeget költött a bemutatóra, és a legjobb erőit mozgatta meg: az összes vezető színész játszott a jubileumi előadásokon”.¹⁸ Mendelssohn zenéjét Erkel Ferenc vezényelte, Hippolytát Laborfalvi Róza, Oberont Egressy Gábor, Puckot Szerdahelyi Kálmán játszotta, a rendező Szigligeti Ede volt. A premier Egressy szerint nem sikerült jól – Szász Károlynak azt írta (bár lehet, hogy csak vigasztalásul): „a túlbuzgóság nervózusokká tett bennünket, előadókat, s egyik hiba a másikat érte, szörnyű dülást vittünk véghez a szövegben, a mi barátunkat, a fordítót, a ki jelen volt, desperátussá tehette”. (330.)¹⁹ A darab ezzel együtt nagy sikert aratott. Az érdeklődésre való tekintettel a Shakespeare-fesztivál mindhárom napján játszották, és összesen még tizenegyszer tűzték műsorra abban az évben. „Íme, kelet népe is lerőta adóját nyugat legnagyobb költőjének” – írta Gyulai Pál a *Koszorú* hasábjain, és igyekezett valamiféle tanulságot levonni a kritikaolvasó közönség okulására.²⁰ De Arany számára, húsz évvel a szalontai műkedvelő előadás után, egy ilyen bemutató nem valamilyen megfizetett adósság, inkább valóra vált álom lehetett. Persze, ki tudja, amikor az előadás végén színpadra akarták szólítani, már nem találták sehol.

17 Lásd erről: PARAIZS, „Arany János és a színház...”, 113–118; DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszülöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1989), 182.

18 PARAIZS, „Arany János és a színház...”, 131.

19 Egressy Gábor Szász Károlynak, 1864. ápr. 25.

20 GYULAI Pál, „A Szentivánéji álom” (Részlet), in *Magyar Shakespeare-tükör*, szerk. MALLER Sándor és RUTTKAY Kálmán, 222–234 (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1984), 222.

Major Ágnes: Csáth Géza atipikus kultusza. Biofikciók és adaptációk

Budapest: Ráció Kiadó, 2023, 275 l.

ASZTALOS Veronka Örsike

Marosvásárhelyi Művészeti Egyetem Színház és Multimédia Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0009-0002-7743-1741

A csinos kötet türkizkék borítóján három mákfej ágaskodik. Az illusztrációból nem kivehető, hogy ezeket már megvagták-e az ópium kinyerése céljából, vagy csak tükrözik ennek lehetőségét. A látomásszerű kép egyszerre hozza játékba Csáth Géza életművét (például az *Ópium* című korai novelláját), az író élettörténetét és szerfüggőségét, valamint Szász János azonos című, 2007-es filmes adaptációját. De az asszociáció tovább is folytatódhatna, hisz Csáth szellemi hagyatéka és élettörténete tagadhatatlanul inspiratív: nemcsak az irodalomtörténészek találhatnak újabb és újabb szempontokat ezek megközelítéséhez, újragondolásához,¹ hanem művészek és a széles olvasóközönség is töretlenül érdeklődik a múlt század elejének bácskai alkotója iránt. Major Ágnes kötete e párhuzamosan működő figyelem okainak és megvalósulásainak feltárására tesz kísérletet. Hiszen, ha belegondolunk, nem egyértelmű, hogy a rövid irodalmi pályát befutó Csáth hatástörténete hogyan válhatott ennyire mérvadóvá, miként szolgálhat még mindig különböző művészi alkotások kiindulópontjaként. Pontosabban: ha tudjuk, hogy Csáth Géza, azaz Brenner József többek között kábítószerfüggő volt, megölte a feleségét, majd később öngyilkos lett, e morális tehertételek nagyban megnehezítik a hozzá való közeledés lehetőségét.

Vagy mégsem? Utóbbi kérdéshez talán a kötet mottójának választott Kosztolányi Dezsővers, az *Írás régi könyvben* című 1921-es szöveg nyújthat támpontot. A költő Csáth Gézának ajánlja e művet, tehát az emlékező lírai én által megszólított kísértet könnyedén azonosítható. Megrendítő a kettejük közötti kapcsolat: egy megtalált régi, néhányszavas írás hatására a lírai én hallani véli a Csáth sírjából jövő „fojtott sírást”, így szíve „feljajgat”, és fájni kezd. A tehetetlenséget, szomorúságot keltő jelenés felkelti a lírai én kíváncsiságát: választ szeretne arra, „miért” üzent neki a szobában járó, Csáthtal azonosított kísértet. A vers egy érzékeny, tehetséges, korán meghalt íróról szól, akinek élete és hagyatéka sokkal összetettebb a fentebb felsorolt, elítélő címkéknél. A hatástörténet origója az ezek mögé nézés, a boldogságot kereső emberi lét viszontagságos voltának, szép és árnyoldalának együttes jelenléte.

1 Lásd például a friss kötetet, amelynek egyik szerkesztője e könyv szerzője, Major Ágnes: „világosak lesznek előttünk a homályok és sötétségek”: *Tanulmányok Csáth Gézáról*, szerk. MAJOR Ágnes és MIZSUR Dániel, MIT-konferenciák (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2025).

Major értelmezésében a Kosztolányi-vers emlékállító gesztusa mellett nem elhanyagolható a szöveg másodlagos funkciója sem, amely Csáthot már nagyon korán „titokzatos figuraként” alkotja meg. Az első nagy fejezet ebből kiindulva azt vizsgálja, milyen sajátosságai vannak az író recepciótörténetének, hogyan működött a „titokzatossá olvasó” attitűd (és ennek milyen következménye volt különösen az elmúlt négy évtizedben), mindez pedig miként járul hozzá egy „atipikus kultusztörténet” létrejöttéhez. A kötet címében is szereplő fogalomhasználatot a szerző megkérdőjelezi azáltal, hogy felteszi a kérdést: lehet-e kultuszról beszélni Csáth esetében, hiszen irodalmi szövegeinek tematikai jellemzői (mint például az elme megbomlása, betegségek, kínzások, szexualitás, gonoszság) és az élettörténeti tények akadályozzák a szakrális beszédmódot, amelyet még problematikusabbá tesz, hogy „nem jelölhető ki homogén, összetartó és egységes közösség, amely az életmű ugyanazon jellegzetességeit kiemelve működtetné a kultuszt”. (14.) Major – helyesen – megállapítja, hogy a Csáth-írásokban nem nehéz felismerni „az arisztotelészi, catullusi és Baudelaire-i mintákat, melyek a rútban, a gonoszsban rejlő szépséget, a gyűlölet és szeretet elviekben egymást kizáró, a gyakorlatban azonban nagyon is működőképes, párhuzamos jelenlétét tematizálják”. (22.)

E hagyomány fölülírja a Csáth irodalmi szövegeivel kapcsolatos említett aggályokat, hiszen azt bizonyítja, hogy ugyan ezek nem felelnek meg a nemzeti érzéseket erősítő értékrendszernek és irodalmi programnak, világirodalmi léptékben mégsem előzmény nélküliek. És ami talán a legfontosabb: Csáthnál maga a nyelv, a kifejezés lehetősége, a nyelvi rögzítés lehetőségei és akadályai kerülnek előtérbe, így amikor Füst Milán megismerkedik Csáth autobiografikus szövegeivel, mintha főleg ez a problematika kerítené hatalmába: „Mik ezek a finomkodások [Tolsztoj szövegében] az élet vad valóságához képest, a szexualitás és szerelem igazi poklához képest... Az ember tombol, az idegek tombolnak, s minderről, ami talán sokkal érdekesebb, izgatóbb, igazabb, – *hallgatni kell.*” (19, kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A csáthi írásművészet kitágítja az irodalomról való gondolkodást – de ehhez elengedhetetlen lépést jelentett, hogy a naplókat és levelezéseket sajtó alá rendezzék, hiszen a szépirodalmi szövegek mellett az igazán mehökkentő korpuszt is sokáig hozzáférhetetlen autobiografikus szövegek jelentik.

A cím hangsúlyossága, kiemelt pozíciója és az elméleti felvezető néhány kijelentése miatt úgy értelmezhető, azért érdekes a Csáth-kultusz, mert atipikus. Mintha a szerző e különbségtétellel szeretné legitimálni vizsgálatának tárgyválasztását. Ha jól interpretálok, Major a következőket érti Csáth atipikus kultuszán: 1. a (Csáth-)hagyaték által inspirált szerzők ambivalens viszonyulásában egyszerre van jelen a tisztelet, az ironia, az eltávolítás gesztusa, a szánalom, a megértés (tulajdonképpen ez az „atipikus kultusz” kritériumaként merül fel, de a szöveggörnyezetben Csáthra értendő, vö. 23); 2. középpontjában az író morfiumfüggősége, titokzatos-mitikus alakja, szexuális élete helyezhető el, tehát a szubverzív életmód szükséges alapelem; 3. utólag nem lehet elkendőzni, „megszépíteni” az életét; 4. fausti alkunarratívára épül: a sikerért és élvezetért fel kell áldozni a morális integritást. Problemátikus, hogy az egyedi, csak a Csáthot érintő atipikus kultusz mellett való érvelés nem olyan meggyőző, mint amikor a szerző egy-egy alkotást elemez. Előbbire példa, amikor Major a Csáth-kultusszal szembeállítja az „etalszerű” Petőfi-kultuszt, amely szerint „csupa jó tulajdonságot kapcsol hőiséhez, például a zsenialitást, a heroizmust vagy a megvesztegethetetlen morált”. (24.) Kérdéses, ha az elmúlt bő évszázad Petőfiről való beszédmódját figyeljük meg, mennyire tartható ez a kijelentés. De a helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy ugyanebben a kontextusban, tehát ugyancsak egyfajta ellenpólus-

ként tárgyalja a József Attila-kultuszt, amiről csak annyit tudunk meg, hogy ez „jóval összetettebb: abban már nagy szerepet játszik a tragikus halál, a betegség vagy a viselkedés anomáliái”. (24.) Habár a sort folytatva az Ady-kultusz esetében megjegyzi, hogy a kultikus beszédmód hogyan tudta beilleszteni például a morálisan negatívnak tartott szabados szexuális életvitel következményeként fellépő szifilisz tényét az élettörténetbe, ezek a példák mintha nem lennének elég kontrasztosak. Noha teljesen más hatástörténetről lehet beszélni ezen írók esetében, József Attila vagy Ady Endre élettörténete, a róluk való beszédmódban előtérbe kerülő biográfiai tények szövegeik elemzésekor sokkal inkább mutatnak hasonlóságot, mint éles különbséget a Csáth-kultusszal.

Önmagában mindegyik kultikus beszédmód egyedi variánsként értelmezhető, az atipikus kultusz pedig olyan rugalmas kategóriaként, amely ellenpontként rámutathat, hogyan tud másképpen is működni a kultikus beszédmód. Különbözően ezzel Major többször egyetért: „egy atipikus kultusz”-ként határozza meg a Csáth életét és műveit újraértelmező beszédmódot (69, kiemelés tőlem – A. V. Ö.); illetve a 210. lábjegyzet is József Attila és a Csáth Géza kultuszainak hasonlóságát emeli ki. (126.) De éppen a többféle értelmezési mód miatt, az *atipikus kultusz* nem eléggé kifejtett jellegzetességei híján tűnik zavarosnak, ellentmondásosnak a többször emlegetett „atipikus” vonás. Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert így érthető, hogy noha például Csáthot senki nem menti fel a szörnyű tettei (elsősorban a gyilkosság) alól, a vele kapcsolatos diskurzusban vagy az általa ihletett művek nagy részében ez a tény mégsem kap centrális figyelmet (vagy ha igen, rendhagyó módon ez is a kultusz részeként történik). Sőt, a „nagy háború” kárvalottjaként magyar tragédiaként is értelmezhető a sorsa (ha a bukásnarratíva kerül középpontba). Hogy ezt a problémakört Major is érzi, azt a Tolnai Ottó 1992-es *árvacsáth* versciklusáról írt megvilágító értelmezése mutatja, amelyben többek között arról értekezik, hogyan járult a másképpen működő kultikus beszédmód a délvidéki, lokális identitásformáláshoz.

Még egy érv mellett, hogy lássuk: a Csáth-kultusz nem egymagában atipikus, hanem van egy olyan kultikus beszédmód, amely más értékrenddel operál, mint a „hagyományos”, példakéntüként, követendőként felmutatott. Ha komolyan vesszük Marshall Berman modern korról írt elképzelését,² vagy elfogadjuk Niklas Luhmann a modern társadalom kialakulása következtében végbement változásokról kifejtett véleményét,³ akkor nem tűnik meglepőnek és egyedi-nek sem, hogy a modern kor embereként Csáth életműve ambivalenciát hordoz (és ennek hatására a róla való beszédmód is ezt tükrözi): széttöredezett; ironikus; öngúnyoló; reflexív; a jót és rosszat is megjeleníti; önbizalmat sugároz, miközben a fájdalom és rettegés is fontos szerepet kap benne; kritikus a modernnel szemben, de alapvetően ennek tapasztalatából táplálkozik; ellentmondásokkal teli, dialektikus. Többé-kevésbé Major is így gondolja, hiszen szerinte Csáth,

2 Berman MARSHALL, *All That Is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*, 2. kiad. (New York: Penguin Books, 1988).

3 Lásd magyarul például: Niklas LUHMANN, *Bevezetés a rendszerelméletbe*, ford. BRUNCZEL Balázs, Társadalomtudományi könyvtár, új folyam (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006); Niklas LUHMANN, *Szociális rendszerek: Egy általános elmélet alapvonalai*, ford. BRUNCZEL Balázs és KISS Lajos András, tan. KARÁCSONYI András és TÓTH Benedek, A kommunikációkutatás klasszikusai (Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó, 2009); Niklas LUHMANN, *A modernség megfigyelései*, ford. BÖRÖCZKI Tamás és BRUNCZEL Balázs (Budapest: Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó, 2010).

a modernség szerzőjeként „tökéletesen beleillik a társadalomból kilógó, szélsőséges helyzeteket megtapasztaló, magányos művész jelenségéről alkotott képbe”. (26.) Véleményét pedig a hatvanas évek rock and roll kultúrájával, e jelenség fontos alakjainak határfeszegető életvitelével és kritikájával egészíti ki. Ha a korábban említett elméleteket elfogadjuk, akkor egyértelművé válik, hogy Csáth vonzalma a szép, kényelmes, kispolgári élet iránt, illetve az ezzel szembeni lázadása és menekülése ez elől, az értékek újragondolása nem deviancia, hanem éppen a modernitás tapasztalatára adott „szabályszerű” példa.

Nagyon tanulságosak e fejezet további részei, amelyek az irodalomtörténet-írás, a kiadás-történet fontosabb mérföldköveire, a tankönyvek által széles körben kialakított Csáth-képre, az életmű hozzáférhetőségének következményeire nyújtanak rálátást, ugyanis ezek segítségével érthető meg a következő két nagy egység elemzett alkotásainak háttere. Major részletekbe menően megvizsgálja, hogyan vált a 17 éves Csáth Géza „ígéretes ifjúvá”, hogyan alakította irodalmi hírnevét többek között az az öt novelláskötet és két színmű, amelyek 1908 és 1913 között jelentek meg. A korabeli kritika egyrészt a szövegek líraiságát, másrészt ezek lélektani motíváltságát emelte ki. Major feltűnőnek érzi, hogy ekkor még kevésbé voltak hangsúlyosak a novellák „különös, hátborzongató, rémtörténetszerű” (32) jellegzetességei, de a diszharmonia sem kapott figyelmet, noha évtizedekkel később ezek lettek az életmű fő olvasási irányai. Ha elfogadjuk, hogy a recepciótörténet sokkal inkább a befogadóról, ezek koráról, értékrendszeréről állít valamit, és nem az írói életmű változik (noha az új értelmezéseknek köszönhetően időről időre ennek különböző vonásai kerülnek előtérbe), akkor ez a kijelentés éppen a kultikus beszédmód „titokzatossá olvasási” gesztusának tökéletes példáját nyújtja. Hiszen felhívja a figyelmet, hogy amíg a korban Csáth tehetséges novellistának számított, akinek szövegei szerves részei voltak a háború előtti magyar irodalomnak, a későbbi recepció – azért, mert kiemelték a saját kontextusából –, többek között olyan elemeket is jellegzetességgként fedezett fel bennük, amelyek az 1910-es évek magyar irodalmában nem voltak egyedülállóak. Innen érthető meg, hogy a Csáth autobiográf szövegeit is ismerő Kosztolányi Dezső hogyan hozta létre az unokatestvéréről szóló szövegei segítségével azt az írói imázst, amely a csupán néhány kötetben kiadott művek felől nem feltétlenül volna magyarázható.

A kötet részletesen feltárja, ahogyan az irodalomtörténet-írás és a kiadástörténet kéz a kézben hozzájárult Csáth népszerűségéhez. Az irodalmi közbeszédet meghatározó, Csáthra emlékező bennfentes szerzőknek (mint Kosztolányinak, Juhász Gyulának, Füst Milánnak, Illés Endrének) az értéktétele folytán a fogadtatástörténet sokáig a felszín alatt formálódott. Új kiadások hiányában az 1920-as, '30-as, '40-es évek Csáth-képe exkluzivitást közvetített, a nagy érdeklődés hatására például – Szabó Mihály kutatásainak köszönhetően tudjuk – első kiadványait kilopták a könyvtárakból. S noha 1964-ig kellett várni arra, hogy *A varázsló halála* című válogatott novelláskötet megjelenjen, és az olvasók végre újra kézbe vehessenek egy reprezentatív Csáth-kötetet, fontos kiemelni Major 59. lábjegyzetét, amelyben felhívja a figyelmet: tervek szerint a negyvenes évek közepén megjelent volna a *Csáth Géza összes novellái* című kötet, amelynek korrektúráját Schöpfung Aladár el is végezte.

Úgy gondolom, annak ellenére, hogy a terv meghiúsult, ennek ténye bizonyítja, hogy a nekrológok következtében a két világháború közötti korszakban már megfigyelhető volt a máig sem lankadó érdeklődés kezdete a Csáth-életmű iránt, amelynek intenzitását a kiadványok, az ezekhez fűződő új értelmezések (mint Mészöly Miklós előszava az *Egy elmebeteg nő naplója: Csáth*

Géza ismeretlen orvosi tanulmányához; de az sem elhanyagolható, hogy az eredeti, *Az elmebetegségek pszichikus mechanizmusa* címet az előbbire cserélték) nagymértékben meghatározták. A különböző művek – mint Szajbély Mihály 1989-es kismonográfiája, a kötetben megjelent szövegek mellett a napi- és hetilapokban publikált elbeszélésekkel bővülő irodalmi korpuszt tartalmazó *Mesék, amelyek rosszul végződnek: Összegyűjtött novellák* című kötet és ennek újabb kiadásai, Csáth levelezésének és naplójának megjelenése, újabb monográfiák, tanulmánykötetek – minden évtized olvasója számára tudtak újat nyújtani. Ez a teljesség pedig olyan megismerési lehetőség, amely a Csáth-kortársak számára nem létezett.

A kötet elemzési korpuszát azon művek egy része jelenti, amelyek Csáth életére vagy műveire reflektálnak. Ezek áttekintését egy csatolt szemléltető táblázat segíti, amely párhuzamosan az író halála után megjelent szövegkiadásokat is feltünteti; bővített változata a függelékben érhető el. A szerző az elemzett szövegeket két csoportba osztja: az elsőben biofikciókat vizsgál, amelyekben Csáth a fikció szereplőjévé válik, és amelyek főleg az önreflexív és autobiografikus szövegekre alapoznak; a másodikban Csáth-művekből inspirálódó adaptációkat tanulmányoz. Az elemzések elérik céljukat, hiszen Major a különböző jelenségek részleges feltérképezésével a recepciótörténet sajátos vonását körvonalazza, amelyben a különböző módokon értett tiszteltetés (a Csáthhoz való visszatérés) hozzájárul a kultikus diskurzushoz. A második fejezet a biofikció elméleti keretén keresztül közelít több olyan alkotáshoz, amely fikciós elemekkel ötvözi az író életrajzát, legyen szó Esterházy Péter kanonikusnak mondható, Csáthtal kapcsolatos szövegeiről, a már említett *árvacsáthról*, Orbán János Dénes *A nagy P* című paródiájáról, Lovas Ildikó *Spanyol menyasszony* című regényéről, Németh Zoltán *Boldogságtelep, vetélgépben: Csáth szeretője* verseskötetéről vagy Szász János *Ópium* című filmjéről. Major élvezetes, új szempontokkal bővelkedő elemzései más-más arcát mutatják meg az utolsó négy évtized Csáth Géza-képének.

Ezen alkotások létrejöttében kulcsfontosságú szerepük volt az író szépirodalmi hagyatékát kiegészítő autobiográf szövegeknek, amelyek nemcsak az excentrikus író, hanem a vívódó, szorongó emberi lényt is képesek láthatóvá tenni. És noha sok esetben meghökkentőek, túlzóak, túlságosan intímek, Esterházy Péter meglátása, úgy hiszem, mégis választ nyújthat arra, Csáth milyen űrt töltött be az 1970-es, '80-as években: „[a] magyar irodalom nem könnyíti meg nagyon az ember helyzetét, mert a magyar irodalomból nem derül ki, hogy az embernek van teste.” (175. lábjegyzet, idézet: 110, kiemelés tőlem – A. V. Ö.) A sokáig periferián levő, de fokozatosan teret hódító Csáth-hagyatékból kiderül, hogy az embernek a 20. század elején (is) volt teste. A kiadásoknak tulajdoníthatóan egyre szélesebb körben elérhetővé váló, az emberi létet több megvilágításból szemlélő szövegtörzs nemcsak párbeszédbe lépett ezen művészekkel, hanem egyúttal a magyar irodalmi hagyományról kialakult képet is módosította.

A harmadik fejezet, a *Médium- és kontextusváltások* – immár a hűségelvtől elrugaszkodva – arra kíváncsi, hogy Fodor Tamás 1996-os *Zách Klára* című darabja, az ugyancsak Szász János által rendezett, 1997-es *Witman fiúk* című film és az 1905-ös *Fekete csönd* című Csáth-novellán alapuló, Lakatos István által készített és 2009-ben publikált képregény miként gondolja újra az inspiráció forrásaként használt irodalmi szövegeket. A többféle olvasatot megengedő művek elemzéseiből kiindulva Major szétszálazza, hogyan módosulnak, szűkülnek vagy tágulnak az értelmezések a különböző adaptációkban, és ennek milyen következményei vannak a Csáth-kultuszra nézve.

Csáth életművének értelmezésekor azért nem lehet eltekinteni a hatástörténet vizsgálatától, mert – mint ahogyan ez a kötet is bizonyítja – tulajdonképpen ez hozza létre „Csáth Gézát” és a róla kialakult diskurzust. Kosztolányi nekrológjaival, a kortársak emlékezésével, a titkos kultusszá alakulással elkezdődött az a folyamat, amely megágyazott az új kiadások iránti érdeklődésnek. A recepciótörténet rendhagyó tulajdonsága a fokozatosan megjelenő, újabb és újabb információkat tartalmazó szövegek publikálásának, és ezek alkotásra ösztönző vonásának tulajdonítható, ami abból fakad, hogy a 20. század második fele magyar irodalmának szüksége volt Csáthra. A hagyatékban rejlő szövegtörzset olyat tud felmutatni az első világháború előtti korszakból, amely nem csak polgárpukkasztó vonása, a testre és testiségre figyelő volta vagy a pszichológiai, elméleti, illetve szenvedélybetegségeket érintő irodalmi leírásai és valós tapasztalatai miatt érdekesek (az érdeklődés sokoldalúságát Major is összegzi, vö. 243). A kötet legnagyobb érdeme abban határozható meg, hogy Major a Csáth személye és művei körül létrejött kultuszról fakadó mintázatokból kiindulva jó arányérzékkel értelmezi a Csáth-hagyaték által inspirált művészek sokféle interpretációját.

Bezeczky Gábor (1955–2025)

BÁRÁNY Tibor

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Szociológia és Kommunikáció Tanszék, egyetemi adjunktus
ORCID: 0000-0002-6008-829X

Amikor megismerkedtünk, Bezeczky Gábor már nem gondolta, hogy aranykorát élné a magyar irodalomtudomány. Ez 2003 őszén történt; Gábor immáron másfél évtizede az MTA Irodalomtudományi Intézetének Elméleti Osztályán dolgozott, ahová „mindig is vágyott”,¹ engem pedig végzős egyetemistaként felvettek az Erasmus Kollégiumba, és ő lett a „tutorom”, vagyis a témavezetőm. (Hogy a kutatóintézetet jelen pillanatban hogy hívják, sajnos nem tudom, az elmúlt órákban nem olvastam híreket.) Pár évvel korábban Gábor még óvatos derűlátással nyilatkozott a magyar irodalomtudomány helyzetéről: „a sokszínűséget és a tagoltságot lehetetlen észre nem venni [...]; hozzávetőleg öt, egymástól jól megkülönböztethető generációhoz tartozó szakemberek publikálnak; több nemzetközi irányzat közvetlen hatását lehet érezni.”² Hosszan sorolta az üdvös fejleményeket: a közelmúltban (ezen leginkább a nyolcvanas-kilencvenes éveket kellett érteni) létrejött vagy megerősödött számos szakmai műhely, amelynek tagjai az örökölt „gondolkodásmódok és kategóriakészletek” újraértékelésén, azaz „a hagyomány kritikai felülvizsgálatán” dolgoznak, egyidejűleg megjelent „nagy számú tehetség” a színen, továbbá oldódni látszik „a magyar irodalomtudomány viszonylagos önmagába zártsága”, lassan „integrálódunk a nemzetközi tudományos életbe”. Ráadásul ezek a jelenségek nem egymástól függetlenül játszódnak le, hanem „mind ugyanannak a folyamatnak különböző aspektusait jelentik”.³ Gábor lelkesedése hamar elillant, legalábbis első találkozásunkkor már nem tűnt úgy, mintha különösebben elégedett lenne azzal, amit a saját intézményes közegén belül tapasztal. 2005 végén megjelent tanulmánykötetének előszavában pedig írásba is adta, hogy véleménye megváltozott: „mostanában például már nem látom úgy, hogy a jelen a magyar irodalomtudomány aranykora volna”.⁴ Mindezt a kötet címadásával is nyomatékosította: *Véres aranykor, hosszú zsákutca. A véres*

1 BEZECZKY GÁBOR, *Metafora, narráció, szociolingvisztika*, Modern filológiai füzetek 58 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 21.

2 BEZECZKY GÁBOR, „A félmúlt klasszikusai”, in BEZECZKY GÁBOR, *Véres aranykor, hosszú zsákutca*, Pont fordítva 1, 40–49 (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 40. Első megjelenés: *Helikon* 43 (1997): 5–10, 5.

3 Uo., 40–41.

4 BEZECZKY, *Véres aranykor...*, 7.

kifejezés utalás egy tanítanivalóan „muris” félrefordításra. Képzelem, Gábor mennyire megörlöhetett, amikor rábukkant az általa recenzeált kötetben.⁵ Lám, így válik a fordítási szarvashiba kifejező, kreatív metaforává – egyszersmind megőrizve az eredeti, nyelvek közötti *téves* kapcsolaton alapuló jelentését.

Azt hiszem, Gábor perspektívaváltásának nem személyes, pláne nem magánéleti okai voltak. Derűsen józan lelkialkatától távol állt a keserűség. (Ha olvashatná ezt az írást, most felpillantana, és fanyar, hitetlenkedő mosollyal kérdezné: „Te most analizálsz engem? Nincs jobb dolgod?” Sajnos nincs.) Soha nem hallottam panaszkodni, egyszer sem beszélünk vélt vagy valós sérelmekről, amikor meglátogattam a lakásán, vagy összefutottunk egy-egy konferencián, illetve levelet (majd később egyre inkább chat-üzenetet) váltottunk. Alighanem úgy gondolta, hogy az ilyesféle *emotional talk* az értelmes beszélgetéstől venné el az időt. Amiből sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre végtelenül sok. A beszélgetés csakis akkor értelmes, ha *történik valami* közben: megnyilatkozásaink a társalgás során ideiglenesen vagy tartósan módosítják, felülírják egymás jelentését – s létrejön az, amit Gábor első könyvének végén *többnyelvű együttműködésnek* nevezett. Ilyenkor megszületik bennünk „a felismerés, hogy a másik gondolatvilága esetleg nem a mi előfeltevéseinken alapul, és nem a mi logikánk szerint épül fel, s hogy a másik megértéséhez talán ki kell lépnünk abból, ami számunkra természetes vagy nyilvánvaló”.⁶ A síránkozás beszédaktusa nem ilyen: természetéből adódóan ritkán eredményez valódi nyelv- és eszmecesterét, bármennyire jól esik is olykor elősorolni a sérelmeinket – annál gyakrabban vezet egynyelvű monológhoz, amelynek során a beszélők újból és újból elisméltik, amit tudni vélnek. Ezért tanácsos elkerülni. (Beszélői és hallgatói oldalról egyaránt.)

Bezeczky Gábor minden személyes gesztusával azt üzenste, ami tudományos életművének is vezérgondolata volt: nincs megértés dialógus nélkül, és fordítva, valódi dialógus csak akkor jöhet létre, ha a felek legalább részlegesen sikeres kísérletet tesznek egymás megértésére. (Mint látható, Gábor az irodalomelméleti szakemberek azon típusához tartozott, akik életmódszerűen hazahordták a munkát.) Dialógus és megértés egymás párfogalma – de túl kell lépnünk a szlogenek szintjén, és el kell magyaráznunk, miben is áll ez a kapcsolat. Bezeczky (az irodalomtudós) és Gábor (a magánszemély) meg volt róla győződve, hogy a természetes nyelvek *heterogén* természetűek: számtalan különböző nyelvváltozatból állnak, amelyek folyamatosan hatást gyakorolnak egymásra. A nyelvi variabilitás azt jelenti, hogy a beszélők az anyanyelvük elemeit kisebb-nagyobb mértékben eltérő szabályok szerint használják – legyen szó a nyelvi rendszer bármelyik szintjéről: az „elemi” hangtani törvényszerűségektől kezdve az erősen kontextusfüggő pragmatikai elvekig –, ezért illúzió valamiféle „normális” vagy „szó szerinti” nyelvről, illetve (magával a nyelvvel azonosított) egységes nyelvi sztenderdről beszélni, a változatokat pedig pusztán teoretikus szempontból érdektelen „eltérésekként” kezelni. Az absztrakt szabályok homogén rendszereként felfogott nyelv félrevezető tudományos absztrakció. Ám az sem volna helyes, ha a nyelvi változatosság hangsúlyozásával átesnénk a ló túloldalára: „a természetes nyelvek belső sokfélesége nem kaotikus, hanem viszonylag rendezett sokféleséget mutat”.⁷

5 BEZECZKY GÁBOR, „A filozófus és az útvesztő”, in BEZECZKY, *Véres aranykor...*, 200–218, 208. Első megjelenés: *Budapesti Könyvszemle* 11 (1999): 22–28, 25.

6 BEZECZKY, *Metafora, narráció...*, 271–272.

7 Uo., 121.

Az egymással egyenértékű, „egymással versengő, egymást tagadó és egymást feltételező, egymással kölcsönhatásban álló”⁸ szabályrendszerek dinamikus és történetileg folytonosan változó egységet biztosítanak a nyelveknek. A nyelvi heterogeneitás közegében igenis lehetséges megértés, a beszélők nincsenek bezárva a saját dialektusukba (vagy idiolektusukba). Bezeczký óvatos megfogalmazásában: „a kölcsönös megértésnek akkor van némi esélye, ha a különböző nyelvek olyan közös nyelv felé konvergálnak, mely – némileg módosított formában – részrendszereként tartalmazza a kiinduló nyelveket is”⁹.

Gábor szisztematikus gondolkodó volt. (Ha olvashatná ezt az írást, felhorkanna: „Már megint ilyeneket írsz? Biztos vagy benne, hogy a »szisztematikus« ugyanazt jelenti neked, mint az olvasóidnak?”) Első könyvében végigkövette, hogyan jelent meg a nyelvi heterogeneitás gondolata a huszadik századi nyelvészetben. Akár olyan szerzők műveiben is, akik köztudomásúlag távol álltak a fent jellemzett felfogástól, mint például Ferdinand de Saussure, a modern (strukturális) nyelvészet „alapító atyja”, vagy az újgrammatikus Leonard Bloomfield. És megmutatta, hogyan kristályosodott ki az elgondolás Uriel Weinreich, William Labov és a szociolingvisták munkásságában. A nyelvi heterogeneitás mellett a kötet másik kulcsfogalma a *metafora*. Bezeczký szerint a kreatív metaforák abból nyerik erejüket, hogy eltérő nyelvváltozatok „találkozási pontjaiként” funkcionálnak: a figuratív állítások „felborítják a nyelv [értsd: a megnyilatkozás közvetlen nyelvi kontextusaként szolgáló nyelvváltozat] bevett lexikai kódját, osztályozási rendszerét”¹⁰ – így adva hírt egy alternatív lexikai kód és osztályozási rendszer, azaz egy másik *világlátás* létezéséről. Ha a nyelv homogeneitásának feltevésével közelítünk a metaforákhoz, ezt a működésmódot nem nagyon tudjuk megragadni. Bezeczký a kötetben (és számos emlékezetes tanulmányban) figyelmes, szövegközeli elemzésekben feltárta, hogy a metaforák „interaktív” természetét felismerő filozófusok és nyelvészek – I. A. Richards, Max Black, Paul Ricoeur és mások – pontosan milyen fogalmi eszköztárral kísérelték meg leírni a jelenséget, és leírásaik hogyan kerültek olykor összeütközésbe a nyelv természetére vonatkozó háttérfeltételezéseikkel. A kötet harmadik kulcskategóriája a *narráció*: Bezeczkýt elsősorban az érdekelte, milyen értelmezői apparátus segítségével tudjuk sikeresen megszólaltatni (értsd: ténylegesen *interpretálni*) azokat az elbeszélő műveket, amelyek tudatosan kiaknázzák a nyelv heterogeneitását – és milyen messzire jutottak a dialogikus történetmondás jellegzetességeinek feltárásában a téma legfontosabb teoretikusai. (Különös tekintettel Bahtyin elgondolásaira a „dialogikus regényről”).

Ha az ember fiatalkora óta a nyelv heterogeneitásáról gondolkodik,¹¹ illetve arról, hogy a különböző nyelvfelfogásokból milyen irodalomtudomány következik, és fordítva, az irodalomtudomány módszertanát hogyan határozzák meg az irodalmárok nyelvelméleti elköteleződésai,¹² továbbá arról is meg van győződve, hogy a történeti elbeszélések szerkezete szoros összefüggésben áll az irodalmi jelenségek leírására és értelmezésére használt kategóriák alkalmazási szabá-

8 Uo., 260.

9 BEZECZKY Gábor, „A dialógus esélye”, in BEZECZKY, *Véres aranykor...*, 50–60, 58. Első megjelenés: *Literatura* 24 (1998): 207–213, 212.

10 BEZECZKY, *Metafora, narráció...*, 198.

11 „Húsz évvel ezelőtt, amikor a könyv legfontosabb gondolatai megfogalmazódtak...”, olvashatjuk a 2002-es kötet előszavában. Uo., 20.

12 BEZECZKY Gábor, „Fish kontra Jacobson”, in BEZECZKY, *Véres aranykor...*, 11–30, 11. Első megjelenés: *Literatura* 22 (1996): 361–373, 361.

lyaival,¹³ akkor szinte magától értetődő, mi legyen a következő lépés: tüzetesen meg kell vizsgálni a forgalomban lévő legfontosabb vagy legnagyobb hatású irodalomtörténeti konstrukciókat. („Érdemes megfontolni a lehetőséget, hogy ne kábítsuk az olvasót feleslegesen hosszú mondatokkal”, jelezne Gábor, ha...) Bezeckzy Gábor pontosan ezt tette. A közelmúlt és a jelen irodalomtörténeti teljesítményeiről szóló írásait egymás mellett olvasva kirajzolódik előttünk az irodalomtudományi strukturalizmus „befejezetlen” magyarországi története, a szakmai diskurzus *sokhangúvá* válásának lassú, több körben újrainduló folyamata, beleértve a nemzetközi irányzatok „honosításának” és „adaptációjának” számos kísérletét, vagy a nyolcvanas-kilencvenes években lezajló „elméleti bumm” eseménysorozata, annak minden máig ható következményével együtt. Ezeknek az írásoknak csak a töredéke került Gábor köteteibe, s jelentős részük nem is tanulmányformában született meg, hanem úgynevezett „alkalmi szöveg”: kritika, nekrológ, emlékező írás, előszó vagy doktori értekezéshez írt opponensi vélemény. (A valódi dialógusnak nem az MTMT a megfelelő helyszíne, azt hiszem, Gábor erről is meg volt győződve.)

Szerencsére Bezeckzy Gábor legfontosabb irodalomtörténet-elméleti munkája nem lappang, mint az említett szövegek többsége, hanem mindenki számára könnyű szerrel hozzáférhető. Az *Irodalomtörténet a senkiföldjén* című kötetről van szó, amely 2008-ban jelent meg a Kalligram Kiadónál, s egy évre rá Artisjus-díjat kapott. Másfél évtized távlatából nehezen érthető, miért váltott ki a könyv a maga idejében olyan élénk visszhangot a szélesebb közvéleményben, és olyan dermedt csendet az irodalomtudomány világában. Hiszen Bezeckzy nem csinált mást, mint ami a normálisan működő irodalomtudományos közösségekben szokás és illendő, mondhatni a hétköznapi ügymenet része: alaposan elemezte pályatársának (Kulcsár Szabó Ernőnek) irodalomtörténeti szakmunkáját, „összeolvasva” a szerző további tanulmányaival. Feltárta, milyen elvek szerint épül fel Kulcsár Szabó irodalomtörténeti elbeszélése, hogyan függnek össze egymással, milyen fogalmi struktúrába rendeződnek az általa használt kategóriák, továbbá mekkora ennek a tudományos konstrukciónak vagy történeti modellnek a magyarázóereje. Bezeckzy valódi dialógust kezdeményezett: komoly munkával elsajátított egy teoretikus nyelvet, s a téves fordítás kockázatát mindvégig vállalva „feltárta egy idegen világ előfeltevéseit, sajátos logikáját, összefüggéseit”,¹⁴ majd pedig a saját nyelvén beszámolt a szakmai fenntartásairól. (A vita a többnyelvű párbeszéd egyik fajtája – mindaddig, amíg a beszélő tudatosan elkerüli, hogy önkényesen félrefordítsa a másik állításait, például hogy „az elgondolásától eltérő nézeteket vagy támadható, de nem túl érdekes vonásaik felől közelítse meg, vagy leegyszerűsített változatban hozza elő, vagy figyelembe se vegye”.¹⁵ Bezeckzy könyvében nyoma sincs ilyesminek.) Bár a dialógus megszakadt, biztos vagyok benne, hogy valamikor folytatódni fog, körültkintően megírt szaktanulmányok és doktori értekezések oldalain – az irodalomtudomány eljövendő aranykorában.

Mindeddig nem ejtettem szót Bezeckzy Gábor szakmai életének legfontosabb szereplőjéről: Krúdy Gyuláról. Ennek legfeljebb csak egyik oka, hogy – miként Gábor többször leírta – „Krú-

13 Számos másik tanulmány mellett lásd a már többször idézett gyűjteményes kötetből: „Miről szól a történet?”, in BEZECZKY, *Véres aranykor...*, 128–139. Első megjelenés: *Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, 130–139 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2004).

14 BEZECZKY, *Metafora, narráció...*, 273.

15 BEZECZKY Gábor, *Irodalomtörténet a senkiföldjén* (Pozsony: Kalligram, 2008), 104.

dyról nem könnyű értelmesen beszélni”.¹⁶ Vajon Krúdy elbeszélései és regényei vezették el Bevezekyt a nyelvi heterogeneitás felismeréséhez, vagy fordítva, az olvasott művek „visszaigazolták” a dialogikus történetmondás lehetőségeiről szóló elképzeléseit? Nem tudom, talán inkább az előbbi történhetett. Utolsó megjelent könyvében Gábor elmeséli, hogy először a „Poprádi szállásai” című 1908-as elbeszélést olvasva döbrent rá: Krúdy „olyan sajátos, csakis rá jellemző, egymástól szélsőségesen különböző helyzeteket, világlátásokat és életutakat egyaránt méltányolni képes narratív poétikát alakított ki, melynek számos eleme még a késői *Boldogult úrfi-koromban...* című regényében is megtalálható”.¹⁷

A Krúdy-kutatás felmérhetetlenül sokat köszönhet Bevezeky Gábor több évtizeden át tartó fáradhatatlan munkájának. Tanulmányaiban és kandidátusi értekezésében (*Szindbád előtt: Krúdy egyik elbeszéléstípusának jellemző vonásai*, 1992) elsősorban Krúdy első pályaszakaszának rövidprózai írásaival foglalkozott, de nem csupán azokkal: kutatásainak „melléktermékeként” önálló könyvet írt a *Szindbád*-novellákról a Talentum *műelemzések* sorozat számára. Ez a kis kötet rendkívül „muris” kiadvány, hogy ismét Gábor egyik kedvenc szavát használjam (amelyet saját bevalása szerint Szegedy-Maszák Mihálytól kölcsönzött). A könyv „a gimnazisták, az érettségire készülő, a főiskolások, a tanárok s az irodalom iránt általában érdeklődők számára” készült, ezért műfaji okokból közölnie kell Krúdy tömör életrajzát és az elbeszélések rövid tartalmi összefoglalóit. Bevezeky engedelmeskedett a formai kényszernek, ám irodalomszemléletét nem tagadta meg. Az életrajzot követő fejezetekben türelmesen elmagyarázza az olvasóknak, miért *nem* helyes a szerző életrajzában megtalálni „művei jelentésének magyarázatát”, viszont Krúdy esetében miért tartoznak hozzá a szövegek megjelenésének körülményei az elbeszélések értelmezéséhez.¹⁸ A cselekményismertetések előtt pedig pár világos bekezdésben megmutatja, hogy az efféle parafrázisok miért *nem* képesek megragadni mindazt, ami az irodalmi alkotásokban fontos vagy érdekes.¹⁹

Gábor Krúdy-kutatói főművének a Kalligram Kiadó gondozásában megjelenő életműsorozatot tartotta, amely 2005-ben indult útjára. (Ő a rövidprózai írások összegyűjtésével foglalkozott, a regények sajtó alá rendezését Kelecsényi László irányította.) A sorozatot 50 kötetesre tervezték, de bő tíz év után a kiadás félbeszakadt. Gábor célja viszont teljesült: a korai pályaszakasz anyagának feldolgozásával sikerült végezni, többszáz oldalnyi „új” Krúdy-szöveg került elő a századforduló időszak kiadványaiból. Ez a munka új lendületet adott Bevezeky sajtótörténeti kutatásainak: utolsó könyvének legfontosabb tanulsága, hogy a századforduló időszak sajtójának – mai szemmel nézve meghökkentően gazdag – szövegvilága mindmáig jobbra feltáratlan. A kiadványok száma a kiegyezéstől az első világháborúig tízévente hozzávetőleg megduplázódott (ez a szabályszerűség alighanem Bevezeky-sejtésként fog bevonulni a szakirodalomba),²⁰ ezért az anyag feldolgozása nem egyemberes feladat. Sajnos ebben a munkában Gábor már nem fog részt venni.

És ezt az írást sem olvashatja. Hallom, elképzelem, amint azt dörmögi: „Nehogy odaírj valami megghatót a végére. Összeragadnak a lapok a sok érzelemtől.”

16 BEVEZEKY Gábor, „Kökény és borsó: Az Arcanum Digitális Tudománytárról”, in BEVEZEKY Gábor, *Az eltűnt miniatűrök: Szépirodalom és időszaki sajtó a kiegyezéstől az első világháborúig*, 148–160 (Budapest: Gépeskönyv, 2022), 154. Első megjelenés: *Literatura* 45 (2019): 87–99, 93.

17 BEVEZEKY, *Az eltűnt...*, 12.

18 BEVEZEKY Gábor, *Krúdy Gyula: Szindbád*, Talentum műelemzések (Budapest: Akkord Kiadó, 2003), 12–25.

19 Uo., 43–44.

20 Uo., 17, 89.

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (fakszimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

2025 végén jelent meg:

DOBOS István: *„A honni nyelvet mívelni és gyarapítani”. Kosztolányi nyelvművészete.* Universitas Kiadó, Budapest, 2025.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozat keretében, az Akadémia támogatásával jelent meg.

Az Universitas Kiadó kiadványai megrendelhetők: www.prosperod.hu

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2025.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címen kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft